

XVI-XVIII ԴԱՐԵՐԻ
ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ
ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ
ԵՎ
ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ

ԵՐԵՎԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

АРМЯНСКОЕ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ
ДВИЖЕНИЕ XVI—XVIII ВВ.
И АРМЯНСКИЕ ПОСЕЛЕНИЯ

(СБОРНИК СТАТЕЙ)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1989

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

9(47.925)
7-24

XVI—XVIII ԴԱՐԵՐԻ
ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ
ԵՎ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ

(ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ)

2910

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1989

Տպագրվում է ՀԽՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական կոլեգիա

Վ. Բ. Բարխուդարյան (պատասխանատու խմբագիր),
Վ. Կ. Ոսկանյան, Վ. Մ. Մարտիրոսյան

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝
պատմական գիտությունների դոկտոր Վ. Ա. Մխիթարյանը
և պատմական գիտությունների թեկնածու Զ. Հ. Գալստյանը

S 236 XVI—XVIII դարերի հայ ազատագրական շարժումները
և հայ գաղթավայրերը: (Հոգվածների ժողովածու) / ՀԽՍՀ ԳԱ
Պատմ. ին-տի / [Խմբ. կոլեգիա՝ Վ. Բ. Բարխուդարյան և
ուրիշ.] — Եր.: ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1989. — 230 էջ:

Ժողովածուի մեջ քննարկված ու լուսարանված են Մուղղալիայի և Վա-
լախիայի ժողովուրդների հակաօսմանյան պայքարին հայերի ունեցած մաս-
նակցությունը, XVI—XVII դդ. հայ առևտրական բուրժուազիայի դերը հայ
ժողովրդի բաղադրական ազատագրման խնդրում, հայ-վրացական համա-
գործակցությունը՝ կապված XVIII դարի 80-ական թթ. ազատագրական
պայքարի հետ, հոլանդահայ գաղութի դերը հայ ազատագրական մտքի
ձևավորման մեջ: Ժողովածուի հոգվածների գերակշիռ մասն առնչվում է
ուսահայ գաղթօջախների պատմության հետ:

Ժողովածուն նախատեսվում է պատմաբանների և ընթերցող լայն հա-
սարակայնության համար:

0505040000

S 703 (02)—89 23—88

ISBN 5—8080

ԳՄԴ 63 . 3 (22) 48

Հայկական ԽՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1989

Ա. Ռ. Ա. Զ. Ա. Բ. Ա. Ն

Սովետահայ պատմագիտության բնագավառում ձեռք բերված հա-
ջողությունների կողքին նկատելի են նաև որոշ թերացումներ, հետազո-
տության կարոտ շատ պրոբլեմներ: Դրանցից է հայկական գաղթավայ-
րերի պատմությունը, մի պրոբլեմ, որի նշանակությունը մեր ժողովրդի
պատմության համար գծվար է գերազնահատել:

Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատումից հետո,
երիտասարդ սովետական հանրապետությունն իր զրական վերաբեր-
մունքն արտահայտեց գաղութահայության նկատմամբ: 1924 թ. հրա-
պարակվեցին Ալեքսանդր Մյասնիկյանի «Կուսակցությունները գաղու-
թահայության մեջ», իսկ մեկ տարի անց Աշոտ Հովհաննիսյանի՝ «Գա-
ղութահայ խնդիրներ» աշխատությունները:

Եթե մինչև 1920-ական թվականների կեսերը առավել կամ նվազ շա-
փով խոսվում ու գրվում էր գաղութահայության մասին, ապա հետա-
գայում այդ պրոբլեմը դուրս մնաց ուսումնասիրության ոլորտից: Այդ
հարցերը հարևանցիորեն շոշափվում էին սոսկ հայ ժողովրդի պատմու-
թյան համապատասխան թեմաների, մասնավորապես հայ ազատագրա-
կան շարժումների և հայ-ուս հարաբերությունների առնչությամբ:

Միայն 1950-ական թթ. կեսերից գաղափարական աշխատանքնե-
րում եղած թերությունները վերացնելու, անհատի պաշտամունքի քննա-
դատության շնորհիվ ստեղծված բարենպաստ մթնոլորտում հնարավո-
րություն ստեղծվեց անդրադառնալ պատմագիտության կողմից անտես-
ված շատ պրոբլեմների, շրջադարձ կատարվեց նաև դեպի գաղութահա-
յության պատմության հարցերը:

ՀԽՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտում կազմակերպվեց (1959 թ.)
հայ գաղթավայրերի և սփյուռքահայության պատմության բաժին: Երե-
վանի պետական համալսարանի և Խ. Աբովյանի անվան մանկավարժա-
կան ինստիտուտի պատմության ֆակուլտետներում մտցվեց հայ գաղ-
թավայրերի պատմության հատուկ դասընթաց: Ստեղծվեց գաղութահա-

յության կամ հայ սփյուռքի հետ մշակութային կապի կոմիտե (1964 թ.), որը ծավալեց կարևոր գործունեություն:

Տեղին է հիշատակել, որ մեր ժողովրդի պատմության մեջ (մասնավորապես հասարակական-քաղաքական ու մշակույթի) հայ գաղթավայրերի նշանակության հարցում չկա միասնական մոտեցում, ընդհանուր տեսակետ: Ավելին, որոշ պատմաբաններ երբեմն անտեսում էին, կամ ըստ արժանվույն չէին գնահատում գաղթավայրերի դերը հայոց պատմության մեջ: Եվ այդ այն պարագայում, երբ դեռևս նախասովետական շրջանում հստակորեն գիտակցվում էր հայկական գաղթավայրերի պատմության ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը:

Մեծ գրող և մտածող Հովհաննես Թումանյանը հայ ժողովրդի պատմության հանգուցային պրոբլեմների վերաբերյալ արտահայտել է ուշագրավ մտքեր, որոնք զարմացնում են իրենց լայնախոհությամբ, հարազատ ժողովրդի պատմական զարգացման ընթացքն ու հեռանկարներն ըմբռնելու խորաթափանցությամբ: Նրա համար առանցքային է եղել նաև հայկական գաղթավայրերի պատմությունը լուսաբանելու խընդիրը:

1910 թ. Ալ. Շիրվանզադեի հոբելյանի առիթով նա գրում էր. «Կըցանկանայինք, որ գրական այս տոնին հայտնվեին և ռուսահայը, և տաճկահայը, և պարսկահայը, և Հնդկաստանի, Ամերիկայի ու Բուլղարիայի գաղթական հատվածները, և ոչ միայն այս տոնին, այլև միշտ նման տոներին, և դա դառնար սովորություն»^{*}:

Երկու տարի անց «Հայագիտության ազգային ֆոնդը» հոգվածում գրվատանքով նշելով, որ Պետերբուրգի հայ գաղութը, նկատի առնելով պատմագիտության ու հայագիտության խեղճ վիճակը, նախաձեռնել է հատուկ ֆոնդ ստեղծել, և, անդրադառնալով ստեղծվելիք այդ հաստատության խնդիրներին, Թումանյանն ավելացնում է. «Որովհետև այս ամենը երկար տարիների կատարելիք գործեր են՝ առանձին ուշք դարձնել ըստ կարելույն շուտով տալու վերջին դարերի պատմությունը՝ հայերը Ռուսաստանում, հայերը Տաճկաստանում, հայկական գաղթականությունը և հայկական խնդիրը»^{*}:

Անվանի պատմաբան Լեոն, անդրադառնալով նոր շրջանի հայոց պատմությանը, գրում է. «Հայոց ժամանակակից պատմության ամենախոշոր, ամեն ինչ վճռող և բացատրող հատկությունն այն է, որ նա

կազմվում է հայ գաղութների հզոր ազդեցության տակ, համարյա նրանց ձեռքով միայն: Բուն Հայաստանն ապրել է սկսում իր գաղութներում ստացած գաղափարներով, ցուցումներով, ներշնչված շարժումներով... Հասկանալ և բացատրել այն ամենը ինչ XIX—XX դարերում կատարվեց բուն Հայաստանում այնպիսի արագասահ ուժգնությամբ, որպիսին չէ տեսել հայոց պատմությունն իր առաջին օրերից, երբեք չի կարելի, թե նրանից անջատենք գաղութները: Այս բոլորովին անհնարին է, որովհետև ժամանակակից պատմության ընթացքում գաղութների և մայր երկրի կյանքը միախառնված, ամբողջացած է (ընդգծումը մերն է— Վ. Բ.)» և անկարելի է բաժանարար գծեր դնել երկու կողմերի մեջ»^{*}:

Այսպիսով, թեև ակներև է հայ գաղթավայրերի պատմությունն ուսումնասիրելու անհրաժեշտությունը, սակայն սովետահայ պատմագրությունը, փաստորեն միայն վերջին քառորդ դարում է սկսել արգասավոր կերպով զբաղվել դրանով: Արդեն հրապարակի վրա են Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերից Ղրիմի, Նոր Նախիջևանի, Արևմտյան Ուկրաինայի, Արմավիրի մասին աշխատությունները, շուտով կհրատարակվեն նաև Աստրախանի, Հյուսիսային Կովկասի հայ համայնքների պատմության ուսումնասիրության արդյունքները: Հրապարակվել են գրքեր Բուլղարիայի, Հունգարիայի, Լեհաստանի գաղթավայրերի վերաբերյալ՝ ավարտվել՝ Ֆրանսիայի, Տրանսիլվանիայի հայկական գաղութների պատմության հետազոտումը: Լույս են տեսել ուսումնասիրություններ նոր Զուլայի, Հնդկաստանի, Սիրիայի և Լիբանանի, Եգիպտոսի գաղութների մասին, հետազոտվում է Ասիայի, Ամերիկայի և մյուս մայր ցամաքների հայկական գաղութների պատմությունը:

Այս ամենով հանդերձ, հարկ է նշել, որ մինչև այժմ այս ուղղության վրա կատարված աշխատանքները, որքան էլ արժանի լինեն գրվատանքի, դեռևս անբավարար են: Սովետահայ պատմագրությունն առայժմ զբաղված է աշխարհի տարբեր երկրների ամենևին չուսումնասիրված գաղութների պատմությանը նվիրված առաջին աշխատությունները հրապարակ հանելով միայն: Գաղութահայության պատմության հարուցած պատմագիտական շատ հարցեր պատշաճ ուշադրության չեն արժանացել, հրապարակի վրա չկան հայ գաղթավայրերի պատմության արդի պահանջների մակարդակով գրված ընդհանրացնող աշխատություններ:

* Առ, Երկրի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1984, էջ 73:

* Հ. Թումանյան, Երկրի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1951, էջ 156:

* Նույն տեղում:

Հայտնի է, որ մարդկային հասարակության պատմությունն սկսվել է ցեղերի ու ժողովուրդների տեղաշարժերով: Բնակչության զանգվածային տեղաշարժերը հատուկ են եղել հասարակական զարգացման բոլոր դարաշրջաններին: Բնականաբար, տարբեր հասարակարգերում տարբեր պատճառներ ու ձևեր են ընդունել այդ տեղաշարժերն ու գաղթազնացությունը: Անհրաժեշտ է միաժամանակ նկատի առնել, որ արտագաղթներն ամեն անգամ չէ, որ կարող են հանգեցնել կազմակերպված գաղութի ստեղծմանը: Գաղթագնացության ուղին բռնած զանգվածը նոր երկրում ու միջավայրում կարող է պարզապես տարրալուծվել հյուրընկալ ժողովրդի մեջ, առանց համայնք ստեղծելու և հավաքական կյանք ունենալու:

Գաղութ, գաղթօջախ կամ գաղթավայր հասկացության տակ պատմագիտությունն ընդունում է օտար երկրներում հանգրվանած որևէ ժողովրդի այն զանգվածների գոյությունը, որոնք այլ երկրում ու նոր պայմաններում ստեղծում են իրենց համայնքը, ներքին ինքնավարությունը, պահպանում մայրենի լեզուն, ազգային սովորություններն ու դավանանքը, գիրն ու գրականությունը կամ կրում նշված հատկանիշների մի մասը: Ուրիշ խոսքով, երբ այդ զանգվածներն օտար միջավայրում պահպանում են ազգային նկարագիրը և իրենց հատկանիշներով ու համապարփակ կյանքով առանձնանում հյուրընկալող ժողովուրդներից:

Պատմական հին անցյալ ունեցող ժողովուրդներից շատերին է վիճակվել օտար երկնակամարների տակ գաղութներ ստեղծելը: Տնտեսական, ռազմաքաղաքական և այլ պատճառներով շատ ժողովուրդների առանձին հատվածներ հարկադրված են եղել գաղթել հայրենիքից և հանգրվան գտնել մոտ ու հեռավոր երկրներում: Սակայն արտահոսքը և գաղթավայրերի առաջացումը անցողիկ երևույթներ են եղել այդ ժողովուրդների կյանքում և չեն խախտել նրանց բնապատմական զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունը: Հայ ժողովուրդը հարուստ պատմական անցյալ ունեցող այն սակավաթիվ ժողովուրդներից է, որը, տարաբախտաբար դարեր շարունակ կրել է արտագաղթի ծանրությունը և աշխարհի տարբեր երկրամասերում ստեղծել իր գաղթօջախները: Հայկական գաղթավայրերի առաջացումը ոչ թե տարաբախտ պատահականություն է հետևանք է եղել, այլ ցավոք, պարբերական բնույթ է կրել և դարձել նրա պատմական զարգացման առանձնահատկությունը:

Հին աշխարհի առաջավոր երկրներից մեկը՝ Հայաստանը, դեռ վաղ միջնադարում կորցնելով պետականությունը, ընկել է սահմանակից խ-

շոր պետությունների տիրապետության տակ և, ապա, կրել արևելյան բողոքականության ու պետական միավորումների մեծաթիվ ուժերի դեմ մղվող պատերազմների, նրանց թալանչիական ասպատակությունների ամբողջ ծանրությունը, իսկ հետագայում ընկել թուրքական և պարսկական բռնապետության տակ:

Օտարի ավերիչ արշավանքների և դաժան տիրապետության հետևանքով երկրի ազգաբնակչության մի մասը հարկադրված է եղել թողնել հայրենի երկիրը, դիմել արտագաղթի կամ ենթարկվել բռնագաղթի: Այս եղանակով աշխարհի տարբեր երկրներում առաջացել են հայկական գաղութներ, որոնցից շատերն աշխույժ կյանք են ունեցել և գոյատևել դարեր շարունակ:

Գաղթավայրերում հայ զանգվածները շփվել են հյուրընկալող երկրների ժողովուրդների հետ: Գրեթե առանց բացառության, հայերն ակտիվ դեր են կատարել իրենց ապաստան տված երկրների տնտեսական կյանքում, ներքին ու միջազգային առևտրում, արդյունաբերության մեջ: Նրանք նշանակալից մասնակցություն են ունեցել հյուրընկալ երկրների հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքում: Հայ մշակույթը բեղմնավորվել է այդ երկրների կուլտուրայի բարերար ազդեցությամբ և փոխադարձաբար ներգործել դրա վրա:

Հայկական գաղութները նպաստել, ավելին, նշանակալի դեր են կատարել հայ և հյուրընկալ երկրների ժողովուրդների հարաբերությունների, փոխմթնոնման ու համագործակցության մեջ:

Հայ գաղթավայրերը բազմաթիվ թելերով կապված են եղել Մայր հայրենիքի հետ: Այդ կապերը, պատմական տարբեր փուլերում տվյալ դարաշրջանի առաջադրած խնդիրների ոգուն համապատասխան, տարբեր բնույթ են ստացել, արտահայտվել այլևայլ ձևերով ու եղանակներով, սակայն մի հանգամանք մնացել է անփոփոխ. Մայր հայրենիքից եկող կենսական այդ կապերը զորավիգ են եղել օտար երկնակամարների տակ ծվարած հայկական բեկորների գոյատևման համար: Մոտ ու հեռավոր երկրներում հանգրվանած հայ զանգվածներն անտարբեր չեն եղել հայրենի երկրի նկատմամբ, տեղյակ են եղել նրա վիճակին, այնտեղ կատարվող իրադարձություններին և մշտապես ինչ-որ շփում հոգացել, նյութական ու բարոյական օգնություն ցույց տվել նրան, ապրել հարազատ ժողովրդի պատմական բախտով, նրա ճակատագրով:

Հայկական գաղութները, որպես կանոն, կենդանի կապեր են ունեցել Հայաստանի և հայկական շրջանների հետ: Հայրենի երկրի հետ կապվելու միջոցներից էր առևտուրը: Հայկական գաղթավայրերի վա-

Ճառականները նշանակալի դեր էին կատարում Արևելքի և Արևմուտքի, Պարսկաստանից և արևելյան մյուս պետություններից Ռուսաստանի և եվրոպական երկրների հետ կատարվող միջազգային առևտրում: Նրանք առևտրական գործունեությունը շփվում էին Անդրկովկասի, մերձակա և հեռավոր այլ երկրների հայություն հետ և այդ եղանակով կենդանի կապ ստեղծում հայրենի երկրի հետ և իրազեկ դառնում նրա վիճակին:

Մայր հայրենիքի հետ շփումներն ու կապերը մեծ շահով իրականացվում էին նաև եկեղեցու միջոցով: Հայ եկեղեցու միավորիչ դերը նշանակալից էր դառնում Հայաստանում պետականության բացակայության հետևանքով: Էջմիածինը գործունեության համահայկական ընդգրկում ուներ և իր թեմերի ու ներկայացուցիչների միջոցով կապված էր գաղթաշխարհի հետ:

Հաճախ այդ կապերն իրականանում էին ոչ թե ուղղակի, այլ միջնորդված ձևով: Հայ գաղթօջախները փոխադարձ շփումներով իրազեկ էին դառնում հայրենի երկրում կատարվող անցքերին, կարևոր իրադարձություններին: Հայտնի են, օրինակ, ռուսահայ գաղթօջախների կապերը միմյանց հետ կամ նրանց, ինչպես և պարսկահայ համայնքների աշխույժ հարաբերությունները հնդկահայերի հետ: Համանման ձևով շփումների մեջ էին Մերձավոր արևելքի և Արևելյան Եվրոպայի հայկական գանգավածները: Պատահական չէ, որ հայկական գաղութների մի ստվար մասը ձևավորվել է ոչ թե Հայաստանից կատարված արտագաղթի, այլ որևէ գաղթավայրի հաշվին: Ռազմարդաքական, տնտեսական ծանր պայմաններից դրդված, հաճախ հայկական գաղութներից հայ գանգավածը գաղթում էր իրեն արդեն ծանոթ ուրիշ երկիր: Ինչպես հայտնի է, հնդկահայ գաղթում էր իրեն արդեն ծանոթ ուրիշ երկիր: Ինչպես հայտնի է, հնդկահայ գաղութները, փաստորեն, առաջացան Պարսկաստանից, հատկապես Նոր Զուղայից, Նոր Նախիջևանը՝ Ղրիմից, Գրիգորիոպոլը՝ Մոլդավիայից և Բեսարաբիայից, Պետերբուրգի հայ համայնքը՝ ռուսահայ շրջաններից կատարված ներհոսքի հետևանքով:

Հայկական գաղթավայրերը օտար երկրներում, նոր միջավայրի անխուսափելի ազդեցությունը կրելով հանդերձ, պահպանել են հայրենի երկրի բարբերը: Դա վերաբերում է ոչ միայն ազգային սովորություններին ու կենցաղին, այլև կյանքի գրեթե բոլոր ասպարեզներին: Նրանք իրենց հետ տարել են և սերնդից սերունդ փոխանցել նախնիներից ժառանգած կենսահաստատ շատ ավանդներ:

Հայկական գաղթաշխարհը պահպանել է մայրենի լեզուն, ազգային գիրն ու գրականությունը, մշակույթը: Ավելին, տիրապետող ժողովրդի արվեստի ազդեցությունը կրելով հանդերձ, գաղթավայրերում առաջա-

դիմել է հայկական մշակույթը: Գրանով էլ, ի վերջո, հարստացել ու առավել բազմեցրանց է դարձել ընդհանուր հայ մշակույթը:

Մայր հայրենիքի և հյուրընկալ երկրների միջև կապեր ստեղծելու, ազգային գիրն ու գրականությունը պահպանելու, հայկական գաղութների մասին վերահիշյալ ասածներն առարկայական դարձնելու նպատակով հիշատակենք միայն մեկ փաստ: Նոր Զուղայի գրասեր վաճառական Գրիգոր Խալիլարյանը լոնդոնում 1780 թ. հիմնադրում է հայկական տպարան, որը շուտով տեղափոխում է Ռուսաստան: Այստեղ տպարանը գործում է մինչև XVIII դարի վերջը, սկզբում Պետերբուրգում, ապա Նոր Նախիջևանում և Աստրախանում: Հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ, ռուսահայ թեմի առաջնորդ Հ. Արղունյանի տնօրինությամբ Խալիլարյանի տպարանում հրատարակվում է ավելի քան 40 գիրք: Այդ գրքերի միջոցով ընթերցողներին, գերազանցապես հայկական շրջաններին ծանոթացնում էին ինչպես Ռուսաստանի պատմությանն ու մշակույթին, այնպես էլ Հայաստանի ու հայ ժողովրդի անցյալին:

Հայկական գանգավածներին կաթոլիկ դավանանքից հեռու պահելու և ազգային նկարագիրը պահպանելու նպատակով տպագրված մի շարք աշխատություններում քննադատվում էր կաթոլիկությունը: Հրատարակված դասագրքերի ու բառարանների միջոցով տպարանը ծառայում էր լուսավորության գործին: Տպագրված գրքերը բազմաթիվ օրինակներով տարածվում էին Ռուսաստանում, օտար երկրների հայկական գաղութներում և բուն Հայաստանում:

Ահա թե փոքրիկ մի տպարանի ընձեռած հնարավորություններով ինչպիսի նշանակալի գործ էր կատարվում հայ և ռուս ժողովուրդների փոխճանաչման, նրանց հարաբերությունների և հայ գաղթավայրերի ու Մայր հայրենիքի միջև հոգևոր-մշակութային կապեր պահպանելու ասպարեզում:

* * *

Հայրենի երկրի հետ հայ գաղթավայրերի կապն առավել մեծ շահերով դրսևորվել է ազատագրական շարժումների: Դժվար է գերազանհատել ազատագրական շարժումների, առհասարակ ազատագրական գաղափարախոսության դերը հայ ժողովրդի պատմության մեջ:

Մեր ժողովրդի կազմավորման ժամանակաշրջանից, Հայկի և Բելի առասպելական պատմությունից մինչև XX դարը, ազատագրական շարժումները հայ ժողովրդի կյանքում էական դեր են կատարել, դարձել

Նրա պատմական զարգացման առանձնահատկությունը: Այդ պատճառով էլ հայոց ամբողջ պատմությունը, գրականությունն ու արվեստը տոգորված են ազատագրական ու ազատասիրական գաղափարներով: Պատմական տարրեր դարաշրջաններում այլևայլ ձևերով են դրսևորվել հայ ժողովրդի ազատագրական ոգորումները, իսկ պետականության գոյություն պայմաններում գերազանցապես երկրի անկախությունն ու ինքնուրույնությունը պահպանելու նշանաբանով է ընթացել հասարակական այդ պայքարը:

Տարրեր պատմափուլերում նույնպես այլ ձևերով, առավել կամ պակաս ուժգնությամբ է արտահայտվել նաև հայ ազատագրական շարժումներին գաղութահայության մասնակցությունը՝ կախված հայ զանգվածներին պատասպարած երկրի ռազմաքաղաքական դիրքորոշումից, հայ համայնքի կամ նրա գործիչների հասարակական դերից և պատմական կոնկրետ հանգամանքներից:

Ուշ միջնադարում՝ XVI—XVIII դարերում Թուրքիայի և Պարսկաստանի երկարատև տիրապետությունը, սոցիալական, ազգային ու կրոնական ճնշումները և հալածանքները ծանր վիճակ էին ստեղծել հայ ժողովրդի համար: Երկրում շկային ոչ միայն խաղաղ աշխատանքի պայմաններ, այլև անզամ կյանքի ու գույքի ապահովության և ոչ մի երաշխիք: Հայ ժողովրդի գլխին դամոկլյան սրի նման կախվել էր ձուլվելու և ֆիզիկապես ոչնչանալու վտանգը: Հայ ժողովրդի այս շրջանի պատմության առանցքը, փաստորեն, ազատագրական ոգորումներն էին: Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու հլրը հայ ազատագրական միտքը, բնականաբար, կապում էր նաև դրսից սպասվող օգնության հետ:

Եվ ահա, Հայաստանում ստեղծված այդ ծանր ու մռայլ ժամանակաշրջանում, հայկական գաղթավայրերը շերմորեն արձագանքում և իրենց նպաստն են բերում հայրենի երկրում ծավալված ազատագրական շարժումներին: Հայաստանի ազատագրման արձագանքեց հատկապես երեք հիմնական ռեզիտների գաղութահայությունը՝ Արևելյան Եվրոպայի երկրների, Պարսկաստանի ու Հնդկաստանի և առանձնապես Ռուսաստանի, բանի որ իրերի բերումով վերջինս էր շահագրգռված և ի վիճակի իրական օգնություն ցույց տալու հայ ժողովրդին:

Լեհաստանի, Հունգարիայի, Մոլդավիայի և արևելաեվրոպական մյուս երկրների հայկական զանգվածները ակտիվ մասնակցություն են ունեցել թուրքական ագրեսիայի և ապա տիրապետության դեմ ծավալված պայքարին: Լեհահայերը մասնակցել են թուրք-լեհական XVI—XVII դարերի գրեթե բոլոր պատերազմներին: 1683 թ., թուրքերի պարտու-

թյամբ ավարտված Վիեննայի նշանավոր ճակատամարտում, Յան Սոբեսկու բանակում թուրքերի դեմ կռվում էին նաև 5000 հայեր: Այդ նույն ժամանակ Գարրիել Թոխատեցին և ուրիշ հայեր, անտեսելով վտանգը, ակտիվ մասնակցություն էին ունենում Հունգարիայի մայրաքաղաք Բուդայի ազատագրմանը:

Արևելաեվրոպական երկրների աչքի ընկնող հայազգի դիվանագետների, թարգմանիչների և այլ պաշտոնյաների գործունեության մեջ առանձնահատուկ տեղ են գրավում եվրոպական երկրների ուժերը միավորելու և հակաթուրքական լիզա ստեղծելու՝ նրանց գործադրած ջանքերը: Բավական է թեկուզ հիշատակել հայազգի դիվանագետներ Կոստանդին դը Սիրիի, Բոգդան Գուրգիի, Մոլդավիայի իշխաններ Պետրոս Վարդիկի, Յոհան Հայի և շատ շատերի եռանդուն գործունեությունը հակաթուրքական ուժերի ակտիվացման գործում: Այդ պայքարում հայազգի գործիչների նախանձախնդրությունը բացատրվում է նաև նրանով, որ նրանք, իրավամբ, այդ պայքարը լծորդում էին հայրենի երկրի ազատագրման հետ, Թուրքիայի պարտության ու թուլացման մեջ տեսնում Հայաստանի ազատագրման գրավականը: Ավելին, արևելաեվրոպական երկրների հայկական շրջաններում այնքան շատ էր շոշափվում Հայաստանի ազատագրման հարցը, որ լեհական արքունիքում հայկական անկախ թագավորություն ստեղծելու ծրագրեր էին մշակվում: Յան Սոբեսկին այդ առթիվ բանակցություններ էր վարում Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի հետ:

XVIII դ. առաջին երեսնամյակում պարսկա-թուրքական տիրապետության դեմ Հայաստանում ծավալված հուժկու ազատագրական պայքարը լայն արձագանք գտավ գաղութներում: Ինչպես հայտնի է, լեհահայերը կամավորական ջոկատներ էին կազմել հայրենի երկրի ազատագրման պայքարին աջակցելու համար:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանը՝ XVI—XVIII դարերը, առանձնահատուկ իմաստ ու նշանակություն են ստանում ազատագրական շարժումների ուսական կողմնորոշման տեսանկյունով: Այդ պատմափուլում էր, որ հայ ազատագրական միտքը, երկար դեգերումներից հետո վերջնականապես հրաժարվեց եվրոպական տերությունների միջոցով ազատագրվելու պատրանքներից և անվերադարձ դիմաշրջվեց դեպի հյուսիսի իր հզոր հարևանը՝ դեպի Ռուսաստան: Սաղմնավորվեց հայ ազատագրական շարժման ուսական կողմնորոշումը, որն աստիճանաբար հասունացավ, խորացավ և դարձավ հայ ժողովրդի ազատագրման միակ հուսալի և ռեալ ուղին:

Հիւրավի, XVI—XVIII դարերում էր, որ թե՛ գաղափարական և թե՛ գործնական քայլեր կատարելու ուղիով նախապատրաստվեց հայ ժողովրդի համար բախտորոշ նշանակություն ունեցող Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին:

Եթե Արևելյան Եվրոպայի հայկական գաղութների ակտիվությունը դրսևորվում էր հատկապես XVI—XVII դդ., ապա հնդկահայերի շարժումը մեծ թափ ստացավ XVIII դ. երկրորդ կեսին: Հնդկահայ շրջաններում լայն ծավալ ստացած մտավոր-լուսավորական շարժման հասարակական-քաղաքական էությունը օտարի տիրապետությունից Հայաստանի ազատագրության գաղափարախոսությունն էր: Հնդկահայ առևտրական բուրժուազիան շփումների մեջ էր և քաջածանոթ արևմտաեվրոպական երկրների ինչպես առևտրատնտեսական, այնպես էլ հասարակական-քաղաքական կյանքին, ուստի և նրա նշանավոր գործիչների մտայնության վրա ակնհայտ է XVIII դարի եվրոպական լուսավորիչների առաջադեմ գաղափարների ազդեցությունը: Այդուհանդերձ, հնդկահայերը անվերապահորեն կողմնորոշվում էին դեպի Ռուսաստանը, դա լավագույնս վկայում է, որ հնդկահայ գործիչները խորապես ըմբռնում էին ընդհանուր ռազմաքաղաքական իրադրությունը, եվրոպական տերությունների դիրքորոշումը, Ռուսաստանի և Անդրկովկասի ժողովուրդների միջև ստեղծված փոխհարաբերությունները և այդ ամենից հանգում ունալ հետևությունների:

Հայրենի երկրի կենսական ուժերին ապավինելու, Վրաստանի հետ դաշնակցելու և Ռուսաստանից սպասվող օգնության միջոցով Հայաստանն ազատագրելու, ապա Ռուսաստանի հովանավորության ներքո ապագա հայկական պետության կառուցվածքի մասին հնդկահայ գործիչների առաջադրած գաղափարները ժամանակի համար խիստ առաջադիմական հասարակական-քաղաքական հայացքներ էին և նշանակալից ազդեցություն ունեցան ու նկատելի հետք թողեցին հայ իրականության մեջ:

Ուշ միջնադարի և մասնավորապես XVIII դարի հայ ազատագրական շարժումների մեջ ակնհայտ է Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերի դերը: Ռուսահայ գաղութները հայ-ռուսական հարաբերությունների ամբողջական շղթայի մի կարևոր մասն են կազմել: Պատահական չէ, որ հնից եկող կապերն ամրապնդվում և պարբերական բնույթ են ստանում հայ ազատագրական շարժման և Ռուսաստանի հանդեպ եղած հետաքրքրությունների և ակնկալությունների վերելքի շրջանում՝ XVIII դարում: Պատմական այդ ժամանակաշրջանում են հիմնադրվում Ղզլարի, Մոզդուխի, Պետերբուրգի, Նոր Նախիջևանի, Գրիգորիոպոլի գաղութ-

ները, աշխույժ կյանքով են ապրում Աստրախանի, Մոսկվայի՝ նախկինում հիմնադրված հայ համայնքները:

Ռուսահայ գաղութները կենդանի կապերի մեջ էին և լավատեղյակ հայրենի երկրի իրավիճակին, այնտեղ կատարվող անցքերին: Այդ պատճառով և ռուսական պետության դրական վերաբերմունքի շնորհիվ նրանք առավել ակտիվ էին արձագանքում հայ ազատագրական շարժումներին: Այս տեսակետից հատկանշական է հետևյալ փաստը: Ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ Հովսեփ Էմինը 1762 թ., երբ ժամանում է Աստրախան, նրան միանում են մի քանի տասնյակ զինված հայ երիտասարդ կամավորներ, որոնք պատրաստ էին մեկնել հայրենիք և կովել նրա ազատագրման համար: Ղզլար քաղաքի մոտ նրան, որպես Հայաստանի ապագա ազատարարի, խանդավառությամբ դիմավորում են ընդամենը մի քանի տասնամյակ առաջ հիմնադրված հայկական գաղութի զինավառ երիտասարդները և հանդիսավորությամբ ուղեկցում քաղաք:

Ռուսահայ օջախները ջանացել են բարձր պահել ազատագրական շարժման ոգին: Նրանք պարարտ հող և համապատասխան մթնոլորտ էին ստեղծում ռուսական կառավարության հետ՝ Հայաստանի ազատագրման նպատակով տարվող բանակցությունների համար: Հատկանշական է, որ Ռուսաստանի օգնությամբ Հայաստանը ազատագրելու և հայկական պետականությունը վերականգնելու բոլոր ծրագրերը մտահոգացվել են Ռուսաստանի և Հնդկաստանի հայկական գաղութներում:

Ի վերջո, հայկական գաղթավայրերի հայրենասիրական ձգտումների, հայ ժողովրդի ճակատագրի, նրա պատմական բախտի հանդեպ նախանձախնդիր վերաբերմունք ունենալու, ավելին, դրանով ապրելու պերճախոս վկայություն է Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալու պատմական ակտի նկատմամբ գաղթաշխարհի դրսևորած ջերմ վերաբերմունքը:

Հայ նշանավոր գրող, լուսավորիչ Մեսրոպ Թադիադյանը հեռավոր Հնդկաստանից գրում էր. «Աչքներդ լույս, որ մեր քաղցր աշխարհքն պարսից դառն շարշարանքից ազատվեց... երբ որ լսեցի ներկա մեր աշխարհի ազատությունը, սիրտս ուրախությամբ վառվեց»*:

Ռուսահայ գաղութների հավաքական վերաբերմունքն է արտահայտվել Նոր Նախիջևանից հղված շնորհավորական ուղերձում: Նորնախիջևանցիները, ողջունելով հայրենակիցներին հայրենիքի փրկության առթիվ, ափսոսանք են հայտնում, որ արարիչը արծվի թևեր չի տվել

* Մ. Թադիադյան, Ուղեգրություններ, հոդվածներ, նամակներ, վավերագրեր, Երևան, 1975, էջ 410:

մարդուն թռչելու Արարատյան երկիր շնորհավորելու «...լերանցն Արարատայ, զորս փրկեցեալ ի ներքուստ ձեռաց բարբարոսաց»*:

Այսպիսով, դժվար չէ եզրակացնել, որ ուշ միջնադարում աշխարհասփյուռ հայկական գաղութները կապված էին Մայր հայրենիքի հետ և իրենց նպաստն էին բերում Թուրքիայի և Պարսկաստանի բռնատիրական լծից Հայաստանի ազատագրման գործին:

Հողվածների սույն ժողովածուն ընդգրկում է տակավին 1983 թ. պատմության ինստիտուտի հայ գաղթավայրերի պատմության բաժնի ուժերով կազմակերպված «XVI—XVIII դարերի հայ ազատագրական շարժումները և հայ գաղթավայրերը» գիտական նստաշրջանի նյութերը: Սովետահայ պատմագրության մեջ այս ժողովածուն այն անդրանիկ գործն է, որը նվիրված է ոչ թե առանձին որևէ գաղութի պատմությանը, այլ հայ գաղթավայրերի պատմության առանցքային մի հարցի: Ընթերցող հասարակայնության ուշադրությանը ներկայացվող սույն ժողովածուով փաստորեն սկսվում է հայկական գաղութների պատմության պրոբլեմային ուսումնասիրությունը: Իր տեսակի մեջ առաջինը լինելով, հուսով ենք, որ ներկա ժողովածուն ճանապարհ է բացելու նման կարգի հետագա հետազոտությունների համար:

* Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թ. 55, վ. 78:

Վ. Բ. Բարխուդարյան

Վ. Կ. ՈՍԿԱՆՅԱՆ

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐՃՄԱՆ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿՈՂՄՆՈՐՈՇՄԱՆ ՍԿՋԲՆԱՎՈՐՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՑ (XV—XVIII ԴԴ. ՍԿԻՋԲ)

Պատմական սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ հայերի առնչությունները արևելյան սլավոնների, ապա և հին Ռուսիայի հետ սկզբնավորվել են վաղ միջնադարում և ակնառու են դարձել շուրջ հազար տարի առաջ, երբ Բյուզանդիայի հայկական դինաստիայի և Կիևյան մեծ իշխանության միջև հաստատվեցին քաղաքական, ռազմական և ընտանեկան կապեր, Կիևի մեծ իշխան Վլադիմիր Սվյատոսլավիչը 988—989 թթ. ընդունեց քրիստոնեությունը՝ այն պարտադրելով հին Ռուսիայի ողջ բնակչությանը, որպես պետական համընդհանուր կրոն: Այս կարևոր իրադարձությունները մեծ պատմական նշանակություն ունեցան ոչ միայն արևելյան սլավոնների՝ որպես ռուս ժողովուրդի ձևավորվելու պրոցեսում, այլև ռուս-հունական քաղաքական, տնտեսական ու կուլտուրական կապերի զարգացման համար և նպաստեցին հայ-ռուսական հարաբերությունների աշխուժացմանը, հին Ռուսիայի տարածքում հայկական գաղթավայրերի ստեղծմանն ու տարածմանը: Ինչպես հայտնի է, թուրք-սելջուկների արշավանքների ժամանակներից ուժեղանում են հայերի զանգվածային բռնագաղթերն ու արտագաղթերը դեպի հարևան երկրները, մասնավորապես դեպի հին Ռուսիա, որտեղ փախստական գաղթահայերը գտնում էին ոչ միայն փրկության հանգրվան, այլև բարենպաստ պայմաններ՝ լայնատարած, արգավանդ դաշտեր ու անտառներ, ռուսների բարյացակամությունն ու հյուրընկալությունը, որ մշտապես ցուցաբերվում էր հայ գաղթականների նկատմամբ:

Գաղթավայրերում հայ գյուղացին ու արհեստավորը, առևտրականն ու հոգևորականը գտնում էին ոչ միայն կյանքի ու սեփականության փրկություն, այլև իրենց համայնքներն ու եկեղեցիներն ստեղծելու, հաճախ և ինքնավարություն, սեփական հոգևոր կյանք ու ազգային դեմք պահպանելու, ինչպես և սովորելու ու սովորեցնելու, հարստանալու և

290

հարստացնելու հնարավորություն: Հայ գաղթավայրերի բնակչությունը կապվում է իր երկրորդ հայրենիքին, մասնակցում սոցիալ-տնտեսական կյանքին, հոգում իր քաղաքի ու երկրի հուզող հարցերի մասին, մասնակցում երկրի պաշտպանությանը, քանի որ XIII—XV դդ. Ռուսիան, ինչպես և Ուկրաինան տառապում էին թաթար-մոնղոլական բարբարոսների արշավանքներից ու դարավոր տիրապետությունից, ապա և թուրք-թաթարական լծից: Պատմական ծանր իրավիճակը զգալիորեն նման էր և՛ Ռուսաստանի, և՛ Անդրկովկասի ժողովուրդների համար: Սակայն XV դարում Մոսկովյան իշխանությունը կարողացավ աստիճանաբար «հավաքել» ռուսական հողերը և պայքար սկսել թաթարական բռնակալության դեմ:

Ռուսական ազգային պետությունը 1480 թ. կարողանում է թոթափել թաթարական լուծը և կանգնել ուժեղ տերության դիրքում, ճանաչում գտնելով ինչպես ողջ աշխարհում, այնպես էլ Անդրկովկասում: Այսպես, XV դարի վերջերից հայ-ռուսական և վրաց-ռուսական հարաբերությունների նոր ժամանակներ են սկսվում: Բայց XV դարում հզորանում էր և պատմության բեմ բարձրացող Օսմանյան Թուրքիան: Ինչպես հայտնի է, «թուրք-օսմանյան հորդաները մուտք են գործում Փոքր Ասիա, որտեղ նրանք, ամենից առաջ, հիմնում են Կարահիսար ավազակային պետությունը»¹:

Թուրքական արշավանքները, ինչպես և օսմանական դարավոր տիրապետությունը շարիք դարձան ժողովուրդների համար: Ռազմատենչ թուրքերը արտադրական աշխատանքով չէին զբաղվում, արհամարհում էին այն՝ համարելով ստորացուցիչ մահմեդականների իշխող ազգի համար: Նա, ինչպես գրել է Քեմալ Աթաթուրքը՝ «քարշ էր գալիս ահա այդպիսի ֆաթիհ-նվաճողների հետևից, չէր աշխատում իր հայրենիքում և, ի վերջո հաղթվեց նրանց կողմից»²: Պետությունը, զավթելով նորանոր երկրներ, դարձավ բարբարոս ու նվաճողական ուժ, «միջնադարի միակ իսկական ռազմական պետությունը»:

Թուրքական ագրեսիան ուժեղանալով, հասավ նոր կործանարար «հաջողության»: 1453 թ. Պոլսի գրավումով Թուրքիան վերջ դրեց երբեմնի հզոր Բյուզանդական կայսրությանը, հաստատելով առավել բռնապետական, կենսիկ խոսքերով ասած «զազրելի ուժի»³: Ողջ Եվրոպայի վրա կախվեց թուրքական յաթաղանը: Նվաճած երկրները և ժողովուրդներին թալանելով, նրանց հաշվին մեծացնելով իր ռազմական ու քաղաքական պոտենցիալը, «Բարձր դուռը» ավելի ու ավելի էր ուժեղացնում իր հարձակողական թափը, որին դիմակայելը դժվար էր: Բալկան-

ների ու Անդրկովկասի համար բարեբախտություն էր, որ ուժեղանում էր Մոսկովյան պետությունը՝ գեթ հետագայում օգնություն ակնկալելու համար:

Հայերը Մոսկովյան մեծ իշխանության հետ շփումներ ունեին դեռևս XIV դ. և չէին կարող չնկատել այն կարևոր երևույթները, որոնք տեղի էին ունենում XV դարում և հատկապես երկրորդ դարակեսին, թեպետ Ռուսիան դեռևս հեծում էր թաթարական լծի տակ: Մոսկովյան դառնում էր խոշոր տնտեսական ու քաղաքական կենտրոն, որտեղ զարգանում էին արհեստներն ու առևտուրը, աճում էր բնակչությունը, բարձրանում Մոսկովյան մեծ իշխանության հեղինակությունը: Մոսկովյաի մեծ իշխան Իվան 3-րդը (1462—1505), շարունակելով իր նախորդների քաղաքականությունը, հաջողությամբ միավորում էր Կենտրոնական Ռուսիայի երբեմնի անկախ իշխանությունների տիրույթները, խելամտորեն օգտագործելով երկրի տնտեսական զարգացման ու քաղաքական անկախության հասնելու համար անհրաժեշտ կենտրոնացված պետություն ստեղծելու ձգտումները:

Կենտրոնացված պետության ստեղծման առաջադիմական նշանակությունը (թեկուզ և միապետության խանձարուրում) ակնհայտ էր միջնադարում, որտեղ թագավորական իշխանությունը հանդես էր գալիս որպես «կարգի ներկայացուցիչ»՝ անկարգության ու քաոսի մեջ:

Թագավորական իշխանության հեղինակության բարձրացման նպատակով Իվան 3-րդը վարում էր հեռատես քաղաքականություն, իր կողմը դրավելով թաթար խաներին, հակադրելով մեկը մյուսին, միաժամանակ դիվանագիտական կապեր հաստատելով Եվրոպայի արքունիքների հետ: Իվան 3-րդը, ամուսնանալով Բյուզանդիայի կայսերական տան վերջին ներկայացուցիչ Զոյա—Սոֆյա Պալեոլոգի հետ, կարծես, «օրինական ժառանգ» դարձավ Բյուզանդիայի՝ այսպես կոչված Արևելյան Հռոմեական կայսրերի: Դինաստիական այդ ամուսնությունը նպաստեց Հռոմի կան կայսրերի: Դինաստիական այդ ամուսնությունը նպաստեց Հռոմի պապը, հուսալով հզորացող Ռուսաստանին հանել թուրքական ագրեսիայի դեմ: Բայց պետք էր նախ և առաջ Ռուսաստանն ազատել թաթարական լծից, միավորել երկիրը, այն պաշտպանելով պարբերաբար կրկնվող թուրք-թաթարական արշավանքներից: Ինչպես նկատում է Ֆրիդրիխ էնգելսը, այդպես էլ ընթացավ Ռուսաստանի միավորման ու ազատագրման պրոցեսը:

Մոսկովյաի առաջին իսկ հաջողությունները XV դարի կեսերին նկատելի դարձան Արևմուտքում ու Արևելքում, մասնավորապես Անդրկովկասում: 1466 թ. Մոսկովա է գնում Շիրվանի խանի դեսպան Հասան Բեկը՝

Ռուսաստանի հետ առևտրական կապեր հաստատելու, իսկ Մոսկովայից էլ Անդրկովկաս է ուղարկվում ռուսական ղեսպան Վասիլի Պանինը, նշանավոր Աֆանասի Նիկիտինի հետ:

Հոտմի Պողոս 2-րդ պապի կողմից լիազորված Բուրգունդիայի դեսպան Լյուդովիկոս Բոլոնսկին և ռուսական պետության կողմից Անդրկովկաս ուղարկված Մարկո Ռոսոն եղան նաև Թավրիզում, որտեղ հանդիպեցին Կոնտարինի և այլոց հետ, ապա 1475 թ. միասին գնացին Ֆասո (Փոթի՝ Վրաստան): Հոտմի պապն ու Եվրոպայի պետություններն ուզում էին հակաթուրքական պայքարի մեջ ներգրավել Ուզուն Հասանին, Անդրկովկասի իշխաններին և Իվան 3-րդին, որոնց միջոցով և խաշակրաց արշավանք կազմակերպել օրրստօրե հզորացող ագրեսիվ թուրքիայի դեմ: Սակայն Իվան 3-րդը պետք է նախ ազատվեր թաթարական գերիշխանությունից, որն զգալիորեն թուլացել էր, բայց չէր վերացել: Գարակազմիկ ու բախտորոշ դեր կատարեց Ռուսաստանը և՛ սևփական, և՛ հարևան երկրների պատմության մեջ, 1480 թ. թոթափելով թաթարական լուծը: Ինչպես նկատել է Կ. Մարքսը, զրանից հետո, «մենք Իվան 3-րդին տեսնում ենք միանգամայն անկախ՝ գահի վրա նստած: Նրա կողքին՝ բյուզանդական վերջին կայսեր դուստրը: Ոսկե Հորդայի բեկորները ժողովվել են նրա արքունիքի շուրջը... Զարմացած Եվրոպան, որ Իվան 3-րդի թագավորության սկզբում նույնիսկ հազիվ էր նկատում Մոսկովիայի գոյությունը, շժմել էր իր արևելյան սահմանների վրա հսկայական պետության հանկարծակի հանդես գալուց. և ինքը՝ սուլթան Բայազետը, որի առաջ դողում էր Եվրոպան, առաջին անգամ լսեց Մոսկովիայի գոռոզամիտ ճառերը»³:

Եթե Մոսկովիայի հզորացումը այդպիսի տպավորություն էր գործել աշխարհի հզորների վրա, ապա պարզ է, թե ինչքան մեծ էր դրա նշանակությունը իրենց անկախությունը կորցրած և թուրքական նվաճումների նախագուանը գտնվող փոքր ժողովուրդների, մասնավորապես հայերի ու վրացիների համար: Պատահական չէ, որ թաթարական լծի տապալումից անմիջապես հետո, 1483 թ. Իվան 3-րդի մոտ են գնում վրացական թագավոր Ալեքսանդրի դեսպանները՝ նարիմանը, Դեմիյանը և Խոզի Մարումը (վերջինը հայազգի խոջա Միրաբն էր, որ շատ լավ փոխհարաբերությունների մեջ էր վրացական իշխող շրջանների հետ և կատարել էր դիվանագիտական բանագնացություններ Եվրոպայում): Դեսպանները բերել էին Ալեքսանդրի նամակը, որում իշխանն ընդգծում էր երկրի ծանր վիճակը և խնդրում օգնություն ու հովանավորություն⁴: Սա

մեզ հասած առաջին քաղաքական փաստաթուղթն է, որ խոսում է վրաց իշխանության կողմից ռուսական օգնություն հայցելու մասին:

Ինչպես գրում է պրոֆ. Բազիլեիշը, ռուս-վրացական (մենք կասեինք նաև՝ ռուս-հայկական) կապերն այդ ժամանակ արդեն «նշանակալիորեն ավելի ընդարձակ են եղել, քան թե մինչև այժմ ներկայացվում է սահմանափակ ազդյունների հաղորդումով»:

Ինչպես նկատել է Ֆ. Էնգելսը. «Կոստանդնուպոլիսը դեռ նոր էր ընկել թուրքերի ձեռքը, երբ Մոսկովյան մեծ իշխանն իր զեբրի մեջ ներգծեց բյուզանդական կայսրերի երկգլխանի արծիվը, այսպես իրեն հրշակելով նրանց ժառանգորդն ու վրիժառուն»:

Պոլսի անկումից հետո քրիստոնյա՝ հունազավան կամ ուղղափառ ժողովուրդները, բնականաբար, իրենց հայացքը պետք է հռեին դեպի բարձրացող ու հզոր Մոսկովյան պետությունը, դեպի «Երրորդ Հոտմը»⁵:

Բյուզանդական կայսրության անկման ու թուրքերի կողմից Պոլսի գրավման ժամանակակից ու ականատես Աբրահամ Անկյուրացին երազում էր, որ «հոռմայեցոց» միջոցով անհավատ «հագարացոց» ձեռքից կազատվի Սոֆիայի («Սուրբ Սոփի») տաճարը: Նրա անհայտ մի այլ ժամանակակից իր «Թագուհի մի տեսա» սկզբնատողով պոեմում թուրքական տիրապետությունից Պոլսի ազատագրության մեջ արդեն նշմարում է Մոսկովայի դերը⁶: Ինչպես ճիշտ կոահել է Աս. Մնացականյանը, Մոսկովայի իշխանի և նրա թագուհու մասին գրված այդ պոեմի հեղինակը նկատի ունի Իվան 3-րդի և Բյուզանդիայի վերջին կայսր Կոստանդինի եղբոր դուստր Սոֆիայի ամուսնության քաղաքական նկատառումները, երբ Պալեոլոգները և Հոտմի պապը հույս ունեին Ռուսաստանի միջոցով (կամ գեթ օգնությամբ) ազատագրել Կոստանդնուպոլիսը: Այսպես, XV դարի երկրորդ կեսին ապրած հայ հեղինակը, հավանաբար, լավ գիտեր Մոսկովյան կատարված դեպքերը՝ Իվան 3-րդի ամուսնությունը Սոֆիայի հետ, Հոտմի պապի միջամտությունն ու հակաթուրքական պայքարին Ռուսաստանին մասնակից դարձնելու ձգտումները: Ուշագրավ է այն, որ պահպանվել են այդ պոեմի տասներկու տարբերակներ՝ փաստ, որ վկայում է XV—XVI դդ. հայերի կողմից Մոսկովային տրվող մեծ գերի ու նշանակության մասին⁷: Այդ փաստերը վկայում են, որ Անդրկովկասում կային որոշակի ձգտումներ Ռուսաստանի հետ քաղաքական-դիվանագիտական կապեր ստեղծելու համար:

Ինչպես ճիշտ նկատել են վրաց ու հայ սովետական պատմաբանները, ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշման ձևավորվելու պրոցեսն սկսվել է XV դարի երկրորդ կեսից, ծավալվել XVI—XVIII դա-

բերում, դառնալով համաժողովրդական քաղաքական ծրագիր, որով դեկավարվում էին Բալկանների և Անդրկովկասի առաջադեմ գործիչները, հայացքը հառելով դեպի «Ռուսաստան», սպասելով Մեսիային, որը նրանց կազատի բոլոր շարիքներից⁸։ Ֆ. Էնգելսը մասնավորապես նշում է Ռուսաստանի դրական քաղաքականությունն Անդրկովկասի նկատմամբ, որի արմատները խորն էին և գալիս էին հնուց։ «Կովկասյան լեռնաշղթայից դեպի հարավ՝ թուրքական տիրապետության տակ էին գտնվում ոչ մեծ քրիստոնեական պետություններ (էնգելսը նկատի ունի վրացական իշխանությունները— Վ. Ո.) և քրիստոնեություն դավանող հայեր, որոնց նկատմամբ ցարիզմը կարող էր իրեն «ազատարար» հայտարարել»⁹։

Եվրոպական պետությունները, որոնց վրա կախված էր թուրքական ազենսիայի վտանգը, ձգտում էին Ռուսաստանը պատերազմի հանել Օսմանյան կայսրության դեմ և այդ նպատակով «շռայլ» խոստումներ էին անում՝ «ճանաչելով» Մոսկվայի իրավունքը՝ ինչպես Բյուզանդիայի տիրույթների, այնպես էլ Անդրկովկասի նկատմամբ։ Այսպես, Հռոմի պապը ողորդական ցար Վասիլի 3-րդին առաջարկում էր «պաշտպան կանգնել իր հայրենիք Կոստանդնուպոլսին»՝ «ընդհանուր քրիստոնեական բարօրության համար»¹⁰։ 1518 թ. Հռոմի պապի և Մաքսիմիլիան կայսեր կողմից Մոսկվա ուղարկված Ֆրանցիսկ և Անտոնիո դեսպանները Վասիլի 3-րդ ցարին առաջարկում էին պատերազմ հայտարարել Թուրքիային, որը զավթել է «Իբերիան, Ալբանիան և Մեծ Հայքը»¹¹։

Ռուսաստանի հետ դիվանագիտական կապեր հաստատելու նոր փորձեր են արվում XVI դարի երկրորդ կեսին։ 1563 թ. Մոսկվա է գալիս շամախեցի Աբդուլլա խանի դեսպանը, խնդրում հովանավորություն և հայերի հետ վաղեմի առևտրական կապերի վերահաստատում։ Նույն թվականին վերսկսվում են վրաց-ռուսական փոխհարաբերությունները։

1563 թ. վրաց իշխանի հայ ներկայացուցիչը անգլիացի Ջենկինսոնին խնդրում է Մոսկվայի ցարին հայտնել՝ օգնություն հայցելու իրենց ցանկություն մասին։ Ջենկինսոնը Իվան 4-րդից ստանում է դրական պատասխան։ Բայց 1558—1583 թթ. Լիվոնյան պատերազմը և թաթարական արշավանքները Ռուսաստանի դեմ խանգարում էին ռուս-վրացական և հայ-ռուսական հարաբերությունների զարգացմանը։

Գրությունը մասամբ փոխվեց XVI դարի վերջին, Ֆեոդոր Իվանովիչ ցարի և Բորիս Գոդունովի կառավարման օրոք (1584—1596 թթ.), երբ Մոսկվան պաշտոնապես հայտարարվեց Վրաստանի հովանավորն ու տիրակալը։ Քանի որ Թուրքիան նվաճել էր Անդրկովկասի մի մասը, պարսից շահը, հուսալով ստանալ ռուսական օգնություն, պատրաստա-

կամություն է հայտնում Ռուսաստանին «հանձնել» Դերբենդը, Շամախին, Բարուն։ Այդպիսի առաջարկ նա արել էր իր դեսպանի միջոցով Մոսկվայում, ապա և հաստատել, երբ 1586 թ. Պարսկաստանում էր ռուս դեսպան Վասիլիշիկովը։ Վրաց Ալեքսանդր թագավորը նույնպես խնդրում էր Ռուսաստանի պաշտպանությունը և շահի հետ միասին պահանջում Թերեքի վրա ամրոց կառուցել և զորք ուղարկել՝ նվաճելու Գաղստանի կոմիկների իշխանի (շամխալի) երկիրը։

Անգլիայի դեսպան Գ. Ֆլետչերը հիշատակում է, որ 1588 թ. Մոսկվա է եկել Միոնի պատրիարք Խերոնիմը (Երեմիան), նպատակ ունենալով համոզել ցարին, որ Ռուսաստանը դաշնակցի Իսպանիայի հետ՝ Թուրքիայի դեմ համատեղ պայքարի համար։ Նույն նպատակով Վրաստանից դեսպաններ էին մեկնել Մոսկվա։ Գ. Ֆլետչերը նշում է, որ այդ բանակցություններն ընթանում էին բարեհաջող, անգամ կազմավորված էր Իսպանիա ուղարկվելիք դեսպանությունը։ Բայց գործը ձախողվեց՝ Իսպանիայի դեմ մղված պատերազմում Անգլիայի տարած հաղթանակի հետևանքով, և Անդրկովկասի ժողովուրդները այլևս չէին կարող հույսեր կապել օրստորե թուլացող Իսպանիայի հետ։

Թուրքիան ու նրա վասալ Արիմը՝ Ռուսաստանի մշտական թշնամիները, շարունակ ասպատակում էին երկիրը, հաճախ հանելով մինչև Մոսկվա, իսկ 1595 թ. գահ բարձրացած Մահմադ 3-րդ սուլթանը հարմար առիթի էր սպասում՝ Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելու համար։

Անդրկովկասի ժողովուրդների շահերը օբյեկտիվորեն կապված էին Ռուսաստանի հետ, նրանց սպառնացող վտանգն ընդհանուր էր, և միայն Մոսկվան կարող էր և պետք է դառնար ազատագրական պայքարի զորավիգ։ 1588 թ. մինչև XVII դարի սկիզբը գրեթե անընդմեջ բանակցություններ էին վարվում Վրաստանի և Ռուսաստանի միջև, իսկ դիվանագետ-միջնորդների դերում հաճախ հանդես էին գալիս հայերը։

1590 թ. Մոսկվայից ռազմական օգնություն է խնդրում Վրաստանի Ալեքսանդր իշխանը։ Ֆեոդոր Իվանովիչ ցարին ուղարկած հրովարտակում նա գրում է. «Իմ հույսն ու ապավենը աստված է և դու։ Հրամայիր պատերազմել շամխալի դեմ և կազիկումիկների երկրում բերդ կառուցել... այն ժամանակ իմ զորքը կմիանա ցարական զորքերին»¹²։ 1594 թ. Բորիս Գոդունովը կարգադրել էր Գաղստանի շամխալի Տարկի բերդը գրավել ու ճանապարհ հարթել դեպի Վրաստան՝ գիտենալով հանդերձ, որ այդ քայլը կրթեր կրորբորի նաև Թուրքիայում։

1594—96 թթ. վրաց իշխանի դեսպաններ Խորշուզը և Արամը ուսական արքունիքից խնդրում են զորք ուղարկել և հպատակեցնել շամխալին: Նույն այդ ժամանակ վրաց իշխանը և Շահ Աբաս 1-ինը հակաթուրքական պայքարի կոշով հայերեն գրված նամակ են ուղարկում Իսպանիայի թագավոր Ֆիլիպ 2-րդին:

Եթե Իսպանիան ոչինչ չարեց և չէր կարող անել, ապա Ռուսաստանը թուրքիային է դիմում, միջնորդում, որ «իր հպատակներին» չճնշեն և... վրաստան է ուղարկում թնդանոթներ, ապա և 6000-անոց զորք՝ ռուս զորավարների Բուտուրլինի և Պլեշչենի ղեկավարությամբ: Սակայն 1604 թ., օգտվելով Ռուսաստանում սկսված սովից ու համաճարակներից ստեղծված ծանր վիճակից և, խախտելով խաղաղության համաձայնությունը, թուրքական փաշան ուխտադրուժ հարձակում է գործում 6000-անոց ռուսական զորքի վրա և շամխալի, ղալմուխ մուրզաների ու թաթարների օգնությամբ շարժում Անդրկովկասին օգնության եկած ռուսներին:

Ռուս-վրացական համագործակցության այս մարտական մկրտությունը հաստատեց այն փաստը, որ Մոսկովյան պետությունը շահագրգռված է և պատրաստ է օգնել Անդրկովկասի ժողովուրդներին՝ նրանց ազատագրական պայքարում: Սակայն 1600—1603 թթ. մոլեզնոդ սովը, ապա լեհ-շվեդական ինտերվենցիան և Ռուսաստանի քաղաքական ծանր վիճակը խանգարեցին քաղաքական կապերի, ինչպես և առևտրական հարաբերությունների հետագա զարգացմանը: Համենայն դեպս փաստեր կան այն մասին, որ առանձին հայ և այլազգի վաճառականներ Պարսկաստանից, Արաբիայից, Հայաստանից, Շամխալիից և թուրքիայից Ռուսաստան էին տանում թանկարժեք գորգեր, մետաքս և այլ ապրանքներ:

Հիմքեր կան ենթադրելու նաև, որ ինչպես XVI, այնպես էլ XVII դդ. հայերն առևտրից դատ Ռուսաստանում հետապնդում էին նաև քաղաքական նպատակներ: 1607—1609 թթ. Մոսկովյան էր հայազգի Ավգուստինոս Բաջեցին՝ կաթոլիկ կրոնավորը, որը հակաթուրքական պայքարին նպաստելու նպատակով վրաց արքայորդի Բագրատի և Հոռմի պապի նվիրակի հետ լինում է նաև Աստրախանում, ապա անցնում Մոսկվա, այնտեղից էլ՝ Լեհաստան ու Արևմտյան Եվրոպա:

XVII դարի երկրորդ քառորդից սկսած հայերի այցելություններն ու հայ գաղութի աճը Մոսկովյան ավելի նկատելի են դառնում: 1626 թ. շորս հայ և երկու ղզլբաշ վաճառականներ հսկայական արժեքի արևելյան ապրանքներ են տանում Մոսկվա¹³, 1641 թ. Դեսպանական

ատյանի հյուրատանը իջևանած հայ, ինչպես նաև հնդիկ վաճառականներ Խոջա Մուրադը, Սաֆարը, Ազիզբեկը և Լուկունասը հայտնում են, որ իրենք շամխալեցի, բաբվեցի, արդեբիլցի ու սպահանցի եկվորներ են և ուզում են առևտուր անել Մոսկովյանում:

Ռուսական կառավարությունը քաջալերում էր հայերի և ընդհանրապես Անդրկովկասի վաճառականների առևտուրը, նրանց այցելությունները ոչ միայն Աստրախան ու սահմանամերձ քաղաքներ, այլև Մոսկվա, թույլատրելով բնակություն հաստատել Ռուսաստանում: 1613 թ. սկսած հայ վաճառականների այցերն Աստրախան հաճախակի են դառնում:

Հայերը Մոսկվա են գնում նաև այլ նպատակներով: Օրինակ, 1632 թ. մի հայ՝ Սարգիս Օվանեսովը, իր ռուս կնոջ հետ Ղրիմից գալիս է Մոսկվա, խնդրում մշտական բնակության իրավունք, հայտնելով, որ Ղրիմից փախել է աղգային ու կրոնական ճնշումների ուժեղացման պատճառով և լսելով, որ Ռուսաստանում հայերին լավ են վերաբերվում: Օվանեսովը թարգմանչի պաշտոնով աշխատանքի է նշանակվում Դեսպանական ատյանում (արտաքին գործոց ատյան): Ուշագրավ է այն փաստը, որ Սարգսի մահից հետո նրա կնոջը նշանակվում է թոշակ¹⁴:

Հայերը Ռուսաստան են գնում նաև Կրաստանից ու Անդրկովկասից, մնում Մոսկվայում, Աստրախանում և այլուր (1627 թ.՝ Ռոման Բեդրին, 1634 թ.՝ Շահնազարը և այլն): Մոսկվայում էին արդեն Նախիջևանի արքեպիսկոպոս դարձած Ավգուստինոս Բաջեցին, Անտոնիոսը, Նազարիոսը և ուրիշներ:

Վրաց ազատագրական շարժման եռանդուն ներկայացուցիչ Թեյմուրազ 1-ինը, լինելով Կախեթի թագավոր (1606—1648), վրաց ազգային հերոս Գեորգի Սահակաձեի հետ գլխավորում էր պայքարը իրանական ագրեսիայի դեմ: Նա իր դեսպանի միջոցով Ֆեոդոր Ռոմանով ցարին հղած նամակում նշում է, որ վրաստանն իր փրկությունը տեսնում է Ռուսաստանի օգնության մեջ:

1639 թ. նորից Մոսկվայի պաշտպանությունն ու հովանավորությունն է խնդրում Թեյմուրազը: Տարիներ շարունակ պայքարելով պարսից տիրապետության դեմ, նա մեծապես նպաստում է Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշմանը:

Մոսկովյան կառավարությունը հանգամանորեն ռուսամասիրում էր Անդրկովկասում ստեղծված վիճակը, այնտեղ ուղարկելով դեսպաններ և տեղեկություններ հավաքելով վաճառականների ու կրոնավորների միջոցով:

«Վրաց պատմության» հեղինակ Փ. Գորգիջանիձեն հաղորդում է, որ Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսը 1634 թ. Քարթլի—Կախեթի թագավոր Թեյմուրազ I-ին առաջարկում է համատեղ ուժերով ապստամբել, ընդ որում խոստանում է նրան տալ հայկական 40.000-անոց օգնական զորք¹⁵: Հայերի պատրաստակամության մասին այս արժեքավոր վկայությունը հաստատվում է նաև այլ աղբյուրներով: Հոլլիտինիայի դուքսի ղեկավար Օտտո Բրուգեմանը, որը նույն տարիներին վերադարձել էր Պարսկաստանից և 1639 թ. բանակցություններ էր վարում ռուսական արքունիքի հետ, նմանօրինակ առաջարկություն է անում Ռուսաստանին և դարձյալ շեշտում 40.000 հոգով կովի ելնելու հայերի պատրաստակամությունը: Կրեմլի այդ գաղտնի խորհրդակցությանը մասնակցում են նաև աստրախանցի հայեր (Հովհաննեսի որդի Գևորգը և Փիլիպոսի որդի Մարկոսը)¹⁶: Այդ տրամադրությունները և Ռուսաստանին դիմելու հանգամանքները բարելավում են հայ-ռուսական հարաբերությունները, և էջմիածնի նվիրակ Ոսկան վարդապետին հաջողվում է թուլլտվություն ստանալ՝ Աստրախանում հայկական եկեղեցի կառուցելու համար:

1637 թ. Մոսկվայից Վրաստան է ուղարկվում Վոլկոնսկու ղեկավարությունը, 1638 թ. Մենգրելիայի իշխանը օգնություն է խնդրում Մոսկվայից, իսկ Միխայիլ Ռոմանովի (1613—1645) արքունիքը հայտնում է, որ ցարը շահին գրել է, թե Վրաստանը վաղուց ի վեր եղել է Ռուսաստանի հովանավորության տակ, և պարսից շահը իրեն չպիտի իրավունք վերապահեր նեղել վրացիներին: XVII դ. կեսերից աշխուժանում են ռուս-վրացական դիվանագիտական հարաբերությունները*:

1650 թ. ռուսական հպատակություն է ընդունում Քարթլիի (Իբերիայի) իշխան Ալեքսանդր 3-րդը: Այդ նույն ժամանակ Մոսկվայից Իմերեթիա է մեկնում Ն. Մ. Տոլլանովի ղեկավարությունը (1650—1652), որի նպատակն էր ռուսամասիրել երկրամասի տնտեսական ու քաղաքական դրությունը և բանակցել՝ Իմերեթիայի իշխան Ալեքսանդր 3-րդի հպատակությունն ընդունելու հարցի շուրջը: Դեսպանության հետ բանակցություններ վարում էր Ալեքսանդրի գլխավոր դպիր, հայազգի Փեշանգը՝ Անդրեյի որդի Խաթարովը: Փեշանգը ռուս ղեկավարներին հայտնում է, որ Իմերեթիայի իշխանը ունի 100 բոյար, 1100 ազնվական և 2000 հոգուց

* Ռուսաստանից Վրաստանի իշխանություններ են ուղարկվել 5 ղեկավարություն՝ Ֆ. Ֆ. Վոլկոնսկու (1637—1640), Ֆ. Վ. Նիլինի (1639—1640), Ե. Ֆ. Միշեցկու (1641—1643), Ն. Մ. Տոլլանովի (1650—1652), Ե. Ս. Ժիզդնիկովի (1655) և այլն: Նրանք հետաքրքրվում էին ողջ Անդրկովկասով, կայեր հաստատում Վրաստանի հետ, որտեղ կար զգալի հայ բնակչություն:

բազկացած անձնական զորամաս, և որ օգնության ղեկավարում նրանք կկարողանան թոթափել թուրքական լուծը: Բանակցությունների ժամանակ հիշատակվել են նաև այլ հայերի անուններ, որոնք տեղի հայ բնակչությունից էին և ծառայում էին արքունիքում: Կարևորն այն է, որ 1652 թ. Ալեքսանդր 3-րդ իշխանը և նրա ատենադպիր Պեշենգեյը ստորագրում են Ռուսաստանին կապտակվելու և հավատարմության երդմնագիրը, որը ղեկավարները տանում են Մոսկվա:

Այսպես, Անդրկովկասի իշխանները, ազնվականները, վաճառականները, վրաց ու հայ եկեղեցու ներկայացուցիչները իրենց և ժողովրդի անունից դիմումներ էին հղում Ռուսաստան, հավաստում իրենց նվիրվածությունը և հավատարմությունը, հուսալով Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրվել կամ գեթ պահպանել իրենց սեփականությունն ու իրավունքները:

Անդրկովկասի հյուսիսային խանություններում ևս XVII դ. ստեղծվում է որոշակի ձգտում ղեկավար Մոսկվա: Այդ բացատրվում է շահի ու խանների կողմից բնակչության ոչ իրանական մասի տնտեսական, իրավական և կրոնական կեղեքումների ուժեղացմամբ: Մոսկովյան կառավարությունը հանգամանորեն ուսումնասիրում էր Անդրկովկասում ստեղծված վիճակը, այնտեղ ուղարկելով ղեկավարներ և տեղեկություններ հավաքելով վաճառականների, կրոնավորների և գաղթավայրերի բնակիչների միջոցով: Ինչպես նշել է է. Ա. Շեարդնաձեն, «Միմյանց պաշտպանելով մեր ժողովուրդներից յուրաքանչյուրը, ըստ էության, պաշտպանում էր իրեն... իսկ ավելի դժվարին ժամին մեր ժողովուրդներն իրենց հայտնում ուղղեցին բարի և հավատարիմ հյուսիսային հարևանին՝ Մեծ Ռուսացքն ուղղեցին բարի և հավատարիմ հյուսիսային ընթացքում, տարիներ ու հարստաստանին... Եվ ամբողջ պատմության ընթացքում, տարիներ ու հարյուրամյակներ, մեր ժողովուրդները ձգտել են ղեկավար մեծ Ռուսաստանը, ղեկավար ռուս մեծ ժողովուրդը: Այդ դարերը եղան ռուս, հայ և վրաց ժողովուրդների, բոլոր ժողովուրդների անխախտ բարեկամության ամրապնդման դարեր»¹⁷:

Հայաստանում, հայկական գաղթավայրերում ու Անդրկովկասում XVII դարի կեսերին ծավալված ազատագրական շարժմանը մեծապես նպաստում էր Եվրոպայում սկսված պայքարը թուրքական ագրեսիայի դեմ: Մասնավորապես Կրետե կղզու՝ Կանդիայի համար Վենետիկի դեմ մղվող 25-ամյա պատերազմի (1645—1669 թթ.) տարիներին Եվրոպայի կողմից սպասվող օգնության հետ լուրջ հույսեր էին կապվում: Հռոմին և Լյուդովիկոս 14-րդ թագավորին էին դիմում ինչպես ռուսական կողմից և Լյուդովիկոս 14-րդ թագավորին էին դիմում ինչպես ռուսական կողմից: Կարևոր է նաև նշել, որ Մոսկվայում 1650-1652 թթ. ընթացքում անց է կացվում Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև կապտակվելու և հավատարմության երդմնագրի ստորագրումը:

ները, այնպես և հայ ու վրացի գործիչները, խնդրելով, որ նրանք եռանդուն ջանքեր գործադրեն թուրքահայտակ ժողովուրդներին ազատելու համար: Սաի Խաչատուր Գաղատացի կաթողիկոսը, Կ. Պոլսի հայ պատրիարք Հովհաննես Թուֆուզյան, խոշոր վաճառական խոջա Մուրադը դիմումներ էին անում «Արև թագավոր» Լյուդովիկոս 14-րդին, խնդրելով օգնություն և հայտնելով հայերի ու հույների պատրաստակամությունը՝ ապստամբել ու գնալ ընդառաջ «խաչակրաց արշավանքի» ելած «Ֆրանկ» զորքերին:

Սակայն Հռոմի պապն ու Լյուդովիկոս 14-րդը ոչնչով չօգնեցին անգամ Վենետիկին, և թուրքերը նվաճեցին Կրետեն: Նրանք ունեին իրենց նկատառումները: Զիտստանալով որևէ իրական օգնություն, նրանք պահանջում էին հայերից ու հույներից՝ ընդունել կաթողիկոսություն և ինքնուրույն, սեփական ուժերով կովել թուրքիայի դեմ՝ ի շահ Հռոմի պապի ու Լյուդովիկոսի, որը սակայն հակաթուրքական ցույցեր անելով և Կոստանդնուպոլսի ափերին նավատորմիղ հանելով, միայն վախեցնում էր Բարձր Դռանը՝ նրանից կորզելով թուրքիայում արտոնյալ առևտուր անելու իրավունք (կապիտուլյացիաներ), փաստորեն ամրապնդելով թուրքիայի տիրապետությունը հպատակ ժողովուրդների վրա: Այսպես, 1660-ական թթ. Եվրոպայի հետ կապվող հույսերը շարդարացան, Հռոմի պապերը, Լյուդովիկոսը և նրա առաջին մինիստր Կոլբերը մնացին անտարբեր. Կանդիայի պատերազմը վերջացավ Վենետիկի հանրապետության պարտությունով, և թուրքիան տիրացավ նաև Կրետե կղզուն, շարունակելով իր արշավանքը դեպի Ուկրաինա, Լեհաստան, Ավստրիա...: Նմանօրինակ էր նաև Եվրոպայի մյուս հզորագույն պետությունների՝ Հոլանդիայի ու Անգլիայի դիրքը: Թեպետ նրանց առևտրատնտեսական պոտենցիալն ու ռազմածովային հզորությունը լուրջ տվյալներ էին թուրքիայի վրա ուժեղ ճնշում գործադրելու համար, սակայն նրանց կենսական շահերն Անգլիայի ու Հոլանդիայի դիվանագիտությանն ստիպում էին «բարեկամ» մնալ թուրքիային և ոչ մի քայլ չանել հօգուտ Ռուսաստանի, Լեհաստանի և Անգրիկոսի ժողովուրդների:

Հայերը կարող էին հույս դնել միայն Ռուսաստանի ու նրա դաշնակիցների՝ Լեհաստանի և Ավստրիական կայսրության վրա, թեպետ նրանց միջև դեռևս չկար լիակատար համաձայնություն ու միասնական գործողությունների ծրագիր: Այնուհանդերձ 1667 թ. կնքված Անգրուստոլյան դաշնագրից հետո, հայ-ռուս-լեհական հարաբերությունների մեջ նկատվում է որոշակի բարելավում ու աշխուժություն: Ժամանակի գրավոր աղբյուրների մեջ քիչ են դրա ուղղակի վկայությունները, բայց անգամ

հատուկենտ ակնարկները խոսում են այդ մասին և հիմք տալիս նման ենթադրությունների: Համենայն դեպս, շատ որոշակի էր Ռուսաստանի դիրքորոշումը թուրքական ագրեսիայի դեմ պայքարի հարցում: Այդ մասին են խոսում փաստերը:

1668 թ. սեպտեմբերին Կ. Պոլսի են ուղարկվում հայազգի դիվանագետ Վասիլի Գաուզովը և հույն Միխայիլ Իվանովը՝ Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարի՝ սեպտեմբերի 7-ի հրովարտակով, որպեսզի Բարձր Դռնից պահանջեն արգելել Ղրիմի խանի հարձակումները ռուսական և ուկրաինական հողերի վրա: Գաուզովը պահանջում էր նաև վերականգնել Ռուսաստանի հավատարիմ ու գործունյա քաղաքական գործիչներին՝ Ալեքսանդրիայի պատրիարք Պայսիուսի և Անտիոքի պատրիարք Մակարիոսի իրավունքները¹⁸: Այս ամենը հայտնի պիտի լինեին հայ ազատագրական շարժման գործիչներին, որոնք լավ գիտեին նաև Կանդիայի պատերազմում թուրքիայի հաղթանակի՝ Կրետե կղզին նվաճելու և Լեհաստանի դեմ հարձակողական գործողություններ սկսելու մասին: Կանդիայի պատերազմից հետո Ֆրանսիայի կառավարությունը վերջնականապես հրաժարվեց թուրքիայի դեմ խաչակրաց արշավանքի մտքից, անգամ մերժեց Ռուսաստանի հակաթուրքական համատեղ պայքարի կազմակերպման առաջարկը: Պարզ է, որ նա չէր էլ մտածում Հայաստանի ու Վրաստանի «փրկության» մասին: Սակայն հայ և վրացի առանձին գործիչներ շարունակում էին «Արև թագավորին» ապարդյուն դիմումներ անել, շտանալով գեթ որևէ հուսադրական խոստում՝ բացի կաթողիկ պրոպագանդիստների կողմից կրկնվող կեղծ քաջալերանքից ու կաթողիկ դավանանքն ընդունելու պահանջից:

Այս և նման փաստերը հայտնի էին ոչ միայն Զաքարիա Ագուլեցուն, այլև էջմիածնի ու Գանձասարի կաթողիկոսներին, Գրիգոր Լուսիկովին, Վասիլի Գաուզովին և մյուսներին, որոնք հիասթափվում են Արևմուտքից դեռևս XVII դ. կեսերին:

Առավել հեռատես վրաց և հայ գործիչները, ճիշտ գնահատելով Ռուսաստանի միջազգային դրությունը՝ թուրք-թաթարական ագրեսիայի դեմ պայքարի և հարավային ու արևմտյան սահմանների պաշտպանության անհրաժեշտությունը, հասկանում էին, որ երկրի շահերը պահանջում են տնտեսական-առևտրական ու քաղաքական-ռազմական համագործակցություն Անգրիկոսի հետ: Եթե հայ գործիչների կապերը Արևմտյան Եվրոպայի առանձին պետությունների ու Հռոմի հետ միմիայն ձախողված փորձեր էին, ապա Ռուսաստանի օգնությունն ակնկալող գործիչների ծրագրերն արտահայտում էին կողմերի օբյեկտիվ շահերն

ու տարեցտարի ամրապնդվող ազատագրական շարժման ճիշտ կողմնորոշումը:

Թեպետ գրականության մեջ այդ տարիների հայ ազատագրական շարժման վերաբերյալ տեղեկությունները քիչ են, այնուամենայնիվ, այդ քիչն էլ հաստատում է հայ-վրաց-ուսական քաղաքական կապերի ու ծրագրերի առկայությունը: Հասկանալի է այն դասավանդությունը, որ նկատվում է XVII դարի հայ պատմաբանների երկերում: Ուշագրավ է այն փաստը, որ Զաքարիա Քանաքեռցու (1627—1699) «Պատմությունը» մեզ հասցրել է շատ կարևոր տեղեկություն Գրիգոր Լուսիկովի և վրաց արքայորդի Նիկոլայ Դավիդովիչի մասին: Քանաքեռցին նշում է, որ Թեյմուրազ առաջինի թոռ Իրակլին (նույն ինքը՝ Նիկոլայ Դավիդովիչը) տարվում է Մոսկվա (1653 թ.) և 25 տարի նա ապրում է այնտեղ: Շահ Աբաս 2-րդը քանիցս սուրճանդակ է ուղարկում և նրան հրավիրում իր մոտ, բայց ապարդյուն: Դրանից հետո շահ Սուլեյմանը (1666—1694) ցարին հղած նամակով ու երդմնագրով Մոսկվա է ուղարկում Գրիգոր Լուսիկովին: Վերջինս 1675 թ. ապրիլի 23-ին Իրակլին բերում է Ղազվին, որտեղ էին նաև Սուլեյման շահը, Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսը, ինչպես և վերջինիս սպասարկող, դեպքերը նկարագրող ու ականատես պատմիչը՝ Զաքարիա Քանաքեռցին¹⁹: Շահը Նիկոլայ Դավիդովիչին հրավիրում է՝ իբր գահին բարձրացնելու համար, սակայն նրա և պարսկական կառավարության միակ նպատակն էր նրան կտրել Ռուսաստանից, մեկուսացնել և թույլ չտալ, որ վրաց գահի հավակնորդը մնա Մոսկվայում և այնտեղից ներազդի Վրաստանի քաղաքական շրջանների վրա: Այս անգամ ևս հաջողվեց պարսից արքունիքի ուխտագրուժ քայլը: Շահը կարողացավ իր մոտ բերել, բռնությամբ մահմեդականացնել Իրակլիին և պահել Սպահանում՝ կալանավորի վիճակում (այդ մասին գաղտնաբար Մոսկվա է հաղորդել նրա մայրը):

Շահը դրանով չբավարարվեց: Նա 1676 թ. իր մոտ կանչեց վրաց մյուս թագավորին՝ Վախթանգ 5-րդին (1658—1676), նրանից ևս «ազատվելու» նպատակով: Վախթանգը 1000 զինվորով, շահի համար 60 ուղտերի վրա բարձած թանկարժեք նվերներով և հարճերով ճանապարհ ընկավ դեպի Սպահան: Արաքսն անցնելուց հետո հայտնի դարձավ, որ Սպահանում Վախթանգին նետելու են առյուծների առջև՝ հորոտմանը Լսելով այս, նա թունավորվեց և մահացավ: Մարդիկ ու բեռները տարվեցին շահին: Այնուհետև շահը բռնությամբ հավատափոխ արեց նաև Վախթանգի ժառանգորդ Գեորգիին և նշանակեց «շահնավազ խան» (1676—1698), ապա 1706 թ. ուխտագրծորեն սպանեց նաև նրան:

Եթե շահն այդպես քմահաճ ու դաժան էր վրաց թագավորների հետ, ապա պարզ է, թե ինչպիսի կամայականություն էր տիրում պետականությունից զուրկ Հայաստանում: Բավական է հիշել, որ Էջմիածնի կաթողիկոսներն անգամ ենթակա էին ոչ միայն շահի, այլև Երևանի խանի քմահաճույքներին: Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսը, որ ժամանակի կրթված, գործունյա, ազդեցիկ հայ գործիչներից էր, շարունակ հալածվում էր խանի կողմից: Նրա և Էջմիածնի դեմ նյութվում էին մեղադրանքներ, դավեր, որոնցից ազատվելու համար պետք էր լինում շահին ու նրա արքունիքին վճարել հսկայական գումարների կաշառքներ: Իսկ այդ կաշառքների ու «նվերների» ամբողջ ծանրությունն ընկնում էր ժողովրդի ուժասպառ ուսերին: Ուժեղանում էին ազգային ճնշումները, աճում հարկերը, շարունակվում էին բռնի կրոնափոխությունն ու հայահալած քաղաքականությունը, որ առանձնապես սաստկացել էր XVII դարի վերջին:

Ժողովրդի ծանր վիճակն օգտագործում էին կաթողիկ պրոպագանդիստները: Հայերին դավանափոխելու և իրենց քաղաքական նպատակներին ծառայեցնելու համար նրանք խոստանում էին Հռոմի պապի և ֆրանսիական թագավորի օգնությունը:

Հայ գործիչներն իրենց հերթին շփին ուզում սրել հայ լուսավորչականների ու կաթողիկների փոխհարաբերությունները, հույսեր կապելով Հռոմի և արևմտանվորոպական պետությունների օգնության հետ, գիտենալով, որ վաղուց ի վեր Ռուսաստանի հետ կապված վրացական իշխանությունները և անգամ Ռուսաստանը մշտական դիմումներ էին հղում Արևմտյան Եվրոպայի թագավորներին, առաջարկելով ընդհանուր ճակատ կազմել թուրքական վտանգի դեմ:

Միջազգային ու ներքին բարդ իրադրության պայմաններում 1678 թ. Էջմիածնում Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսը հրավիրում է հայ ավագանու գաղտնի ժողով՝ քննելու հայ ժողովրդի ազատագրության հարցը: Այդ մասին մեզ հասած միակ տեղեկությունը պահպանվել է 1699 թ. Պետրոս Առաջինին ուղարկված մի գրության մեջ, որով հայ ավագանին հայտնում է. «1678 թ. մենք հավաքվեցինք միատեղ գաղտնի խորհրդի... Իմացանք Ձերդ մեծության և մյուս քրիստոնյա թագավորների կարողությունն ու հզորությունը, որոնք կօգնեն մեզ ազատվելու մեր դժբախտությունից»:

Այդ գործի համար ընտրեցինք երեք հոգի, որպեսզի նրանք գան, ընկնեն Ձերդ մեծության ոտքերը և հայտնեն մեր ցանկությունն ու մտադրությունը»²⁰:

Ինչպես հայտնի է, Հակոբ Զուղայեցին 1678 թ. դեռևս Շուլավերում էր, հետո վրաստանում մնաց մինչև 1679 թ., բանակցություններ վարեց վրաց Գեորգի թագավորի և վրաստանում գտնվող Աղվանից կաթողիկոսի հետ: Ամենայն հավանականությամբ, 1678 թ. գաղտնի ժողովը տեղի է ունեցել Շուլավերում կամ մի այլ վայրում, բայց կոչվել է էջմիածնի գաղտնի ժողով, քանի որ Ռուսաստան ու Կոստանդնուպոլիս ուղարկվող պատվիրակությունները լիազորված էին ինչ-որ շափով հայ պետականությունը ներկայացնող էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի կողմից: Իսրայել Օրին և Անգեղակոթի գաղտնի ժողովի մասնակիցները, իրավամբ, 1678 թ. ժողովը անվանել են «էջմիածնի», շեշտելու նրա իրավականությունն ու հեղինակությունը:

Հակոբ կաթողիկոսի, էջմիածնի գաղտնի ժողովի և հայ պատվիրակությունների ջանքերը հաջողության չհասան: Հիվանդ ու դառամյալ կաթողիկոսը Կ. Պոլսում 1680 թ. օգոստոսի 2-ին մահացավ: Պատվիրակության մյուս անդամները, զրկվելով ճանաչված ու հեղինակավոր ղեկավարից, հուսահատ վերադարձան հայրենիք, գիտենալով նաև Անդրրկովկասում ստեղծված անբարենպաստ քաղաքական վիճակի և թուրքերի ու պարսիկների նոր հարձակումների մասին: Լեհաստանի թագավոր Յան Սոբեսկու ներկայացուցչի հետ հանդիպումը նույնպես խոստումնալի լինել չէր կարող, քանի որ Լեհաստանն ու Ռուսաստանը դեռևս շարունակում էին իրենց ջանքերը՝ Պարսկաստանը հակաթուրքական պայքարի մեջ ներգրավելու նպատակով և Անդրկովկասին ուղղված օգնություն հասցնել չէին կարող:

Հայ պատվիրակության անդամ, Իսրայել իշխանի որդի Իսրայել Օրին, սակայն, չուզեց վերադառնալ Հայաստան և անցավ Եվրոպա, սկսելով մի ինքնատիպ կյանք ու գործունեություն, շուրջ քսան տարի ղեկներելով Իտալիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում՝ ուղիներ որոնելով իր ժողովրդի փրկության համար:

1680 թ. վրաց Արշիլ 1-ին թագավորը դիմում է ռուսական արքունիք՝ Ֆեոդոր Ալեքսեևիչ ցարին, խնդրելով ընդունել վրացիների հպատակությունը և օգնել նրանց՝ պարսից լուծը թոթափելու: Արշիլը ռուսական ցարին հայտնում էր, որ բոլոր վրացական իշխանություններն ուղում են լինել Մոսկվայի հովանու տակ²¹: Արշիլը 1682 թ. գնում է Աստրախան, սպասելով հնարավոր ու հարմար ժամանակի՝ Ռուսաստանից ռազմական օգնություն խնդրելու: 1683 թ. հունվարին Արշիլը նորից դիմում է «Իվան և Պետրոս թագավորներին» և հպատակություն ու օգնություն

խնդրում, շեշտելով, որ «բացի աստծուց և ձեզանից՝ մեծ թագավորներից, ոչ ոքի վրա որևէ հույս չունեմ»²²:

Վրաց թագավորի և հայ գործիչների հույսերն արգարանում էին ուշացումով: Ռուսաստանն սկսում էր ակտիվ արևելյան քաղաքականություն՝ թուրք-թաթարական վտանգը կանխելու և հարավում ռազմական հենակետ ստեղծելու համար: 1695 թ. դարձան, վերջապես, ռուսական 120 հազարանոց զորքը շարժվում է դեպի Աղով, շրջապատում բերդը, բայց օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին ձեռնարկած գրոհները հաջողության չեն հասցնում: Միայն մի տարի հետո՝ 1696 թ. ապրիլին ռուսական զորքերը և Պետրոս Առաջինի ջանքերով ստեղծված ռազմական նավատորմը անսպասելի հարձակումով շրջապատում և վերցնում են Աղովի բերդը:

XVII դարի վերջերից սկսած Ռուսաստանը կանգնեց ծովային մեծ պետություն դառնալու ճանապարհին և, ի տես դաշնակիցների ու ողջ աշխարհի, Պետրոս Առաջինը ցուցադրեց իր երկրի աճող ռազմական պոտենցիալը: Բայց այս միայն սկիզբն էր:

Հակաթուրքական լիգայի գործողություններն ուժեղացնելու, «Սրբազան» լիգան ամրապնդելու և ընդլայնելու, նյութական ու ռազմական միջոցներ ձեռք բերելու նպատակով Պետրոս Առաջինը կազմակերպեց 250 հոգուց բաղկացած «մեծ ղեսպանություն» և 1697 թ. ուղևորվեց Եվրոպա: Բայց ժամանակի ամենազարգացած ու հարուստ կապիտալիստական երկրները՝ Անգլիան ու Հոլանդիան բացարձակապես ոչնչով չուզեցին օգնել «Քրիստոսի խաչի թշնամիների» դեմ այդքան հետևողականորեն կովող Ռուսաստանին: Անգամ Ավստրիան ու Վենետիկը այլևս այնպիսի եռանդ չէին ցուցաբերում հակաթուրքական պայքարում, քանի որ նրանց այլևս թուրքական վտանգը չէր սպառնում:

Անդրկովկասն ազատագրելու միակ իրական հույսը մնաց Ռուսաստանի օգնությունը: «Մեծ ղեսպանության» պլանները, դրանց ձախողումն ու հաջողությունները չէին կարող ինչ-որ շափով հայտնի չդառնալ Եվրոպայում լայն կապեր ունեցող հայ և վրացի գործիչներին: Առավել ևս այդ անցուղարձին ծանոթ պետք է լիներ շուրջ 20 տարի Եվրոպայում ղեկերող, լեզուների մեջ հմտացած, քաղաքականության հարցերում ձիշտ կողմնորոշվող Իսրայել Օրին: Նա արդեն մոտ հարաբերությունների մեջ էր Պֆալցի կուրֆյուրստ Հովհան Վիլհելմի հետ, մի ազդեցիկ կայսրընտիր իշխանի, որի կնոջ մի բուլբուլ ավստրիական կայսր Լեոպոլդ 1-ինի կինն էր, մյուսը՝ իսպանական թագավոր Կառլոս 2-րդի, երրորդը՝ Պորտուգալիայի թագավոր Կարլոս 1-ինը: Պետրոս Առաջինը բարեկամական հարա-

բերությունների մեջ էր ոչ միայն կայսեր, այլև գերմանական իշխան-ները՝ Վիլհելմ 3-րդի, Սաքսոնիայի իշխան և լեհական թագավոր Ավգուստ 2-րդի հետ, որոնք կարող էին մեծ դեր խաղալ Հայաստանի ազատագրության գործում: Ահա թե ինչու հենց 1698 թ., երբ Պետրոս Առաջինը դեռ չէր հասցրել վերադառնալ Ռուսաստան, Իսրայել Օրին դիմում է Հովհան Վիլհելմին և խնդրում նրան՝ օգնել իր ժողովրդի փրկության գործին, քանի որ այն հնարավոր էր Ավստրիայի ու Ռուսաստանի դաշինքի և Թուրքիայի դեմ հնարավոր ռազմական հաջողությունների միջոցով:

2. Վիլհելմը կարծես թե ոգևորված էր հակաթուրքական լիզայի հաջողություններով: Ենթարկվելով Ի. Օրու ներշնչումներին՝ Հայաստանն ազատագրելու հնարավորության և գահի վրա բազմելու հրապուրիչ առաջարկներին, Վիլհելմը համաձայնում է միջնորդել Ավստրիայի կայսր Լեոպոլդի առջև, որպեսզի նա հայ ավագանուն գրի և հայտնի իր կողմից Հայաստանն ազատելու պատրաստակամության մասին: Սակայն Լեոպոլդը նման գրություն չտվեց, պատճառաբանելով, որ այդ կարող է հայտնի դառնալ Թուրքիային, որի հետ 1698 թ. խաղաղության բանակցություններ էին սկսվել, և նման դեպքում հաշտություն կնքելու գործը կծախողվեր: Բացի այդ, Լեոպոլդը հասկացնել տվեց, որ Օրին շունի համապատասխան լիազորություններ և Հայաստանից պաշտոնապես իրեն չեն դիմել:

Ի. Օրու բանակցությունները Հովհան Վիլհելմի հետ, այնուամենայնիվ, շատ արդյունավետ էին թեկուզ այն տեսակետից, որ կուրֆյուրստը՝ կայսրընտիր իշխանը, միջնորդեց Լեոպոլդ կայսեր առաջ՝ օգնելու հայոց ու վրաց դատին և հատուկ նամակ գրեց ոչ միայն հայ ավագանուն, այլև վրացական իշխան Գեորգի XII-րդին, նրան առաջարկելով միավորել հայերի ու վրացիների ուժերը:

Ի. Օրին դեռևս մինչև 1698 թ. այնքան խորն ու բազմակողմանի էր հասկացել հայ-վրացական դաշնակցության նշանակությունը և այդ դադափարն այնքան համոզիչ ձևով էր ներկայացրել կուրֆյուրստին, որ նա անհրաժեշտ էր համարել անձամբ դիմել վրաց թագավորին՝ պարսից բռնակալության դեմ միասնական ճակատ ստեղծելու առաջարկով: Օրին առանձնապես շփոտեր և նրան չէր մտահոգում այն, թե այդ օրերին ովքեր են էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսները, կամ ինչպիսին էր Գեորգի XII-րդի դիրքը ազատագրական շարժման նկատմամբ տվյալ պահին: Նրա համար կարևորն այն էր, որ կապ էր հաստատվելու հայ և վրաց ղեկավար շրջանների միջև²³:

Նման կարևոր հանձնարարություններով Ի. Օրին հասավ Հայաստան, եղավ էջմիածնում, ապա գնաց Միսիան, որտեղ 1699 թ. ապրիլին նրա և մելիք Սաֆրազի նախաձեռնությամբ հրավիրվեց Անգեղակոթի գաղտնի ժողովը: Իսրայել Օրին ժողովի մասնակիցներին հաղորդեց Հովհան Վիլհելմի հետ ունեցած զրույցների ու պայմանավորվածության մասին, նշեց, որ կայսրընտիր իշխանն ու Լեոպոլդ կայսրը պահանջելու են ավագանուց և հայերից, որպես օգնության նախապայման՝ ընդունել կաթողիկոսական դավանանք:

Ուշագրավ է, որ Պֆալցի կուրֆյուրստ Հովհան Վիլհելմին հայոց հղած նամակում և Ի. Օրու՝ 36 կետից բաղկացած ընդարձակ և հանգամանալից խնդրագրում նշված են հայերի պարտավորությունները, այդ թվում Հովհան Վիլհելմին հայոց թագավոր ձանաչելը և կաթողիկոսություն ընդունելը... բայց պայմանով, որ այդ արվելու էր Հայաստանն ազատագրելուց հետո: Օրին դիվանագետի հմտությամբ նշում էր, որ եթե այժմ հայերը դավանափոխ լինեն և այդ հայտնի դառնա պարսից իշխանություններին, ապա նրանք դաժանորեն կպատժեն հայերին ու կկանխեն ապստամբությունը: Հավանաբար, նման նկատառումներով էլ խոնդրագրի տակ չէին ստորագրել էջմիածնի ու Գանձասարի կաթողիկոսները, թեպետ նրանց անուններն ավելի ծանրակշիռ ու պաշտոնական տեսք կտային փաստաթղթերին: Ուրեմն, Օրու տարած խնդրագրերն ըստ էության ոչ մի պարտավորություն չէին դնում հայ ժողովրդի և եկեղեցու վրա, թեպետ Օրին լիահույս էր, որ դրանք մեծ դեր էին կատարելու գործի հետագա ընթացքում:

Այսպես, 1699 թ. ապրիլի 9-ից մինչև 29-ը Անգեղակոթում բանակցություններն ավարտելուց և համապատասխան խնդրագրեր (Հոռմի պապին, կայսրին, 2. Վիլհելմին ու Պետրոս Առաջինին) կազմելուց հետո Իսրայել Օրին և Մինաս վարդապետը՝ իր ժամանակի այդ կրթված ու հայրենասեր հոգեորականը, վերցնելով համապատասխան երաշխավորագրեր, ձանապարհ ընկան դեպի Ավստրիայի՝ «Գերմանական սրբազան կայսրության» մայրաքաղաք Վիեննա, որտեղից պետք է անցնեին Հռոմ, ապա և Մոսկվա:

Այն, որ դեռևս 1699 թ. Անգեղակոթում որոշված էր դիմել Ռուսաստանին և դրա համար միջնորդություն խնդրել Լեոպոլդ կայսրից, հաստատվում է հայ մելիքների՝ 1703 թ. Պետրոս Առաջինին գրած մի նամակով ևս: «Մեք գրեր էաք Եփրատօրին և լէկտօր* Փալաթինին, որ

* Այսինքն՝ Լեկտոր:

աղաչանքն ան քո թագաւորութեանդ, նորա ևս մեր աղաչանացն լսած է և քո թագաւորութեանդ գրած է, եթէ նոցա և մեր աղաչանացն լսեր են և առերես յանձդ, որ ազատես զմեզ»²⁴:

Ի. Օրու և Մինաս Վարդապետի եվրոպական բանագնացութեան քաղաքական արդյունքները բավարար եղան, թեև նրանք որևէ սեփական կամ նյութական օգնութեան խոստում չստացան: Միայն Հովհանն Վիլհելմը «պատրաստակամութիւն» հայտնեց Հայաստան ուղարկել 10 հազար զինվոր, եթե թույլատրվի այդ անել Ռուսաստանի վրայով: Սակայն էականն այն էր, որ Հովհանն Վիլհելմը, ապա նաև Լեոպոլդ կայսրն ու Հոռմի պապ Ինոկենտիոս 12-րդը (1691—1700) հավանութիւն տվին Իսրայել Օրու ներկայացրած ազատագրական ծրագրին, նրան հանձնեցին երաշխավորագրեր և շատ կարևոր նամակներ՝ կայսր Լեոպոլդի կողմից Պետրոս Առաջինին և հայ ավագանուն²⁵: Օրին Գերմանիայից ու Լեհաստանից ստացել էր անցագրեր, որոնք և ներկայացրեց Ռուսաստան գալու ժամանակ: Օրու հետ 1701 թ. հուլիսի 7-ին Մոսկվա եկան Մինաս Վարդապետ Տիգրանյանը, լեհահայ նազար Օրեխովիչը (Օռուխենց Կուլնազարը՝ Ինչպես ստորագրում էր նա) և Օրու անձնական քարտուղար Պետր Միմոնները՝ ղեկավարական ատան ներկայացնելով անցագրերը և խնդրելով իրենց գալու մասին շտապ հաղորդել «ուն հարկն է»²⁶:

Այսպես, շուրջ քսան տարի Արևմուտքում Հայաստանի ազատագրութեան ուղիներ որոնելուց հետո Իսրայել Օրին հանգնեց այն վերջնական եզրակացութեան, որ եվրոպայի պետութիւններն ի վիճակի չեն (իսկ դրանցից շատերը չեն էլ ուզում) օգնել հայ ժողովրդի ազատագրութեան գործին և լավագույն դեպքում միայն կարող են նպաստել Ռուսաստանի ձեռնարկումներին: Այդ է ապացուցում նրա հետագա գործունեութիւնը: Ինչպես տեսանք, հայ և վրաց գործիչները XVII դարի 60-ական թթ. կողմնորոշվել էին դեպի Ռուսաստան, այնտեղից սպասելով Անդրկովկասի ազատագրութեան համար իրական օգնութիւնը: Միայն հաբեան հզոր Ռուսաստանն էր կենսականորեն շահագրգռված պայքարելու թուրքի, Պարսկաստանի ու դրանց կովկասյան վասալների բռնամական գործողութիւնների դեմ: Ռուսաստանի պաշտպանութեան տակ երկիրը կազատվեր միջֆեոդալական կոռուպցիոնից, ասպատակութիւններից, խաների ու փաշաների քմահաճութիւններից, ազգային ու կրոնական ճնշումներից, բռնի գաղթեցումներից ու դավանափոխութիւններից և, որ զլիսավոր է՝ ֆիզիկական բնաջնջման վտանգից:

Ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշումը համազգային նշանակութիւն ուներ և արտահայտում էր հայ ժողովրդի բոլոր խավերի:

ու զանգվածների՝ այդ թվում Անդրկովկասի ու Բալկանների գաղութահայութեան շահերն ու ձգտումները, նրանց և՛ մասնավոր, և՛ ընդհանուր նպատակները:

Հայ վաճառականութեան և մանր առևտրականների շահերը պահանջում էին առևտրի ազատութիւն, մեծ շուկա և տրանզիտային առևտրի հարմար ու ապահով ճանապարհ ներկայացնող Ռուսաստանի հետ մերձեցում ու հովանավորութիւն, քանի որ «Թուրքական, Ինչպես արևելյան ամեն տեսակի այլ տիրապետութիւն, անհամատեղելի է կապիտալիստական հասարակութեան հետ. ստացված հավելյալ արժեքը ոչնչով չի ապահովված ստորապաների ու փաշաների գիշատիչ ձեռքերից: Բացակայում է բուրժուական ձեռնարկատիրական գործունեութեան առաջին հիմնական պայմանը՝ վաճառականի անձի ու նրա սեփականութեան ապահովութիւնը»²⁷:

Հայ ազնվականութեան վերջին բեկորները՝ մելիքները կարող էին հույսեր կապել Ռուսաստանի օգնութեան հետ՝ իրենց հողատիրական իրավունքների ամրացման և ընդլայնման համար:

Հայ եկեղեցին հակվում էր դեպի Ռուսաստան, հուսալով ցարի օգնութեամբ իր դիրքերն ամրացնել հայ ժողովրդի մեջ, հաղթանակով դուրս գալ մահմեդականութեան ու կաթոլիկութեան դեմ մղվող ծանր պայքարում և հնարավորութեան դեպքում իր ղեկավարութեան տակ վերցնել հայութեան տարրեր զանգվածները և՛ Հայաստանում, և՛ գաղութներում:

Հայ աշխատավորները՝ գյուղացիները, արհեստավորները, մտավորականները, վարձու բանվորները, շունեին պաշտպանվելու նյութական միջոցներ: Իրավազուրկ և ընչազուրկ, նրանք փրկութիւն էին ակնկալում Ռուսաստանից, որտեղ հայերի դրութիւնն զգալիորեն ավելի լավ էր, քան Հայաստանում և հուսով էին, որ Մոսկվայի քրիստոնյա ցարի օգնութեամբ կազատվեն «բաբելոնյան գերութիւններից»:

XVII դարում նոր թափ առած ազատագրական շարժումը համազգային բնույթ էր ստանում, քանի որ հայ զանգվածները փրկութեան ուղիներ էին որոնում, գիտենալով, թե ով է իրենց թշնամին, ով՝ բարեկամը, և ո՞ր պետութիւնը կարող է լինել իրենց ազատագրման գործում շահագրգռված: Այս հանգամանքն էր որոշում ազատագրական շարժման ուղղվածութիւնը և համաժողովրդական բնույթը: Ինչպես նշել է վ. Ի. Լենինը «Համաժողովրդական է այն շարժումը, որն արտահայտում է ամբողջ երկրի օբյեկտիվ կարիքները... Համաժողովրդական է այն շարժումը, որն օգտվում է բնակչութեան հակապետական մեծամասնութեամբ»²⁸: Լենինը գրում էր, որ յուրաքանչյուր ազգային ճնշում հան-

գիպում է լայն ժողովրդական դանգավածների հակահարվածի, իսկ ամեն մի հակահարված ազգային ապստամբություն է: Յուրաքանչյուր ապստամբ ազգ իրեն պաշտպանում է ճնշող ազգությունից, պաշտպանելով ի՛ր լեզուն, ի՛ր երկիրը, ի՛ր հայրենիքը²⁹:

Հայերի ուսական կողմնորոշումը պետականությունից զրկված, օտար բռնակալության ծանր լծի տակ հեծող հայ ժողովրդի ազատագրության իրական ստրատեգիական ծրագիրն էր՝ պայմանավորված երկրի ներքին ու միջազգային դրություններ, սոցիալ-տնտեսական կյանքի արմատական պահանջներով ու խարսխված երկու ժողովուրդների բազմադարձյալ կապերի, փոխըմբռնման, համագործակցության և անխախտ բարեկամության ամուր հիմքի վրա: Այդ բախտորոշ կողմնորոշումը վերջնականորեն ձևավորվեց Ի. Օրու և ուսական արքունիքի բանակցությունների շնորհիվ:

1701 թ. հուլիսի 10-ին Ի. Օրին Ռուսաստանի Գեապանական ատյան ներկայացրեց կեոպոլդ կայսեր ու Հ. Վիլհելմ կուրֆյուրստի հավատարմագիրը (любителские грамоты) և ստացավ կանցլերին ներկայացնելու թույլտվություն: Հուլիսի 11-ին արտաքին գործոց ատյանի պետը («առաջին բոյարին») և կանցլեր Յ. Ա. Գոլովինը (1700—1706) Ի. Օրու հետ սկսեց բանակցություններ, որոնց նպատակն էր քննել հայ ավագանու և Ի. Օրու խնդրանքներն ու դրանց բավարարելու կոնկրետ միջոցները: Հայաստանի ազատագրության իր գաղտնի ծրագիրը համառոտակի հայտնելուց հետո, Օրին խոստացավ գրավոր պատասխանել Գոլովինի հարցերին. 1. ինչպես պետք է սկսվի «այդ գործը», 2. քանի տարում (2 թե 3) կարող է ավարտվել գործը, և 3. ով պետք է բանակն ապահովի պարենով: Երեք օրից հետո Ի. Օրին Պետրոս Առաջինին ներկայացրեց լատիներեն մի նամակ և մի ֆրանսերեն նամակ-պատասխան Յ. Ա. Գոլովինին³⁰:

Պետրոս Առաջինին և Յ. Գոլովինին հղած նամակներում Օրին հավաստիացնում էր, որ հայ իշխանները պատրաստ են ուսանելու կողմն անցնելու և նրանց օգնելու, իսկ եթե 15—20 հազար ռուս զինվոր դնա Հայաստան, միլիոնավոր բրիստոնյաներ կազատվեն օտար լծից: «Ավելի քան 250 տարի է,— գրում էր Օրին Պետրոս Առաջինին,— քրիստոնեությունը տնքում է անհավատների լծի տակ և ինչպես Աբրահամի որդիները, հավատով սպասում էին Փրկչին, որ կազատեր նրանց հավերժական մահից, այնպես և այդ խեղճ ժողովուրդը միշտ ապրել և այժմ էլ ապրում է Ձերդ մեծության օգնության հույսով»: Մարգարեները գուշակել են, կարգում ենք Օրու նամակում, որ «Մոսկովյան Օգոս-

տափառ տնից կգա մի մեծ իշխան՝ ավելի քաջ, քան Ալեքսանդր Մեծը (Ա. Մակեդոնացին— Վ. Ռ.), որը կնվաճի հայկական թագավորությունը և կազատագրի բրիստոնյաներին»³¹: Ի. Օրին վստահեցնում էր, որ ռուսական բանակը լիովին կապահովի պարենով ու հաղորդակցական միջոցներով:

Թե ինչքան հանգամանորեն էր նախապատրաստվել Օրին իր առաքելությունն սկսելու համար, երևում է նրա ներկայացրած փաստաթղթերից, ինչպես և Հայաստանի, Կովկասի ու Մերձավոր արևելքի ներքին ու միջազգային դրության լավատեղյակությունից: Ռուս պետական գործիչների հետ բանակցելիս նրա բացատրություններն ու առաջարկությունները հիմնավորված և համոզիչ էին: Նա վառ գույներով ներկայացնում էր Անդրկովկասում ստեղծված իրավիճակը, պարսից պետականության ճգնաժամը և ուսական արշավանքի դեպքում հայ-վրացական ապստամբության՝ հաջողությամբ պսակվելու հնարավորությունը:

Օրին Պետրոս Առաջինին ներկայացրել էր իր և Միմոնների՝ 1701 թ. կազմած Հայաստանի, Վրաստանի և դրանց հարևան երկրների ձեռնարկար գունավոր քարտեզը³², որպեսզի ռուսական գործիչները կոնկրետ աշխարհագրական պատկերացում ունենային Անդրկովկասի ու լիբնֆի, ճանապարհների, քաղաքների ու բերդերի տեղաբաշխման մասին:

Ի. Օրու և Միմաս Վարդապետի բանակցությունները շավարտվեցին ու չէին կարող ավարտվել մի քանի հանդիպումներով ու զեկույցներով, քանի որ ռուսական կառավարությունը նման բարդ և միջազգային նշանակություն ունեցող հարցի լուծման համար պետք է հանգամանորեն ուսումնասիրեր Անդրկովկասի, Պարսկաստանի և Թուրքիայի ներքին վիճակը, ուժերի փոխհարաբերությունը, հայ ֆեոդալական վերնախավի, եկեղեցու, վաճառականության ու գյուղացիության տրամադրությունները, պայքարի համար նրանց պատրաստակամության աստիճանը: Ռուսական արքունիքը չէր կարող շտապողականություն ցուցաբերել՝ առավել ևս այն պատճառով, որ դեռևս 1700 թ. օգոստոսին սկսվել էր Հյուսիսային պատերազմը Շվեդիայի դեմ, երբ Պետրոս Առաջինը պարտություն էր կրել և, ժամանակավորապես նահանջելով, պատրաստություններ էր տեսնում նոր հարձակման համար՝ ստեղծելով նոր բանակ, հզոր հրետանի և նավատորմ: Իսկ շվեդական թագավոր Կարլուս 12-րդը, գտնելով, որ Պետրոս Առաջինի բանակն իբրև թե ջախջախված է գլխովին, իր հարվածներն ուղղել էր Ռուսաստանի միակ դաշնակցի՝ Լեհաստանի դեմ: Անգամ նման աննպաստ պայմաններում ռուսական կառա-

վարությունը ոչ միայն չէր մերժում հայերի ու վրացիների դիմումները, այլ շարունակում էր բանակցութիւնները:

1701—1703 թթ. ռուսական կառավարութիւնը պարբերաբար տեղեկութիւններ էր հավաքում Հայաստանի ու վրաստանի մասին Մոսկվա եկող վաճառականներից, նրանց գործակատարներից, հոգևորականներից, ինչպես և Օրուց, Արշիլից ու նրանց մարդկանցից:

Ռուսական կառավարութիւնը, լիակատար վստահութիւնով վերաբերվելով Ի. Օրուն, Արշիլին, հայ և վրաց գործիչներին, նրանց տալիս էր պատասխանատու հանձնարարութիւններ, նրանցից պահանջում մշտական հաղորդումներ, ուղարկում եմբողջ, Կովկաս, Պարսկաստան: Այսպես, 1702 թ. Պետրոսը Հայաստան ուղարկեց Միրոն Վասիլևին, որը պետք է պարզեր իրավիճակը, հավաստեր հայ ազգանու հավատարմութիւնը Ռուսաստանին և ստուգեր Օրու ծրագրերի ու դիմումների վավերականութիւնը: Նազար Օրեխովիչը «նորին մեծութիւնն թագավորի» հրովարտակներով 1702 թ. ուղարկվում է կայսեր և Բավարիայի կուրֆյուրստի մոտ... Իսկ 1703 թ. Ռուսաստանի արտակարգ դեսպան իշխան Գրիգորի Գոլգորուկովի նամակներով նա Լեհաստանից գալիս է Մոսկվա, ապրում է Ի. Օրու մոտ և պաշտոն ստանում Դեսպանական ատյանում:

Ուշագրավ է, որ 1703 թ. ռուսական կառավարութիւնը Արշիլից ու Ի. Օրուց պահանջում է Անդրկովկասի նոր քարտեզ-գծագրեր, թեպետ, դեռևս 1701 թ. Օրին ներկայացրել էր բավական հաջող «Գծագիրը»: Հավանաբար հարկ էր եղել Անդրկովկասը ներկայացնել ավելի հանգամանալի զեկուցումով և նոր քարտեզներով՝ երկու անվանի հեղինակների պատկերացմամբ, դրանք համադրելու, ճշտելու և նրանց տեղեկութիւնների վավերականութիւնն ստուգելու համար:

1703 թ. Ի. Օրին Պետրոս Առաջինին է ներկայացնում Հայաստանի ու Անդրկովկասի նոր քարտեզը³³ (Արշիլի գծած քարտեզը 1703 թ. վերջերին հանձնվել էր Դեսպանական ատյան): Նոյեմբերի 15-ին, Պետրոս Առաջինին հղած իր նամակում, նկարագրելով հայերի վիճակը թուրք ու պարսիկ հարստահարիչների իշխանութիւն ներքո և շեշտելով ճնշումների ու հալածանքների ուժեղացումը, Ի. Օրին խնդրում է օգնել հայերին, վրացիներին, հույներին, ասորիներին, որոնք հեծում էին «անհավատների» լծի տակ: Օրին գիտակցում էր, որ Հայաստանի ազատագրութիւն գործը անմիջականորեն առնչվում է ոչ միայն ռուս-պարսկական ու ռուս-թուրքական, այլև ռուս-եմբողջական փոխհարաբերութիւնների հետ: Դրա համար պետք էր միավորել Անդրկովկասի ու բալկանյան ժո-

ղովուրդների ուժերը, պետք էր այդ գործի շուրջն ստեղծել միջազգային բարենպաստ հասարակական կարծիք:

Հայաստանից ուղարկվող խնդրագրերը Պետրոս Առաջինին և Գոլովինին, Ի. Օրու բուռն ու արգասավոր գործունեութիւնը Մոսկվայում 1701—1704 թթ. նշանակալի եղան հայ ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշման և հայ-վրաց-ռուսական ռազմաքաղաքական դաշինքի ստեղծման համար:

Ի. Օրու և մյուս հայ գործիչների նամակներում ու դիմումներում հստակորեն արտահայտված է նրանց ձգտումը՝ ստեղծել ընդհանուր ռուս-վրաց-հայկական ճակատ, նպաստել երեք երկրների քաղաքական և ապա ռազմական համագործակցութիւնը, առանց որի անհնար էր Անդրկովկասի ազատագրումը: Ե՛վ Արշիլի, և՛ ռուս արքունիքի հետ իր բանակցութիւնների ընթացքում Օրին հետևողականորեն պնդում էր ռուս-հայ-վրացական դաշնակցութիւն ստեղծելու անհրաժեշտութիւնը:

Նշանավոր դիվանագետ և ազատագրական շարժման գործիչ մուղավացի Ն. Միլեսկու Սփաթարիտսի* հետ Ի. Օրու 1701 թ. հուլիսի բանակցութիւնների արձանագրութիւնից պարզվում է, որ Օրին շեշտել է նաև հույների, հայերի ու վրացիների (և՛ հունադավանների, և՛ կաթոլիկների) վրա կախված վտանգի լրջութիւնը, նրանց միասնութիւն անհրաժեշտութիւնը: Ի. Օրին հավատացնում էր, որ եթե ռուսական զորքերը մտնեն վրացական երկիր, ապա այնտեղի խանը՝ Վախթանգ VI-ը, որը հարկադրաբար մահմեդականութիւն ընդունած քրիստոնյա վրացի է, անմիջապես կվերադառնա քրիստոնեական դավանանքին և կապստամբի շահի դեմ, «իսկ նրա զորքերը բոլորը վրացիներ են ու քրիստոնյաներ»: Թացի վրացական զորքից, որ Օրու կարծիքով 30.000-ի էր հասնում, անմիջապես կհավաքվի էլի 80.000, իսկ Հայաստանը կարող է դուրս բերել 100.000-ից ավելի կովոդ: Եթե շահի զորքերից դուրս գան վրացիներն ու հայերը, ապա նրա բանակում կմնա 20.000 մարդ և ոչ ավելի:

Օրին հույս էր հայտնում, որ 25.000 ռուսների Անդրկովկաս մտնելը Իրանգամայն բավական կլինի երկիրն ազատելու համար, քանի լապստամբեն մի կողմից հայկական և մյուս կողմից վրա՛ւած ուժերը:

Կարելի է վստահորեն ասել, որ արդեն 1703 թ. վերջում էր ռուս-վրաց-հայկական քաղաքական ու ռազմական

* Պատմական գրականութիւն մեջ թույլ է տրվել սխալ՝ մուղավացի արիտսին համարել են հույն, մինչդեռ հայտնի է, որ նա՝ Միլեսկուն նշանակալի գործիչ էր:

ակսվել էին գործնական քայլեր՝ դաշինքի ամրապնդման ու ապագա գործողությունների նախապատրաստման համար: Սակայն Ռուսաստանը վարում էր ծանր ու բախտորոշ պատերազմ՝ դեպի Բալթիկ ծով ելք ունենալու համար: Ինչպես գրել է Կ. Մարքսը, «Ոչ մի ազգ գոյություն չի ունեցել և չէր կարող գոյություն ունենալ բոլոր ժովերից այդպիսի հեռավորության վրա, ինչպես սկզբում Պետրոս Մեծի կայսրությունն էր... Ոչ ոք չի կարող պատկերացնել Մեծ ազգ՝ կտրված ծովերից: Ռուսաստանը չէր կարող շվեդների ձեռքին թողնել Նևայի գետաբերանը, որը հանդիսանում էր արտադրանքի սպառման համար բնական ելք, ինչպես և Դոնի, Պենայի, Բուգի գետաբերանները և Կերչի նեղուցը բոլոր ու ավազակող թափարների ձեռքին»: «Ընդհանրացնելով Պետրոս Մեծի արտաքին քաղաքականության մասին արտահայտած մտքերը, Կ. Մարքսը գրում է, որ Պետրոս Մեծը նվաճեց «այն բոլորը, ինչ որ բացարձակապես անհրաժեշտ էր իր երկրի բնականոն զարգացման համար»:

Իսկ այդ նվաճումները ոչ միայն հզորացնում էին Ռուսաստանը, այլև նպաստում նրա տերիտորիալ, քաղաքական ու ռազմական մերձեցմանը Անդրկովկասին: Եվ Ի. Օրին պարբերաբար ողջունում էր Պետրոս Առաջինի ամեն մի նվաճում ու հաղթանակ, անգամ խնդրում իրեն ուղարկել պատերազմի ճակատ:

1703 թ. Օրին խնդրում է իրեն տալ «գնդապետի աստիճան և ուղարկել կայսեր, պապի և կուրֆյուրստի մոտ՝ իր նոր առաքելությունը նախապատրաստելու՝ Անդրկովկաս ու Պարսկաստան մեկնելու համար:

Օրու մտահղացմամբ պետք էր Հոռմի պապի կողմից մի դեսպանություն ուղարկել պարսից շահի մոտ՝ քրիստոնյաների, այդ թվում հայերի վիճակը բարելավելու հարցը բարձրացնելու համար: Սակայն այդ պատրվակի տակ Օրին ուզում էր ազդարարել և՛ Հոռմի, և՛ կայսեր, և՛ նրա դաշնակից պետությունների կողմից հայերին հովանավորելու ցանկությունն ու պատրաստակամությունը, դրանով իսկ համախմբելով Անդրկովկասի ժողովուրդների ուժերը՝ ապագա պայքարի և ռուսական զորքերին ընդառաջ գնալուն պատրաստ լինելու համար: Օրու խնդիրը բավարարվում է, և 1704 թ. փետրվարին գնդապետ Իսրայել Օրին մեկնում է Եվրոպա՝ իր հետ տանելով Պետրոս Առաջինի հանձնարարականներն ու նամակները՝ կայսր Լեոպոլդին, Հովհան Վիլհելմին, ինչպես և Արշիլի նամակները՝ վերջիններին:

Ի. Օրին կարողացավ հասնել այն բանին, որ 1705 թ. հուլիսի 15-ին ատացավ Հոռմի Կղեմեսոս 11-րդ պապի (1700—1721) ստորագրությամբ

հավատարմագիր՝ պարսից շահին ներկայանալու՝ որպես Հոռմի պապի դեսպանորդ:

Ի. Օրին դեսպանության ուղևորությանը նախապատրաստվում էր անօրինակ եռանդով՝ կանխատեսելով բոլոր դժվարություններն ու դրանց հաղթահարման միջոցները: Ռուսական իշխանություններին նա ծանոթացնում էր իր՝ եվրոպական բանագնացության արդյունքներին և խորհրդակցում Պարսկաստանում անելիքների մասին:

Ի. Օրին իր դիվանագիտական գործը կատարելուն զուգահեռ ուղիներ էր որոնում միավորելու Անդրկովկասի ժողովուրդների ուժերը, ամրապնդելու ռազմաքաղաքական դաշինքը: Այս հասկանում էին պարսից կառավարող շրջանները և շտապեցին կազմակերպել շահի մոտ Օրու ընդունելությունը, նրանից շուտ ազատվելու և երկրից վանելու նպատակով:

1709 թ. հուլիսին Օրին արդեն Սպահանում էր և մեծ հանդիսավորությամբ ընդունվեց շահի պալատում, ներկայացնելով Հոռմի պապի, կայսեր և Պետրոսի հանձնարարականները: Շահը և նրա արքունիքը որոշակիորեն մերժեցին Պետրոս Առաջինի պահանջը՝ քրիստոնյաների հետ բարյացակամորեն վերաբերվելու մասին, պնդելով, որ հայերը Պարսկաստանի հպատակներն են և շահի դեմ ըմբոստացման դեպքում պետք է պատժվեն: Այս նշանակում էր, որ երկու պետությունների միջև եղած խաղաղության կամուրջներն այրված էին, Անդրկովկասի ժողովուրդների դրությունը բարելավելու, առավել ևս խաղաղ ճանապարհով Ռուսաստանի իրավունքները ճանաչելու հնարավորությունները՝ բացառված:

Այդ լավ դիտեին ինչպես շահի արքունիքն ու դիվանագետները, այնպես էլ ազատագրական շարժման գործիչները, որոնք պետք է ջանքեր դնեին ռուսական օգնություն խնդրելու և տեղական ուժերը հավաքելու, նրանց մարտական ոգին ամրապնդելու համար, ռազմաքաղաքական դաշինքի գործնական նախապատրաստությունների համար:

Օրին շուրջ մեկ տարի էլ մնաց Անդրկովկասում: Շամախիում նա անմիջական կապեր հաստատեց Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի հետ, որը դարձավ նրա դինակիցներից մեկը և հետագայում մեծ դեր կատարեց ազատագրական շարժման, զինված ապստամբության ու դիմադրական կռիվների ժամանակաշրջանում:

1711 թ. Ի. Օրին Եսայի կաթողիկոսի հետ մեկնում է Աստրախան՝ այնտեղից մայրաքաղաք գնալու և իր դեսպանության արդյունքների մասին ղեկուցելու: Սակայն օգոստոսին, մինչև այժմ անհայտ պատճառով,

Օրին Աստրախանում մահանում է թողնելով բազմաթիվ արժեքավոր տեղեկություններ, որոնք հասնում են ռուսական արքունիք, օգնում Արևելքում ստեղծված վիճակի հստակ պատկերացմանը:

Մեծ ու անգնահատելի է Իսրայել Օրու ծառայությունը Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմության մեջ, նրանց ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշման խորացման ու ընդլայնման, համատեղ պայքարի նախապատրաստման ջանքերում: Նրա ազատագրական գաղափարներն ի մի էին բերել ինչպես ժամանակի, այնպես էլ անցյալի լավագույն ավանդույթները, դարձել մի կենսահաստատ ծրագիր, որն ուժի մեջ մնաց XVIII—XIX դարերում՝ մինչև Անդրկովկասի միացումը Ռուսաստանին:

Ի. Օրու գործունեությունը, նրա դերը հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման մեջ պայմանավորված էր ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ու հոգևոր կյանքի զարգացման ընթացքով: XVII—XVIII դարերում ծավալված ազատագրական շարժումը, Ռուսաստանի հետ ստեղծվող ու տարեցտարի ամրապնդվող տնտեսական ու քաղաքական կապերն Օրու, ինչպես և Անդրկովկասի գործիչներին բերին այն համոզման, որ միայն Ռուսաստանն էր շահագրգռված երկրամասի ժողովուրդներին պարսկական, ապա և թուրքական տիրապետությունից ազատելու գործում: Ռուսական կողմնորոշումը, որ խոր արմատներ ուներ բալկանյան երկրներում, ուժեղանում էր նաև այնտեղի բազմամարդ հայկական գաղթավայրերում, որտեղ ծավալվող ազատագրական շարժումները հստակորեն արտահայտում էին ժողովուրդների օբյեկտիվ շահերն ու ձգտումները: Այդ լավ էին հասկանում հեռատես գործիչները և մասնավորապես Իսրայել Օրին, «Ավելի քան 250 տարի է, — գրում էր Օրին Պետրոս Առաջինին, — որ քրիստոնեությունը տնքում է անհավատների լժի տակ... ժողովուրդը միշտ ապրել և այժմ էլ ապրում է Չերք Մեծության օգնության հույսով»³⁴:

Օրին հասկանում էր Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության ուղղվածությունը, նրա ուժն ու պոտենցիալ հնարավորությունները և, որ շատ կարևոր է, Պետրոս Առաջինի մեծությունը՝ որպես պետական գործիչ ու զորավար, մեծ բարենորոգող ու դիվանագետ: Նա գիտեր Ազովի նվաճման ու Եվրոպա գնացած ռուսական Մեծ դեսպանության պատմությունը, ականատես էր դեպի Բալթիկ ծով «լուսամուտ բանալու» և Շվեդիայի հզորությունը կտրելու փաստին: Օրին տեսնում էր, թե ինչպիսի թափով է Պետրոսը խթանում երկրի տնտեսական ու կուլտուրական զարգացումը և ինչպիսի անձնական ավանդ է ներդնում

ամբողջ Ռուսաստանի առաջադիմության գործում: Ինչպես գրել է վ. Ի. Լենինը «Պետրոսն արագացրեց արևմտականության ընդօրինակումը բարբարոսական Ռուսիայի կողմից, կանգ չառնելով բարբարոսության դեմ պայքարի բարբարոսական միջոցների առաջ»³⁵:

Պետերբուրգի բոլշևիկյան կոմիտեն, մայրաքաղաքի հիմնադրման 200-ամյակի կապակցությամբ 1903 թ. հրատարակած թուրքիկում գրել է. «Ենկացի և ուժեղ մարդ էր Պետրոս Մեծը և շատ օգուտ բերեց իր ժամանակի համար», «նա կարողացավ լուսամուտ բանալ դեպի Եվրոպա»³⁶:

«Մենք ինչպես կարող ենք տոնել Պետերբուրգի 200-ամյակը: Միայն ավարտելով մեծ քաղաքական հեղափոխությունը և լիակատար տապալելով ինքնակալությունը, այն, ինչ սկսեց Պետերբուրգի հիմնադրումով մեծ, այդ կիսավայրենի բռնակալը»³⁷:

Պետրոս Մեծին տրված գնահատականը, իհարկե, այնժամ պայմանավորված էր Ռուսաստանի պատմական վիճակով, երբ բանվոր դասակարգը կուլի էր ելնում ցարական ինքնակալության դեմ: Բացի այդ, մենք Պետրոս Մեծի գործունեությունը պետք է գնահատենք որոշակի պատմականությամբ՝ այս դեպքում հարցը քննելով հայ ժողովրդի շահերի և նպատակների տեսակետից, քանի որ Պետրոսը և Ռուսաստանը XVIII դարում հանդես էին գալիս որպես Անդրկովկասի ազատագրական պայքարի զորավիգ, որպես բարեկամ և ազատարար:

Հայ-ռուսական քաղաքական փոխհարաբերությունների զարգացման նոր շրջան է սկսվում XVIII դարում, երբ հայ ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշման ձևավորումը որոշակի արտահայտություն է ստանում հայոց դիվանագիտության պատմության մեջ, մասնավորապես Իսրայել Օրու՝ Պետրոս Առաջինին ներկայացրած և լիակատար հավանություն գտած ծրագրում: Այն ուժի մեջ մնաց ողջ XVIII դ. ընթացքում և իրականացվեց XIX դարի առաջին երեսունամյա ժամանակաշրջանում, երբ Վրաստանի, ապա և Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միանալը դարձավ պատմական մեծ, բախտորոշ և առաջադիմական իրողություն, որի հսկայական նշանակությունը ավելի տեսանելի է դարձել այժմ՝ 160 տարի հետո:

Ռուսաստանի և Անդրկովկասի ժողովուրդների դարավոր բարեկամության պատմության մանրակրկիտ, փաստական ու խորագնին ուսումնասիրությունն ու պրոպագանդումը մեծ նշանակություն ունեն, ինչպես ժողովուրդների ինքնաճանաչման, նրանց փոխադարձ կապերի ու բարեկամության ամրապնդման, նույնպես և ապագան կերտելու համար:

Վ. Ի. Լենինը օրինական և պատմականորեն անհրաժեշտ էր համարում ազատագրական շարժումներում ժողովրդի բոլոր շերտերի՝ դասերի ու դասակարգերի միավորումն ու համագործակցությունը, քանի որ ազգային-ազատագրական շարժումը այսպես թե այնպես քաղաքական ասպարեզ է ներգրավում բնակչության բոլոր դասակարգերը»³⁸:

Մարքսիզմ-լենինիզմի դասականները բազմիցս նշել են, որ հպատակ ժողովրդի համար օտար տիրապետությունից դուրս գալու ձգտումը ոչ միայն նրա անկապտելի իրավունքն է, այլև ամենանվիրական ու սրբբազան պարտականությունը, եթե անգամ նա ազգայնական բնույթ ունենա: Վ. Ի. Լենինն այդ միտքը զարգացնում և տարածում է անգամ XX դարի պատմության վրա, շեշտում, որ ճնշված ամեն մի ազգի բուրժուական նացիոնալիզմի մեջ կա համադեմոկրատական բովանդակություն՝ ընդդեմ ճնշման և հենց այդ բովանդակությունն է, որ մենք պաշտպանում ենք անպայման:

«Մենք իրավունք ունենք և պարտավոր ենք բամահրել ճնշող ազգի ամեն մի սոցիալ-դեմոկրատի՝ որպես իմպերիալիստի և որպես սրիկայի, եթե նա այդպիսի պրոպագանդա չի մղում»³⁹: Դեռևս XIX դարի կեսերին մեծ հեղափոխական-դեմոկրատ Մ. Նալբանդյանը նշել է. «Այսօր ճնշված մարդերի համար ազգությունն է նոցա միակ դրոշը, որ կարող է բացվել բռնակալության դեմ»⁴⁰: Այդ ճիշտ էր ինչպես Նալբանդյանի օրոք, այնպես և XVII—XVIII դարերում, երբ Հայաստանի փրկության միակ ու ճիշտ ուղին տանում էր Ռուսաստան:

Այդպես էլ շարունակվել է մեր պատմությունը XIX—XX դարերում, և ինչպես գրել են հայ ժողովրդի բոլոր մեծ ու առաջադեմ գործիչները և մտավորականության ներկայացուցիչները, Ռուսաստանն է եղել փրկության ու ազգային վերընթաց զարգացման ուղին: Մեծագույն գրող ու հայրենասեր Հովհաննես Թումանյանը հակիրճ ու ճշմարտացի գրել է. «Եթե մեր բազմադարյան պատմության մեջ մի օգուտ ու օգնություն ենք տեսել՝ էդ եղել է Ռուսաստանից»: Հայաստանի ամենածանր օրերին անգամ, երբ Ռուսաստանն ի վիճակի չի եղել պաշտպանելու հայերին, երբ չի թուլացել ռուսական կողմնորոշումը: Թումանյանը հիմնավոր կերպով ցույց է տալիս, որ Պարսկաստանում և Թուրքիայում միշտ եղել է «Հայոց հարցը», որտեղ «վտանգվել է հայ ժողովրդի կյանքը, գույքը, պատիվն ու կուլտուրական զարգացումը: Եվ գոյություն է ունեցել և ունի Պարսկաստանում, գոյություն է ունեցել և ունի Տաճկաստանում: Գոյություն չունի և չի ունեցել Ռուսաստանում, թեկուզ իշխան Գոլիցինի օրերում: Ընդհակառակը, հայ ժողովուրդը միշտ նայել է Ռուսաստանի

վրա՝ որպես իր խնդրի ավանդական պաշտպանի վրա: Դեռ XVIII դարի սկզբում Օրին, հայոց բարձր հոգևորականությունն ու մեկիքները բանակցությունների մեջ էին Պֆալցի գերմանական կուրֆյուրստ Վիլհելմի հետ: ...Շատ շուտով փորձն ու գործն էլ ցույց տվին, որ միայն Ռուսաստանը կարող էր վճեղ խնդրերը: Եվ թե Օրին ...թե հայ ժողովուրդը էն օրվանից երեսներն արին դեպի Ռուսաստան: Եվ ընդմիշտ դեպի Ռուսաստան: Մինչև էս օրվան օրը»⁴¹:

Հ. Թումանյանը ցույց է տալիս Ռուսաստանի պատմական գիրքի տնտեսական ու քաղաքական հիմքերը, շահագրգռությունները, ինչպես և ավանդական բարեկամության դերը: «Կովկասը, — գրել է Թումանյանը, — իր բարեկամ ժողովուրդներով Ռուսաստանի համար թե՛ ռազմական, թե՛ տնտեսական տեսակետից հանդիսանում էր միակ ու հաստատուն կովանը Արևելքում: Էսպիսով էլ երկուստեք դաշն ու հավատարմությունը ապահովված էր»⁴²:

Այսպես հստակ ու անվիճելի են Հ. Թումանյանի պատմագիտական դրույթները, որոնք հիմնավորված են մեր ժողովրդի դարավոր փորձով:

Հայ ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշման, դրա համաժողովրդական էության մեկնաբանողներ ու պաշտպաններ են եղել նշանավոր հայոց մեծերը՝ Խ. Աբովյանն ու Մ. Նալբանդյանը, Ռ. Պատկանյանն ու Բաֆֆին, Ա. Իսահակյանն ու Մ. Սարյանը, Ս. Շահումյանն ու Ա. Մյասնիկյանը, Վ. Տերչանն ու Եղիշե Չարենցը: Ամբողջ հայ ժողովուրդը և նրա մտավորականությունը, հպարտ են ռուս «Մեծ ու բարձրատաղանդ» ժողովրդի հետ դարավոր անկաշառ բարեկամությամբ, կենսական ու արգասավոր պատմական փորձով:

Մեր եղբայրական ժողովուրդները միշտ, ինչպես նշեց Մ. Ս. Գորբաչովը, «նաև զարգացման այս էտապում մեզ հարստացնում են փորձի հիման վրա, պատմության դասերով»⁴³:

Հարկ է նշել, որ հայ-ռուսական հաղարամյա կապերը նպաստեցին ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշման ձևավորմանը և իրական մայրուղու վրա հաստատվելուն: Դրան նպաստեց Մոսկովյան պետության հզորացումը և Պետրոս Առաջինի խելամիտ ու հեռատես քաղաքականությունը XVIII դարի առաջին քառորդի ընթացքում, երբ ռուսական մերձավորարևելյան քաղաքականությունը տվեց իր առաջին պտուղները և, եթե կարելի է այսպես արտահայտվել, ձևավորվեց նաև «հայկական օրինտացիան» ռուսական պետության պլաններում, հատկապես Պետրոս Մեծի ծրագրերում ու գործնական բալլերում, որոնք ամբողջացվեցին ցարական, ապա և կայսերական հրամանագրերում ու

հրովարտակներում: Հիշենք այն փաստը, որ 1711 թվականի Պրուսյան արշավանքի նախօրյակին, երբ թաթարական Գելլեթ-Գիրեյ խանի բարբարոս 30-հազարանոց այրուձին ասպատակում էր երկիրը և հասել էր մինչև Խարկով, երբ թուրքական 120.000 զորքը ճակատամարտի էր սպասում ռուսների դեմ... անգամ այդ օրհասական պահին չէր մոռացել հայոց մասին և իր հրովարտակում Սենատին հրամայել է «Պարսկական առևտուրը բազմացնել և ինչքան հնարավոր է հայերին փայփայել և թեթևացնել նրանց վիճակը, որպեսզի գրանով հրապուրենք նրանց ավելի շատ [Ռուսաստան] գալու համար»⁴⁴: «Персидский торг умножить, и армян как возможно приласкать и облегчить в чем пристойно, дабы тем подать охоту для большого их приезда».

Մեծ է եղել այս հրովարտակի նշանակությունը հայկական առևտրի զարգացման, Ռուսաստանում հայկական տարրի աճեցման, գաղթավայրերի և նորաբնակների համար բարենպաստ պայմանների ստեղծման համար, ուրեմն նաև երկուստեք շահերի պաշտպանության համար:

Պետրոս Մեծի այս քաղաքական կուրսը դրական ազդեցություն ունեցավ XVIII դարի երկրորդ տասնամյակում հայ-ռուս կապերի հետագա ամրապնդման, ապա և 1722 թ. Պարսկական (կամ Կասպյան) արշավանքի նախապատրաստման համար, երբ շուրջ 100 000-անոց ռուսական զորքն ու նավատորմը հաջողությամբ առաջ շարժվեց, հասնելով Գերբենդ, Բաքու, Գիլան, Մազանդարան, երբ Անդրկովկասի ժողովուրդների ապստամբների տասնյակ հազարավոր մարտիկներ կռվի ելան պարսիկ ու թուրք բանակների դեմ և շուրջ տասնամյա հերոսամարտերում ցուցաբերեցին իրենց ազատասեր ոգին, ռուսական օրինետացիան, մարտական դաշինքը ռուս ժողովրդի հետ: Ռուսների հաղթարշավը մինչև Իրանական Ազրբեջանի հողերը ցույց տվին Ռուսաստանի հզորությունն ու Անդրկովկասն ազատագրելու իրական հնարավորությունը, սակայն սուլթանական Թուրքիան և նրա թիկունքում կանգնած նախանձախնդիր տերությունները խանգարեցին Պետրոս Մեծի և Անդրկովկասի ժողովուրդների կենսական ծրագրերի կատարմանը: Ռուսական արբույնիքն ստիպված էր հաշտության պայմանագրեր կնքել Պարսկաստանի և Թուրքիայի հետ՝ կանխելու կործանարար պատերազմները շարունակելու լտանգը, պահպանելով Ռուսաստանի իշխանության տակ Մերձկասպյան լարդերը, որոնք կարող էին վճռական դեր խաղալ մոտակա ժամանակներում Անդրկովկասը Ռուսաստանի հետ միավորելիս:

Պետրոս Մեծը լիակատար հիմք և իրավունք ուներ հայերին խոստանալու այն, ինչ նրանք խնդրում էին տարիներ շարունակ: Այդ է վկայում 1724 թ. նոյեմբերի 10(21)-ի հրովարտակը, որով Պետրոս Մեծը ի լուր աշխարհի հայտարարեց.

«Մենք հայ ժողովրդին վերցրինք մեր առանձնահատուկ կայսերական ողորմածության և պաշտպանության տակ» (1 «Мы оный Армянский народ в особливую Нашу Императорскую милость и протекцию приняли»

Петр

Ноября 10 деня, 1724 г.

Պետրոս Մեծի այս խոսքերն արտահայտում էին Ռուսաստանի քաղաքականության էությունը, դրա անդառնալի ստրատեգիական նշանակությունը, թեպետ Անդրկովկասի ազատագրման ծրագրի կենսագործման անմիջական պայմաններ այնժամ չկային: Բայց, այնուամենայնիվ, Պետրոս Մեծը Իվան Կարապետի միջոցով հայերին ուղղված իր 1720 թ. հրովարտակում գրել է.

«Մեր կայսերական ողորմածությունն ու ողջույնները Պարսկաստանում ապրող ազնիվ հայ ժողովրդին:

Ձեզ հայտնի է, որ վաղնջական ժամանակներից մեր կայսրության մեջ պահպանվում էին լավ փոխհարաբերություններ՝ ի շահ և հօգուտ կողմերի կատարվում էր ազատ առևտուր, որը հետագայում դադարեց՝ Պարսկաստանում սկսված խոսնաշփոթությունների հետևանքով... Եվ լատոն կամֆով այնպես եղավ, որ Կասպից ծովափին գտնվող այն ֆառաֆները, որոնց միջոցով այդ առևտուրը միշտ կապվում էր մեր կայսրության հետ, անցան մեր պաշտպանության տակ: Եվ որովհետև այդ առևտուրը մեծ մասամբ կատարվում էր Ձեր ժողովրդի միջոցով, ուստի հայերը՝ ինչպես նրանք, ովքեր ապրում են Պարսկաստանում, այնպես էլ հատկապես նրանք, ովքեր մեծ բազմությամբ ապրում են մեր կայսրության զանազան քաղաքներում, ամենայն խոնարհությամբ խնդրեցին, որ ձեզ, Պարսկաստանում ապրող հայերից հետ առևտուրը վերսկսվի ու շարունակվի:

Եվ մենք, այդ ժողովրդի նկատմամբ ունեցած հատուկ կայսերական ողորմածությամբ, սրանով հայտարարում ենք, որ... նրանք, առանց որևէ երկյուղածության այցելեն և եթե կուզեն բնակվեն ու ապրեն այն ֆառաֆներում ու գավառներում, որտեղ մինչ այդ ունեին իրենց տները, անաղբի կատարելով իրենց առևտուրը, հուսադրված, որ մենք կկարգադրենք ոչ միայն պաշտպանել նրանց, ցույց տալ ամեն կարգի անհրա-

ժեշտ օգնություն՝ ազատուհեն կառարելու առևտուր, այլև մեծագույն շահույթի և օգտակարության համար ամենայն ողորմաժությամբ կշնորհենք մի շարք հատուկ արտոնություններ...»: Հատուկ հուշագրով Պետրոս Մեծը խոստանում է «հզոր» միջոցներով օգնել հայերին:

Այս և այլ փաստաթղթերով Պետրոս Մեծը կարգավորում ու օրինականացնում է հայերին տրվող արտոնությունները՝ ազատ առևտրի, Ռուսաստանում բնակություն հաստատելու և հովանավորությամբ օգտավերու մասին: Բայց անգամ այս նշանակալի բայերով չի սահմանափակվում մեծ բարենորոգչի հայասիրական քաղաքականության կոնկրետ գործունեությունը: 1723 թ. Պետրոս Մեծը սեփական ձեռքով գրում է խիստ կարևոր մի փաստաթուղթ՝ «Հայտարարություն գործողությունների և արշավանքի մասին», փաստաթուղթ, որը ոչ միայն բացատրում է ռուսական զորքերի Անդրկովկաս—Վրաստան ու Հայաստան շմտնելու պատճառները, այլև հերքում այն թյուր կարծիքը, որ իբր թե Ռուսաստանը 1723 թ. հրաժարվել էր Անդրկովկասն ազատելու և իր պրոտեկտորատի տակ վերցնելու ծրագրից: Վավերագրում նշվում է, որ Կասպյան արշավանքի ժամանակ, 1722 թ. օգոստոսի 27-ին ուժեղ ալեկոսություն հետևանքով ռուսական նավատորմը կորցրել է 12 նավ, իսկ 17 նավ, որ մթերք ու ղենք էին տանում, նույնպես խորտակվել և շարք ու փշուր էին եղել, միայն մի գիշերում սատկել է 1700 ձի, և պետք է եղել արշավանքը հետաձգել... Սակայն անգամ այդ պայմաններում Պետրոս Մեծը շարունակեց դժվարագույն արշավանքը՝ «Պարսկական սահմանների վրա դոնե մի ոտնաչափ տեղ ստանալ, որը և աստժո կամքով կատարված է և մեր ձեռքին է Դերբենդ փառավոր քաղաքը, ընդ որում, նրա երկու կողմերում կառուցել ենք 2 բերդ... և այսպես, մեկը մյուսի հետևից պիտի կառուցվեն, քանի որ սկսածը չենք լքի, ինչում ինքներդ կարող եք համոզվել... 21 տարի ինչպիսի՞ ծանր արյունալի պատերազմի մեջ էինք Շվեդիայի հետ, բայց չլքեցինք՝ մինչև բարեհաջող ավարտը: Իսկ այստեղ, այդքան հեշտն ու շահեկանը ինչո՞ւ լքել: Եվ ինչպիսի անպատվություն կլինի ամբողջ աշխարհի առջև, ընդ որում, բոլոր մուսուլմաններին մեր դեմ կբաջալերենք...»⁴⁵:

Պետրոս Մեծի այս բազմանշանակ ու կարևոր փաստաթուղթը, էլի ու էլի ուղղված «Պատվական հայոց ասկին»*, թարգմանվել է ռուսերենից հայերեն, բազմացվել ու տրվել Իվան Կարապետին՝ տանելու և բաժանելու հայերին և վրացիներին: Եվ այդ այն ժամանակ, երբ ռուսական զորքերը շարունակում էին Կասպյան արշավանքը, նվաճելով

* Ասկին՝ այսինքն՝ ազգին:

ծովափը Դերբենդից մինչև Բաքու... և այժմյան Իրանական Ադրբեջանի հողերը:

Պետրոս Մեծը կենսագործում էր իր արևելյան համարձակ քաղաքականության կոնկրետ պլանները և ընդառաջում հայ և վրաց ժողովուրդների համառ խնդրանքներին: Պետրոս Մեծի քաղաքական ծրագրերը մնաց ռուսական պետության անձեռնմխելի ֆոնդում և իրականացվում էր XVIII դ. ընթացքում, ապա և Վրաստանի, Ադրբեջանի և Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանի հետ միավորվելու ժամանակաշրջանում, XIX դարի առաջին երեսնամյակում, երբ Անդրկովկասի բոլոր ժողովուրդները իրենց բախտն անդարձ կապեցին Ռուսաստանի հետ:

ՄԱՆՈՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 1 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, с. 450.
- 2 К. Атаюрк, Избранные произведения и речи, М., 1966, с. 260.
- 3 К. Маркс, Секретная дипломатия XVIII века.
- 4 Արևազունը Իվան 3-րդին գրում է՝ «Մթազնածների համար լույս եղիր, կապույտ երկիրում՝ աստղ, բոլոր իշխաններին՝ վերին իշխան, երկրում՝ խաղաղություն», տե՛ս А. Цагарели, Сношения России с Кавказом в XVI—XVII вв., СПб., 1891, с. 8.
- 5 Տե՛ս Чаев Н. С., «Москва третий Рим» в политической практике, «Историческо запяски», т. XVII, М., 1945.
- 6 Տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, Ռուս ժողովուրդը և Մոսկվան հայ մատենագրության մեջ, Համալսարանի գիտական աշխատություններ, հ. 27, Ե., 1948, էջ 209—235: Տե՛ս նաև Ա. Մեղակեանյան, Մոսկվան միջնադարյան հայկական մի պոնեմում, Տեղեկագիրք, 1948, № 3, էջ 50:
- 7 Տե՛ս Ա. Մեղակեանյան, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Ե., 1956, էջ 272, 565:
- 8 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. IX, с. 9.
- 9 Նույն տեղում, հ. 22, էջ 17:
- 10 Цагарели А., նշվ. աշխ., էջ 9:
- 11 Նույն տեղում:
- 12 С. А. Белокуров, Сношения России с Кавказом в XVII—XVIII вв., СПб., с. 564.
- 13 Центральный государственный архив древних актов СССР (кратко—ЦГАДА), ф. 100, дело 1626 6/н.
- 14 Նույն տեղում, Բ. 100, գ. 1932, 6/н.
- 15 Տե՛ս Լ. Մեյխիսեր-Քեյ, Վրացական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 2, Երևան, 1956, էջ 112—113:
- 16 Տե՛ս Адам Олеарий, Путешествие в Московии..., СПб., 1906, с. 82—83.
- 17 «Մովսեսական Հայաստան» թերթ, 14 հոկտեմբերի, 1984:
- 18 Տե՛ս Վ. Ոսկանյան, Արևելահայերի 1667 թ. նամակը պոլսահայերին: «Վրասեր հասարակական գիտություններ», 1986, № 10:
- 19 Տե՛ս «Զարթուրյալ Սարկալագի պատմություն», հ. 2: Վաղարշապատ, գլուխ 47:

20 Эзов Г., «Сношения Петра Великого с армянским народом», СПб., 1898.
с. 17 (այսուհետև կարճ՝ Эзов).

21 Մանրամասնությունները տե՛ս Ա. Կ. Հովհաննիսյան, Գրվագներ հայ ազատագրա-
կան մարտի պատմության, հ. 2, Երևան, 1959:

22 Материалы по истории русско-грузинских отношений (80—90 годы,
XVII в.), ч. I, Тбилиси, 1974 г., с. 36.

23 Գուցե և դիտմամբ Գանձասարի կաթողիկոսի անունով գրված Հ. Վրիճեղմի թղթում
Օրին Փրիլպոս է անվանել նրան, մինչդեռ Գանձասարում նման անունով կաթողիկոս չի
եղել: 1661 թ. մինչև 1701 թ. Գանձասարի կաթողիկոսներ են եղել Սիմոնը և Երեմիան:
Անունները... գիտակցաբար խառնված են տրվել՝ կաթողիկոսներին հնարավոր վտանգից
զերծ պահելու համար:

24 Պատմական գրականության մեջ արտահայտվել է այն անհիմն կարծիքը, որ Գրր
թե Անգղիկոսի ժողովը Ռուսաստանին դիմելու որոշում չի ընդունել, Պետրոս Առաջինին
խնդրագիր չի ուղարկել, և որ Ի. Օրին այդ թուղթը կազմել է հետագայում, երբ հիասթափ-
վել է եվրոպայից ու «մեկից» գիմադարձ եղել զեպի Ռուսաստան՝ «ծնունդ տալով»
ռուսական կողմնորոշմանը: Սակայն այդ հերքվում է թեկուզև հայ կաթողիկ Ստեփան
Ռոշրայի վկայությամբ, որը Հռոմում հանդիպել էր Ի. Օրոն և 1700 թ. գրել հետևյալը.
«Ի. Օրին, Պոռ իշխանի որդին... եկն ի Հոռվմ և մատոյց Ինոկենտիոս ԺԲ-ին (Հոռմի
պապ Ինոկենտիոսին) զթուղթն ի տասն մելիքաց... խնդրէին օգնութիւն ազատելոյ ի լծոյն
անհավատից: Ունեք և զայլ թուղթս առ կայսր Լեօրդոսս, առ էլեկթօրն և առ ձարն Մոս-
կովայ»: Տե՛ս Эзов, էջ 155—156:

25 Տե՛ս Г. Эзов, էջ 155—156:

26 Տե՛ս Г. Эзов, Վավերագրեր 14, 17, 21, 23, 31:

27 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., II, изд., т. 22, с. 33.

28 Վ. Ի. Անիկ, ԵԼԺ, հ. 22, էջ 283:

29 Նույն տեղում,

30 Г. Эзов, Վավերագրեր 36 և 37:

31 Նույն տեղում, Վավերագիր 99:

32 Վ. Ոսկանյան, Ի. Օրոս՝ Պետրոս Մեծին ներկայացրած նորահայտ բարեփոխ.
«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1961, էջ 297—306, տե՛ս նաև Г. Эзов:

33 Նույն տեղում:

34 Г. Эзов, նույն տեղում:

35 Վ. Ի. Անիկ, ԵԼԺ, հ. 16, էջ 86 և 369:

36 Листовки петербургских большевиков (1902—1917 гг.), т. I, ОГИЗ. 1939,
с. 88—89.

37 Նույն տեղում:

38 Վ. Ի. Անիկ, ԵԼԺ, հ. 20, էջ 729:

39 Նույն տեղում, էջ 53:

40 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լրակատար ժողովածու, հ. 3, Երևան, էջ 90:

41 Հ. Թումանյան, Երկերի լրակատար ժողովածու, հ. 2, Եր., 1940, էջ 226:

42 Նույն տեղում, էջ 227:

43 Մ. Ա. Գորբաչովի պատասխանները ինգոնեզական «Մեոդեկ» թերթի հարցերին:
«Սովետական Հայաստան» թերթ, 24 հուլիսի, 1987:

44 Полное собрание законов Российской империи, т. 4, № 2330, с. 635.

45 Վ. Ոսկանյան, Վ. Մարտիրոսյան, Նոր վավերագրեր 1720-ական թթ. հայ ազա-
տագրական շարժման վերաբերյալ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1962, № 4:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋՆԱԳԱՐՅԱՆ
ՄՈՒԴՈՎԱՅԻ ԵՎ ՎԱՂԱԽԻԱՅԻ ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐԻ
ՀԱԿԱՍՍՄԱՆՅԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻՆ (XV—XVIII ԴԴ.)

Ռումինիան մինչև 1859 թ. իր միավորումը հայտնի էր Մոլդովա և
Վալախիա երկու առանձին իշխանությունների անուններով: Միջնադա-
րում իր հզորության գագաթնակետին հասած Օսմանյան կայսրությունը,
հատկապես 1521 թ. Բելգրադի, 1541 թ. Մոխաչի հաղթանակների և
Բուզան էլ փառաշուքի վերածելուց հետո, Մոլդովայի և Վալախիայի
իշխանապետությունները փաստորեն շրջապատում էր արևելքից, արև-
մուտքից և հարավից: Իրենց ներքին ինքնուրույնությունը պահպանելով
հանգրձ, հիշյալ երկրներում օսմանյան լուծը և նրա կեղեքման աստի-
ճանը օր օրի աճում էր: Թուրքական հրոսակները հաճախ ամայացնում
էին երկիրը և ֆիզիկական բնաջնջման վտանգի առաջ կանգնեցնում աշ-
խատավոր ժողովրդին: Այսպիսով, հիշյալ իշխանությունների տնտեսա-
կան, քաղաքական և մշակութային վերելքը կաշկանդվում էր Օսմանյան
կայսրությունից ունեցած կախման հետևանքով: Սակայն, օգտվելով
ներքին մասնակի ինքնավարությունից, մի քանի նշանավոր իշխաններ,
ինչպես Միրչա Ալևորը, Վլադ Յեպեշը Վալախիայում և հատկապես
Շտեֆան Մեծը և ուրիշներ Մոլդովայում, ընդդիմանալով սուլթանական
բիրտ կեղերումներին և աճող հարկերին, մահու և կենաց պայքար էին
մղում թշնամու բանակների դեմ և փորձում թոթափել դարավոր ստեր-
կոթյան լուծը:

Իրենց հայրենիքից բարբարոսական արշավանքների հետևանքով
հալածական եղած և ուումինական ասպնջական հողում հանգրվանած հայ
ժողովրդի բեկորները հաճախ այստեղ ևս ենթարկվել են նույն թուրքա-
կան թալանին և խոշտանգմանը: Այսպես, 1484 թ. սուլթան Բայազիդ
II-ը, երբ գրավում է Աբբերմանն ու Քիլիան, տեղի հայերին, ինչպես նաև
այլ ազգությունների պատկանողներին իրենց ընտանիքներով տարագրում

չպետք է համարել, այլ բնորոշ իրողություն, որ պետք է գոյատևած լինեն, ինչպես և լեհահայերի մոտ, սերնդից սերունդ:

Անհրաժեշտ է նկատել, որ Մուղղվայում Ալեքսանդրու Բարիի, Շտեֆան Մեծի, Պետրու Ռարեշի և մյուս իշխանների կողմից հայերին ցուցաբերած ընդունելությունը և տրված առանձնաշնորհումներն արգասիք էին երկրին հայերի մատուցած ծառայությունների և վայելած մեծ վնասումների: Ինչպես ճիշտ նշել է հայագետ պրոֆեսոր Վլադ Բընբրեանու, XV դարի սկզբին հայերի մի մասին հրավիրել էր Ալեքսանդրու Բարին, իսկ մյուս մասին իր զորքի մեջ էր ընդունել Շտեֆան Մեծը: Վերջինս առաջ քաշեց մեծ թվով հայ զործիչների, որոնք կարևոր դեր ստանձնեցին իշխանի արտաքին և ներքին հարաբերություններում, իբրև թարգմանիչներ, դիվանագետներ, ռազմական երեկելի զործիչներ, վաճառականներ, մաքսապետներ և այլն¹⁷: Այսպես, 1493 թ. հիշվում է Ղրիմում Շտեֆան Մեծի անունից բանակցություններ վարող Մուղղվայի իշխանական դիվանատան թարգմանը հանդիսացող մի հայ¹⁸: Շտեֆան Մեծը անգամ իր որդի Բոգդան III-ին իբր խորհրդական էր թողնելու մի ազնվականի, որը սերում էր Սուլավայի հայ գաղութից և կոչվում էր Մուրադբո¹⁹:

Այստեղ ուզում ենք հատկապես կանգ առնել հայագրի մեծ գործիչ Պետրու Վարդիկի և նրա ընտանիքի անդամների կյանքին և գործունեությանը: Նրանք կարևոր դեր են խաղացել Մուղղվայի միջնադարյան դիվանագիտական և ռազմական կյանքում: Մուղղվայի իշխան Պետրու Ռարեշը (1527—1538, 1541—1546) մեծ խորհրդականի, զորահրամանատարի, Սուլավա մայրաքաղաքի մեծ հետմանի և ավագի կարևոր պաշտոնների է նշանակել հայագրի Պետրու Վարդիկին*, որը փաստաթղթերում հիշվում է նաև Պետրու Վարդիկովիչ, պան Վարդիկովիչ, Վարդիկ Մուղղվայի հետման անուններով: Նա 1533—1541 թթ. իշխանի ղեկավարն էր լեհաստանում, 1541 թ. մարտի 11-ից մինչև 1548 թ. ապրիլի 5-ը վարում էր հետմանի պաշտոնը:

* Վարդիկ ազգանունը ծագել է հայկական վարդ բառից և, ըստ մեզ հասած տվյալների, առաջին անգամ Հայաստանում օգտագործվել է դեռևս 640 թ. (Սերեոս պատմիչ) և անընդհատ շարունակվել մինչև 1708 թ. (Հր. Աճառյան, Անձնանունների բառարան, Ե., 1962, էջ 112—113): Վարդիկ ազգանունը հատկապես տարածված է եղել լեհաստանում և Մուղղվայում: Այն առաջին անգամ Մուղղվայի հայերի մոտ հիշվում է 1504 թ. Սիրետում (Հ. Տաշյան, Յուզակ հայերեն ձևազարգացման Մատենադարանին Միլիթարյանցի Կրեմնա, Վրեննա, 1895, էջ 55): Վերահիշյալ վարդիկների հայ ծագումը հավաստել է սկզբնաբնիկ Նիկոլայ Յորգան՝ N. Jorga, Armenii si Români; O paralelă istorică Gr. M. Buiuciu 18:0—1912). București, 1914, p. 64).

Վարդիկը քաղաքական կարևոր դեր է խաղացել 1538—1541 թթ.²⁰: Հատկապես մեծ եղավ նրա դերը Պետրու Ռարեշի վարած հակասումայնյան քաղաքականության մեջ: Վարդիկը մեծ նշանակություն էր տալիս հետզհետե հզորացող Օսմանյան կայսրության առաջխաղացմանը դիմակայելու խնդրում եվրոպական պետությունների միջև համադաշնակցություն կազմակերպելուն: Վարդիկը, նկատի ունենալով, որ թուրքերը 1541 թ. գրավել էին Հունգարիայի մայրաքաղաք Բուդան և նրա բերդը ու դեռևս չէին հասցրել ամրացնել, այն անհապաղ ազատագրելու կոչ էր անում: Վարդիկը որոշակիորեն կողմնակից էր, որ բրիտանյա իշխանները միասնաբար այժմ պիտի ոտքի ելնեն Բուդան գրավելու համար և, քանզիլով նրա ավերակները, լցնեն Գանուբը, քանի որ, եթե թուրքերը ամրացնելու լինեն, այն ժամանակ բրիտանյաները երբեք չպիտի կարողանան վտարել նրանց²¹:

Վարդիկը տեր էր հսկա կալվածների և մեծ եկամուտներ էր ստանում Սուլավայում գտնվող գլխավոր մաքսատնից: Նա ի պաշտոնն իրավունք ուներ ստանալու նաև պատերազմական ավարի մեծ մասը:

Սակայն Պետրու Վարդիկի հակասումայնյան գործունեությունը թանկ նստեց նրան, քանի որ Մուղղվայի նոր իշխան Պետրու Ռարեշի որդի Իլյաշը 1548 թ. ապրիլի 7-ին գլխատել տվեց նրան: Թեև սպանության պատճառներն անհայտ են մնացել պատմագրությունը, սակայն, ըստ Բ. Մինեայի կարծիքի, Վարդիկը մուղղվական գահի հավակնորդն է եղել, մինչև Իլյաշի իշխան դառնալը²²: Ենթադրվում է նաև, որ Վարդիկը, հավատարիմ մնալով իր ընտանիքին, մերժել է թագուհու սերը, և վերջինիս զրպարտությունը էլ մահապատժի ենթարկվել: Սակայն, անհրաժեշտ է նկատել, որ սպանության հիմնական պատճառը Իլյաշի վարած թուրքասիրական քաղաքականությունն էր: Իլյաշի մայրը սերբական Բրանկովիչ տոհմից էր, որը հայտնի էր իր թուրքամետ կողմնորոշմամբ: Զ. Բրանկովիչի դուստր Մարան սուլթան Մուրադ II-ի կինն էր: Այնինչ, Պետրու Վարդիկը դեռ Իլյաշի իշխանության օրոք 1547 թ. տրանսիլվանացիներին գաղտնի տվյալներ էր հաղորդում թուրքերի մասին: Լինելով բանակի ընդհանուր հրամանատարը, ստույգ տեղեկություններ ուներ թուրքերի ուժերի և մտադրությունների մասին: Սակայն Իլյաշը, միանալով թուրքերին, հարձակվել էր Տրանսիլվանիայի իշխանության վրա: Ավելի ուշ, հրաժարվելով գահից հօգուտ իր եղբոր՝ Շտեֆան Ռարեշի (1551—1552), անցել էր Կ. Պոլիս, ուր թուրքացել էր և վերանվանվել Ահմետ ու դարձել Սիլիստրայի փաշա, ապա ձերբակալվելով տարվել Բրուսա և 1553 թ. մահացել բանտում:

Պետրու Վարդիկի և նրա ընտանիքի կերպարներն անմահացել են ժողովրդական ստեղծագործությունների մեջ*:

Իբրև Մոլդովայում հակասոմանյան պայքարի գլխավորողներից մեկը, Վարդիկը դարձել էր ժողովրդի սիրելի հերոսներից: Նա հարավ-արևելյան Եվրոպայում գործող այն հայազգի գործիչներից էր, որ Օսմանյան կայսրության թուլացման մեջ էր տեսնում ոչ միայն Եվրոպայի և դրա հետ նաև Մոլդովայի, այլև, անշուշտ, Հայաստանի ազատագրության համազանչակցության ստեղծման կոչ էր ուղղում բոլոր քրիստոնյա պետություններին:

Սակայն Պետրու Վարդիկի՝ նշանավոր հայազգի գործչի եղբրական մահով Վարդիկները շին դադարում գոյություն ունենալուց: Այդ նկատի ունենալով է, որ հայազետ պրոֆեսոր Վլադ Բրնբցեանուն դիտել է տալիս, որ ամբողջ XVI դարի ընթացքում Մոլդովայի պատմությունը միահյուսված է Վարդիկների գործունեության հետ²³: Պետրու Վարդիկի որդի Յուրաշկոն արժանացել է մի շարք ազնվականական տիտղոսների և պետական բարձր պաշտոնների: Անվանվել է մեծ պահարնիկ, այսինքն՝ իշխանի գլխավոր մատուցակ (1575—1576), մեծ պոստելնիկ՝ իշխանական պալատի մարշալ (1576—1577), որը իշխանական պալատի 6 մեծ բոյարներից մեկն էր, Խոտինի պրկըլար՝ բերդի և շրջանի կառավարիչ ու զորքերի հրամանատար (1578—1579, 1584—1585) և պոստելնիկ՝

* Մոլդովայում ու նրանից հեռու Արձեղում, Բանատում և Ռումինիայի տարբեր մասերում գրի են առնվել ժողովրդական երգեր: Ըստ ռումինական ժողովրդական մի բալլադի, երբ գլխատում են Պետրու Վարդիկին, վերջինիս դիակի մոտ անձնասպան է լինում նաև նրա կինը, և նրանց գերեզմանի վրա միահյուսված վարդենիներ են ծաղկում, որը եզակի երևույթ է ռումինական ֆոլկլորի պատմության մեջ, և, ըստ ռումին բանագետ Անտոն Բալոտի, բացատրվում է Վարդիկի հայ ծագմամբ և վարդ բառի հայերեն իմաստով՝ A. Balotă. Funcțiunea socială a cântecului bătrănesc (Balada lui Vartic), „Revista de folclor“, 1958, № 2, p. 101—102.

Հմտ. Գ. Ղերիկյան, Վարդիկները միջնադարյան ռումանական ժողովրդական երգերում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1962, № 4: Մի այլ բալլադում ակնարկվում է Վարդիկի օտար ծագման և իշխանական խորհրդական լինելու մասին: Եթե ժողովրդական բալլադում Իլյաշի փոխարեն Վարդիկին իբրև գլխատել տվող հանդես է գալիս իշխանի եղբայրը՝ նույնքան դաժան Շտեֆան Ռարեշը, դրա պատճառը ոչ միայն այն էր, որ երկու եղբայրներն էլ իրենց վատ արարքներով առելի էին դարձել ժողովրդին, այլև մասնավորապես այն, որ Շտեֆան Ռարեշը 1551 թ. բուռն հալածանքի էր ենթարկել Մոլդովայի հայերին, որի համար ինչպես միջնադարի մոլդովական ժամանակագիրների, այնպես էլ նորագույն պատմաբանների կողմից միասնաբար խստորեն դատապարտվել է նրա շարագործությունը:

պալատական կամ իշխանական խորհրդի անդամ (1581, 1585—1586): Ենթադրվում է, որ մահացել է 1586 թ. առաջ: Պետրու Վարդիկի մյուս որդին, որ հիշվում է միայն Վարդիկ ձևով, դարձել էր իշխանական պաշտոնյա (1561—1569), հասել Վերին երկրի մեծ վորնիկի (1583) պաշտոնին, որ, փաստորեն, Մոլդովայի հյուսիսային կեսի տիրակալն էր, ապա դարձել Ստորին երկրի մեծ վորնիկ (1583—1587): 1591 թ. մեկնել է Պետրու Կաղ իշխանի հետ, վերագառնալով վերստին նշանակվել Ստորին երկրի մեծ վորնիկ (1593): Սպանվել է Արոն Տիրանուլի (Բոնակալ) կողմից, 1594 թ. առաջ: Վերջինիս որդի Ուրսու Վարդիկը Մուչավայի պալատի վորնիկ էր: Նրա ընտանիքից էր Կալիստորատ Վարդիկը, որ Հուշ քաղաքի եպիսկոպոս և խնամակալ էր նշանակվել Դոսոֆ-տեյ գիտուն մետրոպոլիտի կողմից (1676 թ.): Այս Վարդիկը գիտնական էր և դարձավ նաև Մոլդովայի ուղղափառ եկեղեցու մետրոպոլիտի տեղակալ:

Յուրաշկո Վարդիկի ղավակներից Լուպուն մեծ արմաշ էր, այսինքն՝ հրետանու պետ (1598), իսկ նրա թոռ, Վասիլի Վարդիկի աղջիկներից Անտեմիան ամուսնացել էր Մոլդովայի իշխան Միրոն Բարնովսկու (1626—1629 և 1630) հետ: Վարդիկների սերնդից էր Թեոգորաշկո Վարդիկովիչը, որը հիշվում է իբրև Ստորկայի պրկըլար (1600): Վարդիկ գերդաստանի անդամները հիշվում են նաև XVII դարի ընթացքում և դրանից հետո էլ, մինչև այսօր²⁴:

Մոլդովայի հայերից ոմանք փայլեցին նաև երկրի քաղաքական կյանքում, հասնելով մինչև երկրի իշխանական գահին: XVI դարի երկրորդ հիսնամյակում Մոլդովայի իշխանությունն անցավ Սերպեգա կոչվող հայկական գերդաստանին, որը, ամենայն հավանականությամբ, սերվում էր Լեհաստանից և կապված էր Սերբերկովիչների հայտնի լեհահայ գերդաստանի հետ: Հանուն երկրի անկախության՝ օսմանյան հսկա բանակների դեմ մղած անհավասար կռվում իրենց կյանքը զոհած հայազգի այդ գերդաստանի անդամների գործունեությանն ենք նվիրում մեր ուսումնասիրությունների մի մասը, մանավանդ, որ Սերպեգա գերդաստանի հերոսական պայքարը դեռևս լուսաբանված չէ հայագիտության կողմից:

Այդ գերդաստանի ամենաառաջին և ամենամեծ ներկայացուցիչը Յոան կամ Յոն Քաջն է, որ թոռնորդին էր Շտեֆան Մեծի, որդին Շտեֆանիկ կամ Շտեֆան Դեռատի (1517—1527) իշխանի և Սերպեգա հայկական ընտանիքին պատկանող մի կնոջ: Մոլդովական և օտար աղբյուրներում նա անվանվել է «Արմեանուլ», այսինքն՝ «Հայ»: Ռումին ակադե-

միկոս Բ. Պ. Հաշդեուն իր մենագրության մեջ Յոան Քաջին համարում է «Ռումինիայի մեծ մարզկանցից» և նշում, որ նա հորից ժառանգել էր քաջություն, մտքի խորաթափանցություն, մորից՝ հայկական դիմագիծ²⁵։ Երկրի կենտրոնախույս ազնվականության կողմից ստացել էր Անգուլթ կամ Ահարկու անունները, քանի որ ատում էր նրանց։ Այնինչ իր վարած ժողովրդասեր քաղաքականության համար ժողովուրդը նրան արժանացրեց «Մուղղվայի հայր» պատվանվանը։ Անգամ նրա հակառակորդներից ժամանակագիր Գրիգորե Ուրեքեն ստիպված էր ընդունել, որ նա «Սրամիտ էր, պատրաստախոս և երևում էր, որ կարող էր մեծ գլուխ դառնալ ոչ միայն այս երկրի, այլև ուրիշ երկրների էլ»²⁶։ Նրա մասին օտար մի կենսագիր գրել է. «Հսկա հասակ ուներ, ջլապինդ, առնական, նրա մեջ եռում էր ուժը»²⁷։ Նա տաղանդավոր զորավար էր, վարչական և քաղաքական գործիչ, բացի մուղղվերենից տիրապետում էր նաև լեհերենին և թուրքերենին։ Ըստ Գիմիտրիե կանտեմիր գիտնական իշխանի, Յոան Քաջը իմացել է նաև հունարեն և լատիներեն²⁸։ XVI դարի ժամանակագիր Ազարիան Յոանի մտավոր կարողությունների մասին գրել է, որ նա խոր մտքի տեր, պերճախոս և դիտուն մարդ էր²⁹։

Յոան Քաջը երկար ժամանակ եղել էր Լեհաստանում, շրջել Գալիցիայով և Պոդոլիեով։ Մուղղվայի իշխանական գահին տիրանալու նրա առաջին փորձը անհաջողություններ էր ավարտվել, երբ Շտեֆան Ռարեշի ուժերը հետ են մղել նրան 1551 թ. հունիսի 15-ից առաջ²⁹։ Անշուշտ, այդ փորձի հաջողության դեպքում ռումինական պատմագրության կողմից դատապարտված խելագար Շտեֆան Ռարեշի՝ նույն 1551 թ. օգոստոսին Մուղղվայի հայերի դեմ կազմակերպած բուռն հալածանքը տեղի չէր ունենա։ Յոանն անցել է Մոսկվա և լավ ընդունելության արժանացել իվան Ահեղի կողմից և խնամիական կապ հաստատել նրա հետ, ամուսնանալով Ռոստովի իշխան Սեմյոնի դստեր Մարիայի հետ, ունեցել Պետրու անունով մի տղա։ Սակայն 1557 թ., երբ մեկնում է արտասահման, կինն ու տղան մահանում են ժանտախտի համաճարակից*։ 1561 թ. Յոանը գնացել է Սիրիա, եղել է Վիեննայում, իսկ 1563 թ. անցել Դրիմի թաթարների խանի պալատը և ապա մեկնել Թուրքիա, երկար ժամանակ ապրել Հոդոս կղզում, ուր, զբաղվելով թանկագին քարերի առևտրով, կուտակում է հարստություն, որը և օգնեց նրան գրավելու իշխանական

* Իվան Ահեղը 1574 թ. մայիսին Յոան Քաջին գրած նամակում հայտնում էր դեպի նրա անձն ունեցած իր համակրանքի մասին և ցանկանում պահպանել իրենց խնամիական կապերը, առաջարկելով դալ և ամուսնանալ իր ազգականի աղջկա հետ, սակայն դեռ նամակը չհասած՝ Յոան Քաջը զոհվել էր («Revista Istorică», București, 1929, № 7—9).

գահը։ Ի վերջո, սուլթան Սելիմը, դժգոհ լինելով Մուղղվայի իշխան Բոգդան Լրպուշնեանուի լեհական կողմնորոշումից, Յոան Քաջին է հանձնում իշխանության գահը։

Նորահայտ վավերագրերից երևում է, որ Յոան Քաջը հեշտորեն է մուտք գործել Մուղղվա, և երկրի երևելիները հպատակվել են նրան։ 1572 թ. մարտի 7-ի իր հրամանագրով սուլթանը կաբուլջի բաշիի հաղորդման և իշխան Յոանի խնդրանքի համաձայն կարգադրում է իշխանին ընկերակցող թուրքական զորքի և ենիչերիների վերադարձը և նոր իշխանի կողմից Սիլիստրեի սանջակի բեյ Համզայի մոտ թողած 30 հազար արծաթ դրամը, բոս սովորության, ենիչերիներին հատկացնելու մասին։ Սակայն սուլթանը, նախազգուշության համար, 1572 թ. օգոստոսի հրամանագրով ցանկացել է Ռուսաստանից բերել տալ Յոան Քաջի որդուն՝ ուղարկել Բարձր դուռ, անշուշտ, իբրև պատանդ պահելու համար, սակայն, ինչպես տեսանք, լուր է ստացվում, որ Յոանի կինն ու երեխան ժանտախտից մահացել են։ Սուլթանը օգոստոսի 14-ի իր հրամանագրով կարգադրում է Սիլիստրեի սանջակի Համզա բեյին Յոանի հետ համագործակցել, որևիցե արտաքին հարձակման ժամանակ³⁰։

Յոան Քաջը իր իշխանության սկզբնական շրջանում նախ ճնշեց նախկին իշխանի համախոհ և իբրև պայքարող խոշոր ազնվականության խռովությունները։ Մուղղվային միացրեց Նոտինի ամրոցը, պաշտպանական նպատակներով երկրի մայրաքաղաքը Սուլավայից տեղափոխեց Յաշ, ստեղծեց իշխանական խորհուրդ՝ ներգրավելով նաև մանր ազնվականությանը, սահմանափակեց բարձր հոգևորականության և խոշոր ազնվականության իրավունքները, եկեղեցին ենթարկեց իր իշխանությանը, բռնագրավեց վանքապատկան կալվածները։ Նոր իշխանը արժանացավ ժողովրդի համակրանքին, միաժամանակ ատելի դառնալով ազնվականությանը։ Նա հիմնականում մանր հողատեր գյուղացիներից հավաքագրեց ուժեղ բանակ, 1573 թ. իր պատկերով կտրեց պղնձյա դրամ, որը կարևոր նշանակություն ունեցավ գյուղացիությանը առևտրի մեջ ներգրավելու խնդրում, իշխանական դիվանատնից տրված հրամանագրերը ենթարկեց իր անձնական խիստ հսկողությանը, վերջ տալով մինչ այդ զեղծումների եղած հնարավորությանը, հովանավորեց առևտուրը Մուղղվայի, Լեհաստանի և Տրանսիլվանիայի միջև, զարկ տվեց տոնավաճառներին։

Այսպիսով, Յոան Քաջը երկու տարվա իշխանության (1572—1574) ընթացքում կատարած տնտեսական, վարչական, քաղաքական և ռազմական միջոցառումների շնորհիվ ամրապնդեց երկրի տնտեսական կյան-

ըր, մեծ ճիգեր գործադրեց իշխանության կենտրոնացման համար: Յոան Քաջի գերագույն նպատակը, սակայն, երկիրն ազատագրված տեսնելն էր օսմանյան դարավոր լծից. դրան հասնելու նպատակով փորձեց Ռուսաստանի, Ուկրաինայի, Լեհաստանի, Մոլդովայի և Վալախիայի միասնական ուժերով համադաշնակցություն ստեղծել և ամուր պատնեշ կանգնեցնել Եվրոպայի սիրտը մխրձվող օսմանյան բանակների դեմ: Սակայն միջազգային հարաբերությունները խիստ աննպաստ էին, և Օսմանյան կայսրությունը ամենից առաջ օգտվում էր եվրոպական պետությունների անմիաբանությունից:

Յոան Քաջի կամ Հայի իշխանության դեմ նյութվեցին բազմաթիվ սադրանքներ*:

Սուլթանը շատ շուտով Յաշ ուղարկած իր սուրհանդակի միջոցով Յոան Քաջից պահանջեց կամ հեռանալ իշխանությունից, կամ Մոլդովական իշխանություն՝ մինչ այդ վճարած 40 հազար ոսկու հարկը կրկնապատկել: Ոչ մի ժամանակ իշխանության հարկը նման չափի չէր հասել, իսկ Մոլդովան ի վիճակի չէր այն վճարել: Սակայն Յոան Քաջ իշխանը այլ ճանապարհ է ընտրում: Նա այդ վճարական պահին բոլոր խավերի ներկայացուցիչներին հրավիրում է ժողովի և հավաքվածներին սուլթան Սելիմ II-ի որոշումը հայտնելուց հետո ասում. «Գուք գիտեք, որ հարկը ես չեմ վճարում, այլ դուք և ձերոնք: Այդ քիչ կհետաքրքրեք ինձ, եթե իմ սիրտը չցավեր երկրի համար: Ես ցավում եմ ձեր վրա և ձեզ համար իմ գլուխը դնելու եմ, իմ սիրելի ընկերներ: Ապրենք ազատ կամ թող մեր հետքն իսկ կորչի: Եղեք ինձ հետ և մեզ հետ է լինելու հաղթանակը»³¹: Բոլորը երդվեցին բոլորվել իրենց իշխանի շուրջը և ի հարկին միասին զոհվել: Սուլթանի սուրհանդակին Յոան Քաջը հետ ուղարկեց, ասելով, որ իրենք ոչ միայն պահանջվող կրկնապատիկ հարկը չեն տալու, այլ հրաժարվում են մինչ այդ իրենց իսկ վճարածից: «Այդ հարկի փողով զորքն եմ կազմակերպելու և հետո... հետո կխոսենք: Գնա», — ասաց իշխանը:

Յոան Քաջը ռազմական արվեստը սովորել էր լեհերի, թաթարների, գերմանացիների, թուրքերի և, անշուշտ, նաև ռուսների մոտ: Հաշդեուն նկատում է, որ իշխանը իր հսկա իմացականությունը, համադրելով ժամանակի բոլոր առաջադիմական նվաճումները, է՛լ ավելի առաջ էր ան-

* Դրանցից անհրաժեշտ է հատկապես նշել, որ Վալախիայի իշխան Ալեքսանդրու II-ի և Մոլդովայի գահի հավակնորդ Պետրու Կաղի՝ Ստամբուլում հաստատված մայրը՝ Տիկին Քրամանյի նկրտումները. մեծամեծ նվերներով և կայսրությանը արվելիք հարկերի մեծացման դեմ, ուզում էր սիրաշահել սուլթանին, Մոլդովայի գահը իր որդուն հանձնելու համար:

ցել*: Նա որոշել էր օսմանյան բանակները ջախջախել առանձին-առանձին՝ իրենց բերդերում և երբեք ռազմական թատերաբեմի չլիերածել մոլդովական իշխանության տարածքը: Նպատակ ուներ թուրքերից ազատագրել ծով դուրս գալու ուղիները, որոնք դեռևս 1484 թ. Մոլդովան կորցրել էր: Նա մոտալուտ ահեղ կովի համար դաշնակիցներ որոնեց: Յոան Քաջը նախապես առաջ էր քաշել Իվան Ահեղի թեկնածությունը Լեհաստանի գահի համար, որը բախտորոշ կլիներ օսմանյան լծից ազատագրվել ցանկացող ժողովուրդների համար, սակայն թուրքերի սադրանքների հետևանքով թագավոր էր դարձել Ֆրանսիայի թագավորի եղբայր Հենրի դը Վալուան, որը և կտրուկ մերժեց Մոլդովային օգնության ձեռք մեկնելու դիմումը: Մոլդովայի իշխանի սուրհանդակներին ջերմությամբ ընդունեցին միայն Գնեպրի կազակները, որոնք մոլդովացիներին տրամադրեցին 1200 հոգուց բաղկացած կազակական հեծելազորը՝ բաժանված 12 ջոկատների, հետման Սվիբրչեսկու գլխավորությամբ: Կազակներին սահմանին ընդառաջ է ելնում Յոան Քաջը երկրի մեծամեծների հետ, նրանց պատվին տրվում են հրետանու համազարկեր, հրնշում է երաժշտությունը, տեղի է ունենում ջերմ ընդունելություն: Թե՛ Յոան Քաջը և թե՛ հետմանը իրենց փոխադարձ նվիրումն արտահայտող ջերմ ելույթներ են ունենում (1574 թ. մարտի 20—22)³²:

Թշնամու հետ բախումը հետզհետե անխուսափելի էր դառնում: Վալախիայի իշխան Ալեքսանդրու II-ը հանդիպելով եղբորը՝ Մոլդովական գահի հավակնորդ Պետրու Կաղին, թուրքական զորքով բարձրացավ մինչև սահմանամերձ Ռեմնա գետակը և կանգ առավ Ժիլիշտե գյուղի մոտ: Սուլթանի հրամանով հավաքվել էին Նիկոպոլի սանջակի փաշայի, Վալախիայի և Տրանսիլվանիայի իշխանությունների զորքերը՝ մոտ 50—60 հազար հոգի: Թշնամին ծրագրել էր հարձակվել հարավից, հարավարևելքից և արևմուտքից, սակայն նրանք չարաշար սխալվել էին, քանի որ բանակատեղին Մոլդովային շատ մոտ էր գտնվում: Ժիլիշտեի ճա-

* Հրետանին և հետևակը իբրև հիմք, իսկ հեծելազորը իբրև օժանդակ, այդպիսին էր Յոան Քաջի կարծիքը: Հեծելազորը իբրև հիմք, իսկ հրետանին և հետևակը օժանդակ, այդպես էին կարծում նրա բոլոր նախորդները. Շահֆան Մեծը, Վլադ Ցեպկը, Պետրու Ռարեշը, Ալեքսանդրու Լրպուշնեանուն, նույն ձևով էին պատկերացնում 1574 թ. բոլոր իտալացի, ֆրանսիացի և գերմանացի զորապետները: Երբ Ֆրանսիայում քիչ էր գնախալացի, ֆրանսիացի և գերմանացի զորապետները: Երբ Ֆրանսիայում քիչ էր գնախալացի, իսկ Յոան Քաջը միայն երկու տարվա իշխանության օրոք իր բանակն օժտում է կրկնակի թվով թնդանոթներով: Երբ ամբողջ Եվրոպայում չէր զգացվում հետևակի նշանակությունը հեծելազորի համեմատությամբ, Յոան Քաջը այն եզրակացության է գալիս, որ հեծելազորը պետք է կազմի բանակի ընդհանուր թվի փոքր մասը՝ B. P. Hașdeu, Ioan Vodă cel Cumplit, București, 1978, p. 86.

կատամարտը տեղի ունեցավ 1574 թ. ապրիլի 24-ին: Յոան Քաջը իր շեշտակի հարձակումը սկսեց վաղ արշավույսին՝ հանկարծակի բերելով թշնամուն, կարողացավ իր զորքով շրջապատման մեջ վերցնել նրան ու ունչացնել: Իշխան Ալեքսանդրու II և Պետրու Կաղ եղբայրները հազիվ կարողացան փախչել: Ժիլիշտեի ճակատամարտը համարվում է ռազմական արվեստի ամենահատկանշական օրինակներից, երբ շրջապատման զորաշարժը պսակվեց մեծ հաջողությամբ: Շարունակելով հաղթարշավը, Յոան Քաջը թշնամուն հետապնդեց մինչև Տրանսիլվանիայի սահմանը, իսկ մյուս կողմից սրբնթաց մխրճվեց Վալախիայի իշխանության սիրտը և, գրավելով Բուխարեստը, իշխան նշանակեց իր մերձավորներից Պլաթաշկու իշխանի որդի Վինտիլըին: Վալախիայից բազմաթիվ զինվորներ եկան՝ սովորացնելու Յոան Քաջի բանակը: Յոան Քաջն իր ծրագրի համաձայն հարձակում է գործում Բրբիլայի ամրոցի վրա և ապա ջախջախում օգնության հասած թուրք-թաթարական երեք զորամասերին, Լրպուշնայում, Բենդերում (Տիգինա) և Աքքերմանի դիմաց:

Միայն երկու ամիս էր անցել պատերազմի սկզբից, և այդ կարճ ժամանակաշրջանում Յոան Քաջը հաղթել էր Ժիլիշտեի մեծ ճակատամարտում, գրավել ամբողջ Յարա Ռոմլնեսսկըն (Վալախիան և Օլտենիան), վերցրել Բրբիլան, Բենդերը և Աքքերմանը, թշնամու մեծ ուժերին մեկ անգամ ջախջախել Լրպուշնայում և երկու անգամ՝ Բենդերում: Թշնամին հսկայական կորուստներ էր կրել:

Պարտություններից գաղազած սուլթան Սելիմը, վախենալով, որ Յոան Քաջի հաղթանակները օրինակ կարող էին դառնալ Օսմանյան կայսրության լծի տակ հեծող մյուս ժողովուրդների համար, հրամայում է Ռումելիայի բեկլերբեկ Ահմեդ փաշային և Ղրիմի խանի եղբայր Ադիլ Գիրեյին 200 հազար զորքով ներխուժել Մոլդովա և կենդանի կամ մեռած բերել Յոան Քաջին և վերջինիս փոխարեն գահ բարձրացնել Պետրու Կաղին: Օսմանյան բանակը Դանուբից հարավ, Դոբրուչայով էր շարժվում, իսկ թաթարները՝ Դնեստրի արևելքից: Այս անհավասար կռվում, երբ մոլդովացիները թշնամու դեմ մեկը տասի հարաբերությամբ էին կռվելու, միայն հրետանին, լինելով մեկը մեկի հարաբերությամբ, հավասար էր թուրքերի ուժերին: Յոան Քաջը ծրագրել էր առանձին-առանձին ուղնչացնել Թշնամուն՝ զորքերին միավորվելու հնարավորություն չտալով: Կինելով շրջահայաց Յոան Քաջը ձեռնարկեց արտակարգ միջոցառումներ: Նա Պոկիտիլոյին 600 կազակներով ուղարկեց հսկելու Դանուբի վերին հոսանքները, հետման Սվիրչևսկուն իր մնացյալ կազակներով՝ Բուչակի կողմերը՝ թշնամուն հետապնդելու, իսկ հետման Երեմիա Գոլիային թու-

ղեց 13 հազար հեծելազորով Դանուբից թուրքերի անցման փորձերը խանդարելու համար: Սակայն Գոլիան Պետրու Կաղից ստացած 30 հազար ոսկու համար դավաճանեց իր իշխանին ու ժողովրդին և թուրքերին թույլ տվեց անցնելու Դանուբը, ու թուրքերի զորքի թվի մասին հաղորդեց սխալ տվյալներ: Երբ Յոան Քաջին հարցնում են թշնամու զորքի թվի մասին, նա պատասխանում է. «Նրանց կհաշվենք կռվում», պատասխան, որը վկայում է նրա անվեհերության մասին: Այն համարվում է աշխարհի մեծ զորապետների գեղեցկագույն անույթներից մեկը:

Սակայն, հակառակ պատահած մեծ դժբախտությանը, Յոան Քաջը թույլ չէր տվել օսմանցիներին միանալու թաթարական զորքին: Բենդեր բերդի մոտ իշխանը լսում է թուրքերի՝ Դանուբն անցնելու մասին: Սակայն տեղում մնալը վտանգավոր համարելով, որոշում է բանակատեղին տեղափոխել ավելի արևմուտք՝ Կահուլ լճի մոտ: Միայն 4 օրում մրցանիշային (ռեկորդային) անցում կատարելով և յուրաքանչյուր օր 62 կմ առաջ գնալով Յոան Քաջը իր զորքով հասնում է Կահուլ, ուր և հունիսի 10-ին տեղի է ունենում վճռական ճակատամարտը: Թուրքերն այստեղ կենտրոնացրել էին շուրջ 100 հազար զորք և 120 թնդանոթ՝ մոլդովացիների 30 հազար զորքի դիմաց, որից 12 հազարը լավ զինված հեծելազորն էր, իսկ հետևակը բաղկացած էր աշխարհազորայիններից: Սակայն մոլդովական հրետանին գտնվում էր այն ժամանակվա համար բարձր մակարդակի վրա: Ավելի ձկուն գործելու համար, Յոան Քաջը զորքը բաժանել էր 30 ջոկատների, յուրաքանչյուրը բաղկացած 1000-ական հոգուց և իրենց հրետանիով: Կռվի աջ թևում կազակներն էին, կենտրոնում հետևակն էր՝ երկու մասի բաժանված, իսկ ձախ թևում՝ հեծելազորը:

Կռվի սկզբից իսկ Յոան Քաջը հասկանում էր, որ թուրքերի զորքի թվի մասին իր ստացած տեղեկությունները ճիշտ չեն: Սակայն ճակատամարտի սկզբից կատարվում է ամենից ավելի ահավորը, փոխանակ հեծելազորը մխրճելու թշնամու դիրքերը, նրանց ղեկավար Երեմիա Գոլիայի հրամանով այն անցնում է թշնամու կողմը և տեղակայվում նրա զորքի մեջ: Զայրացած Յոան Քաջը տեսնելով այդ, իր հերոս քաջերով խոչնդանում է և կրակ բացում դավաճանների վրա՝ անխտիր ունչացնելով բոլորին: Այդտեղ պետք է, որ իր արդար պատիժը ստացած լինի նաև դավաճանը, բանի որ սրանից հետո նրա անունը պատմության մեջ չի հիշվում:

Այս անհավասար կռվում թուրքերը մերթ նահանջում են, մերթ հարձակվում, սակայն տեղացող հորդառատ անձրևը փչացնում է մոլդովացիների վառոդի պաշարները: Այսպիսով, այդ վճռական պահին

հրետանին լուծվան է մատնվում: Քուրբական 20 հազարանոց թարմ զորք է մտնում մարտի մեջ, իսկ ձախ թևում թաքնված թաթարները անցնում են հարձակման: Մոլդովական զորքը թշնամու գերակշռության պատճառով հարկադրված է լինում նահանջել: Սակայն, անգամ այս ողբերգական իրադրության մեջ, կրկին փայլում է Յոան Քաջի ռազմական տաղանդը: Նա, վերախմբավորելով իր ուժերը, անսպասելի անցնում է կայծակնային հակահարձակման և թշնամուց դրավում 60 թնդանոթ, որոնցից ամենամեծը ինքն է տանում: Այսպիսով, նրան հաջողվում է իր զորքը 1000 քայլ հեռու տանել և ամբանալ Ռոշկան գյուղի մոտ գտնվող բլրի վրա: Սակայն վառողի և ջրի պակասը անհաջողության է մատնում նրանց գերմարդկային ճիգերը, և նրանք ընկնում են շրջապատման մեջ՝ երեք օր ու գիշեր շարունակելով հերոսական պայքարը:

Քուրբերը 28 հազար զորք էին կորցրել, իսկ մոլդովացիներից մնացել էին միայն 7000 հոգի և 250 կազակներ: Բուրբը շրջապատել էին հերոս իշխանին և որոշել էին միասին զոհվել: Սակայն թուրքերը, հուսահատված աճեղ ու անվերջանալի մարտերից և իրենց կրած մեծ կորուստներից, դիմում են խարդախ միջոցների, առաջարկելով զազարեցնել պատերազմը: Թուրքերը Ղուրանի, իսկ Պետրու Կադն էլ Ավետարանի վրա երգում են տալիս ձեռք չտալ Յոան Քաջին և նրա զորքին: Իրականում Յոան Քաջը չէր պարտվել, այլ դավաճանության, թուրքական զորքի թվի գերակշռության և ստեղծված ծանր իրադրության հետևանքով հարկադրվել էր ժամանակավորապես զազարեցնել կոիվը՝ հետագայում այն վերստին սկսելու համար: Անշուշտ, դավաճանություն չլինելու, ինչպես նաև վառող և ջուր լինելու դեպքում, այլ կարող էր լինել պատերազմի ելքը և զույգ, ինչպես պատահել էր նախորդ իշխանների օրոք, թուրքերը ստիպված լինեին զիջումի (կոմպրոմիսի) գնալ և հանդուրժել Յոան Քաջի իշխանությունը:

Մոլդովացիները հավաքվելով խորհրդի, առաջարկում են շահվատալ թուրքերի խոստումներին, սակայն, նկատի առնելով անելանելի իրադրությունը, Յոան Քաջն ստիպված էր զիջել՝ պայմանով, որ հետևակը և կազակները պահպանեն զենքերը և վերադառնան իրենց տները, իսկ ինքը պետք է գնար սուլթանի մոտ՝ կատարվածի մասին բացատրություն տալու: Թուրքերը և Պետրու Կադը շարունակում են կրկնել իրենց սուտ ու պատիւր երդումները: Յոան քաջը հրաժեշտ է տալիս զորքին, շնորհակալություն հայտնում բոլորին, նվերներ բաժանում: ...Հունիսի 14-ին Յոան Քաջը իր զինվորներից մեկի հետ գնում է օսմանյան զորաբանակի հրամանատարի վրանը, ուր 4 ժամ իշխանավայել արժանապատվությունը

պատասխանում է իր դեմ արված ամբաստանություններին և ընկնում է թուրքացած մի իտալացու՝ Չիկալա զազե Յուսուֆի դաշույնի հարվածից^{33*}:

Թուրքերը գրծում են իրենց խոստումը՝ կոտորելով մոլդովացի և կազակ մարտիկների մեծ մասին, իսկ թաթարները հրո ճարակ են դարձնում գյուղերը: Այնուամենայնիվ սուլթանը շահամարձակվեց բարձրացնել մոլդովական իշխանության կողմից վճարելիք հարկի չափը:

Մասնագետները շատ բարձր են գնահատել Յոան Քաջի ռազմական արվեստը, ստրատեգիան ու տակտիկան: Թշնամու ուժերը հիմնավորապես ճանաչելով, նա միշտ էլ ճիշտ էր ընտրում հարվածի ուղղությունը, զորքի գասավորում էր կատարում՝ ելնելով տիրող իրադրությունից³⁴:

Յոան Քաջը անմահացել է ռումինական և միջազգային պատմագրության մեջ³⁵:

Մեծ դուցազնը իսկական գնահատանքի արժանացավ նոր Ռումինիայում: Անցյալում նրան տրված Անգուլթ կամ Ահարկու անունների տեղ ընդունվեց Քաջ մակդիրը³⁶:

* Պատմում են, որ ենիչերիները զուրս են բերում Յոան Քաջի կամ Հայի մարմինը, կտրում զուխը, անցկացնում նիզակի վրա, իսկ նրա հուժկու մարմինը կապում երկու ուղտերի և, նրանց տարբեր կողմեր ուղղելով, կտորների վերածում: Օսմանցի զինվորները իրենց սրերը թաթախում են նրա արյան մեջ և ամեն մեկը աշխատում է ունենալ նրա ոսկորներից մի փշուր, իբր թալիսման՝ նրա ուժն ու քաջությունը ստանալու համար (B. P. Haşdeu, 127):

** Սկսած դեռևս 1575 թ. լատիններեն, լեհերեն, գերմաներեն, իտալերեն, անգլերեն, ռուսերեն գրքեր և ուսումնասիրություններ լույս տեսան 34 օտար հեղինակներ մեծ զրվասանքով են խոսում նրա գործունեության մասին, իսկ 400-ից ավելի բազմալեզու փաստաթղթեր անդրադառնում են նրա կյանքին և գործին: Բուրբ հեղինակներն էլ Յոան Քաջին համարում են ժամանակաշրջանի քաջերից, դարի ռազմական մեծ զենավարներից մեկը, իսկ 1574 թ. մոլդովացիների պայքարը՝ Եվրոպայի կարևոր իրադարձություններից (D. C. Gi. rescu, Ioan Voia cel viteaz, Bucuresti, 1974, p. 92-101):

1665 թ., երբ Ռումինիան շարունակում էր կախման մեջ մնալ թուրքերից, ռումին մեծանուն գիտնական և հայագետ, ակադեմիկոս Բ. Պ. Հաշդեուն հատուկ մեծագրություն նվիրեց Յոան Քաջին և նրա անձի օրինակով սուլթանական թուրքալից վերջնականապես անկախացման կոչ ուղղեց ռումին ժողովրդին: Այդ զիջքը մինչև օրս էլ չի կորցրել իր թարմությունը և արժանացել է ավելի քան 10 հրատարակությունների: Յոան Քաջի մասին գրել են նաև ռումինացի ակադեմիկոսներ Ն. Տորդան, Ա. Գ. Քաննոֆուլը, Կ. Կ. Զուրեակուն, Ք. Զուրանը և ուրիշներ (D. C. Giurescu, նույն տեղում):

*** Ռումինական կոմկուսի ընդհանուր քարտուզար և Հանրապետության նախագահ Միկոլայե Չաուշեսկուն Յոան Քաջին համարում է Ռումինիայի ամենամեծ զորահրամանատարների՝ Միրչա Ալեքսի, Շակֆան Մեծի, Վլադ Յեպեշի շարքում, որոնք հերոսաբար պայքարեցին օտար և հատկապես Օսմանյան կայսրության հարձակումների դեմ,

Նրա անմահ կերպարը ողբերգական աղբյուր է եղել ուսմիական գրականության և արվեստի մեջ*:

Ինչպես եզրակացնում է պատմաբան Գ. Զուրեհյանը, «Դավաճանները հավիտյան մնում են դատապարտված, ինչքան որ գոյատևի ուսմին ժողովուրդը, իսկ Յոան իշխանը և իր քաղերն այսօր էլ, 400 տարի անց, մնում են և մնալու են միշտ վկա այն բանի, որ մի ժողովուրդ, որ ուզում է ապրել, գիտի կանգնել մահից վեր, գոյատևել՝ ճախրելով բարձունքից վեր, հանուն ավելի լավ և առանց ճնշման մի կյանքի»³⁵:

Ինչպես Շտեֆան Մեծի, այնպես էլ Յոան Քաջի ժամանակ օսմանյան լծի դեմ պայքարող նրա բանակում պետք է, որ լինեն նաև հայերից բաղկացած զորամաս: Կամենիցի հայ տարեգրողը, անշուշտ, իր աշխատակիցներն ունենալով Մուղովայի Սուլավա և Յաշ հայաշատ կենտրոններում, ընդարձակորեն կանգ է առել Յոան Քաջի և նրա եղբայրների կյանքի և գործունեության վրա³⁶: Ինչպես ցույց են տալիս նորահայտ փաստերը, Մուղովայում այս շրջանում ևս հայ կյանքը ծաղկում է ապրել: Հայ վաճառականները աշխույժ առևտուր էին անում՝ Մուղովան կապելով արևմուտքի և արևելքի հետ: Յոան Քաջի կարգադրությամբ թուլյատրված ազատ առևտուրն ու տոնավաճառների թվի ավելացումը, անկասկած, նպաստած պետք է լինեին նաև հայ վաճառականների գործունեությանը: Ինչպես վկայում է Բ. Պ. Հաշդեուն, «հայերի առևտուրը ուսմիական երկրներում տիրապետող է եղել մինչև 1600 թ., այսինքն՝ ուսմիների փառքի շրջանը»³⁷, այս նշանակում է, որ այն ընդգրկում է նաև Յոան Քաջի իշխանության ժամանակը: Հայտնի է, որ 1574 թ. Յոան Քաջը միջամտել է Յաշի հայոց դատարանի վոյթ Պապին՝ սուլավացի

մի հայ կնոջ վճարվելիք գումարը հատուցելու համար³⁸: Ուրեմն, Յոան Քաջի ժամանակ Յաշում գործում էր հայկական դատարան, և որի գոյության մասին ոչ առաջ և ոչ էլ հետո մեզ ոչինչ հայտնի չէ:

Յոան Քաջի հակառակորդ և օսմանցիների կամակատար Պետրու Կաղի օրոք հատկապես մուղովական ժողովրդի ցածր խավերը շատ ծանր պայմանների մեջ ընկան: Մուղովայում ենիչերիներն էին տիրություն անում, իսկ սուլթանին խոստացած հարկն ու բազմատեսակ նվերները տալու համար իշխանն անխնա կեղեքում էր ժողովրդին: Սակայն երկրի վերնախավը տոնում էր իր հաղթանակը և Պետրու Կաղին համարում իր հարազատ հայրը: Ակադեմիկոս Ա. Գ. Քսենոփոլը նշել է, որ գյուղացիությունը արցունքներով ընդունեց նոր իշխանի գալուստը, և նրանցից մի մասը փորձեց հակադրվել նրան, դիմելով ուժի: Այս իրադրությունը լավազույն կերպով օգտագործեցին Յոան Քաջի հարազատները: Վերջինիս հմայքն ու ժողովրդականությունը այնքան մեծ էր, որ նրա եղբայրները և հարազատները ևս շուտով արժանացան մուղովական և ուկրաինական ժողովուրդների սովոր մասի համակրանքին և աջակցությանը:

1577 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներից առաջ մուղովական գահին տիրանալու առաջին փորձն է կատարում կաղակների միջից բարձրացած, մոր կողմից Յոան Քաջի եղբայր Կրեցուլը (իմա՝ Գանգուր), որը սակայն անհաջողության է մատնվում³⁹: Վերջապես, նույն 1577 թ. նոյեմբերի 24—28-ի միջև մի այլ հավակնորդ դարձյալ կաղակական ուժերով գալիս է Սորոկայից, ուր և տեղի է ունենում առաջին բախումը: Երկու օր տևող կռվից հետո, հողմացրիվ անելով օսմանյան մի ջոկատ և Պետրու Կաղ իշխանի մի զորամաս, գրավում է մայրաքաղաք Յաշը: Նա ևս մոր կողմից եղբայր էր Յոան Քաջին և Գանգուրին: Յոան Քաջի վախճանից հետո անցել էր Դնեստրից այն կողմ, իր ընտանիքի և ծանոթ կաղակների մոտ, դարձել նույնիսկ հետման (1577)՝ ուժեղ կարգապահություն սահմանելով Զապորոժյան Սեչում, և իր քաջությունները մեծ համբավի արժանացել: Կաղակներից ստացել էր Իվան Պոտկովա անունը, քանի որ մատներով կարող էր ձգմել ձիու պայտը: Ըստ Ղևոնդ Ալիշանի, Սերպեգա ազգանունը ծագել է հայկական սարը՝ պայտ բառից⁴⁰: Մուղովացիները նրան կոչեցին Յոան Պոտկովալը կամ Նիկոարը Պոտկովալը, այսինքն՝ դարձյալ Պայտ մականունով: Ըստ ակադեմիկոս Բ. Պ. Հաշդեուի, նրա հայկական անունը եղել է Կարապետ Սերպեգա⁴¹: Իր գործած քաջագործություններով նա սարսափ էր ազդում

փառքի էջեր գրելով հայրենիքի ազատագրության տարեգրության մեջ, իսկ նրանց անունը անմահացավ երկրի ոսկեմատյանում («România Liberă», București, 1983, 2 dec, № 12, 157, p. 2, 7).

* Այն մարմնավորվել է զեղանկարչության մեջ (Գ. Լաբին՝ Ժիլչտեի և Կահուլի ճակատամարտերը կտավներով), քանդակագործության մեջ (Մ. Բուտուշույու, Զ. Մեդրես, Բ. Լեոնովիչ, Հովակիմ (Զոն) Քորոսյան), օպերայում (երաժշտական ողբերգություն՝ Դ. Դուլիտորեսկուի, լիբրետո՝ Գ. Քեոդորեսկուի՝ գրող Լ. Ֆուլգայի թատերախաղի հիման վրա, «Յոան Ահարկու» օպերան, ուր իշխանի դերում հանդես է գալիս Ռումինիայի ժողովրդական դերասան և պետական մրցանակների դափնեկիր՝ ուսմիահայ բարիտոն Գավիթ Հովհաննեսյանը, իսկ բանակայինները երգում են, որ իրենք «Հայի բանակից են») թատրոնում (Լ. Ֆուլգայի «Յոան Ահարկու» թատերախաղը՝ 3 գործողությամբ և 10 պատկերով), գրական գործերում (է. Կամիլարի, Կ. Իգնատեսկուի, Մ. Սազովանուի, Մ. ժուդեայի վեպերում): 1958 թ. Ժիլչտեում, ճակատամարտի 384-ամյակի առթիվ, բացվեց հուշարձան՝ (D. C. Giurescu, p. 103—104):

* Բացի Յոան Քաջից, որ միայն մոր կողմից էր հայ, նրա բոլոր եղբայրներն էլ հայ էին թե մոր և թե հոր կողմից, սերելով Սերպեգա ընտանիքից: Ինչպես նշում է

Բուջակի և Ղրիմի թաթարներին: Նրա անունը տարածվել էր մինչև Մոսկվա և Մտամբու: Ռուս մեծ պատմաբան Ն. Մ. Կարամզինը նշում է, որ, ըստ մոսկովյան դեսպանների, Ստեֆան Բատորին լեհական թագավորության մեջ ոչ մի ժամանակ Պոտկոավրի նման բաշ մարդ չի ունեցել⁴²: Նա 1577 թ. նոյեմբերին իրեն համախոհ 3000 կազակներով, որոնք Մանրբմանից (Կիև), Չերկասկից, Կանեից և Բրասլավից էին, անցավ Սորոկա, ուր բնակչությունը շերմորեն դիմավորեց նրան, իբրև փրկչի, իսկ կազակներին էլ իբրև ջերմ բարեկամների, և շատերը միացան նրա զորքին: Սակայն Յաշի մոտ նրա զորքը կանգնեցվեց թուրքերի կողմից, որոնք նախ հրետանիով պիտի կրակեին և ապա անցնելու էին հարձակման: Յոան Պոտկոավրն դիմեց հնարամտության, հրամայեց իր զորքին պառկել գետինին, և երբ ուժերը անցան նրանց զուխների վրայով, հարձակվեցին թուրքերի վրա՝ առաջին շարքից ջարդելով 300 հոգու, իսկ իշխանն ու մնացյալ թուրքերը դիմեցին փախուստի: Կարապետ Յոան Պոտկոավրն, գրավելով Յաշում Մուղովայի իշխանական գահը, շարունակեց եղբոր սկսած բարենորոգումների ծրագրի իրագործումը: Բանտերից նախ ազատագրեց Պետրու Կաղից և թուրքերից դատապարտվածներին, ապա իր համախոհներին վատահեց երկրի կառավարումը, պատժեց դավաճաններին և հենվելով ժողովրդի վրա, բարեկամական սերտ կապեր հաստատեց Մոսկովյան պետության հետ: Սակայն Լեհաստանին սիրաշահելու և սուլթանին իր իշխանությունը ճանաչել տալու նրա փորձերը անհաջողության մատնվեցին:

Շուտով Պետրու Կաղը ինչպես վալախական, այնպես էլ Բուջակի թաթարներից և Դորբուջայի թուրքերից բազկացած զորքով, որի հավաքագրումը հրամայել էր սուլթանը, մոտեցավ Յաշին: Այս անգամ ևս Յոան Պոտկոավրի բոյարներից ոմանք անցել էին թշնամու կողմը: Վրճական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Դոկոլինայի դաշտում (1578): Այստեղ, ինչպես նշում է մեծ պատմաբան և հեղափոխական գործիչ Նիկոլայ Բըլչևիկուն, Պետրու Կաղը փորձեց հետևել Հաննիբալի օրինակին, միայն այն տարբերությամբ, որ փղերին փոխարինել էր եզների և ձիերի երամակներով, որոնք լինելով առաջին գծի վրա, պետք է ճգմեին Յոան Պոտկոավրի զորամասերին: Սակայն ստացվեց ճիշտ հակառակը, կազակները կանգնելով իրենց տեղում և թողնելով, որ թշնամին մոտե-

նա, կրակ բացեցին թշնամու վրա, այդ ժամանակ անասունների բազմությունը վախեցած հետ դարձավ և մեծ վնաս հասցրեց Պետրու Կաղի ուժերին և, ի վերջո, գրոհող զորքը ջարդվեց Պոտկոավրի ուժերի կողմից:

Գազազած սուլթանը հրամայեց վալախիայի և Տրանսիլվանիայի իշխաններին, թաթարներին, Ռումելիի բեկլերբեկին՝ միասնական ուժերով արշավել Մուղովայի վրա և կրկին գահ բարձրացնել Պետրու Կաղին: Յոան Պոտկոավրն տեսնելով, որ Օսմանյան կայսրությունը դեմ է իր իշխանությանը, որ Տրանսիլվանիայի և վալախիայի զորքերը ևս իր դեմ են կանգնած, իսկ մյուս կողմից էլ Լեհաստանի թագավորը թշնամաբար է տրամադրված, ընդհանուր ժողովում հրաժարվեց իշխանությունից և, անցնելով Դնեստրը, հասավ Պոդոլիե: 1578 թ. հունվարի 1-ին Պետրու Կաղը կրկին մտնելով Յաշ գրավում է իշխանական աթոռը: Իսկ Պոտկոավրին դավաճանությամբ բանտարկում են, շղթայելով նրա ոտքն ու ձեռքը: Կամենիցի հայ ժամանակագիրը, արձագանքելով Պոտկոավրի գործունեությանը, նրա դեմ գործադրված դավաճանության մասին գրում է. «Եւ զայս Բոտքովան հրամանաւ թագաւորին մերոյ Ստեփաննոսին կամեցաւ վոյվոտան որ թոյլ տայ նմա, զի ինքն իւր կամաւ երթայցէ առ թագաւորն, և նա եթող զնա զի երթիցի: Եւ իբրև զնաց առ թագաւորն, նոյն ժամն զինքն կապել ետ երկաթէ կապանօք, և առ իւր պահել...»⁴³:

Անսալով սուլթան Մուրադի սպանալիքներին և Պետրու Կաղի մեծամեծ կաշառքներին Լեհաստանի արքա Ստեֆան Բատորին հաստատում է Պոտկոավրին մահապատժի ենթարկելու որոշումը⁴⁴: Կարապետ Յոան Պոտկոավրին մահապատժի ենթարկեցին 1578 թ. հունիսի 16-ին, Լվովի մեծ հրապարակում, խուռն բազմության ներկայությամբ, երբ արքան, որսորդության զնալու պատրվակով, բացակայում էր քաղաքից: Նա իր վերջին խոսքում ասաց, որ ինքը մահապատժի է գնում՝ առանց որևէ հանցանք գործած լինելու, որ քաջությամբ է ծառայել թագավորությանը, ընդդեմ քրիստոնեության թշնամիների, մտածել է Մուղովան դարձնել ամուր պատնեշ օսմանցիների դեմ, որ իրեն խաբել է պալատական Սենյավսկին, այնինչ նախապես ազատություն էր խոստացել, որ թագավորը Բարձր դոան միջամտությամբ իրեն մահվան է դատապարտել: Վերջում նա ուզում է, որ իր զենքի ընկերներին լավ վերաբերվեն: Նրա կամքով ձեռքերը ազատ էին: Մահապատժի ժամանակ ներկա ժողովուրդը լաց եղավ, հատկապես լալիս էին նրա զինվորները, որոնք հատուկ եկել էին իրենց տիրոջն ազատելու, սակայն իշխանությունների

ակադեմիկոս Բ. Պ. Հաշտուն, Սերպեզան ոչ սլավոնական, ոչ թաթարական և ոչ էլ տուրքական անուն է, այլ զուտ հայկական: Նա բերում է եզ կամ ազ վերջավորությամբ հայկական անուններ: Նա վկայակոչում է նաև Սեբեոս պատմիչին, ուր նրա սակավ ամեն բայից կարող ևս հանդիպել նման անունների (B. P. Hasdeu, էջ 220):

միջոցառումները հնարավորություն չստեղծեցին այդ քայլին դիմելու: Մահապատժին ներկա ժողովրդի ցասումն այնքան մեծ էր, որ թագավորական պահակազորը, վախենալով ապստամբությունից, հրացանների փողերն ուղղել էր ժողովրդի վրա⁴⁵: Հաջորդ օրը, 1578 թ. հունիսի 17-ին նրա մարմինն ամփոփվեց կովի մոլորակական եկեղեցում*:

Օսմանյան կայսրության օգնությամբ Պետրու Կաղը վերստին գրավել էր Մոլդովայի իշխանական գահը, երբ Կարապետ Յոան Պոտկոավըի կրտսեր եղբայր Ալեքսանդրու Սերպեզան, կազակային ուժերով և մոլդովացի գյուղացիության օժանդակությամբ անցնելով Դնեստրը, 1578 թ. փետրվարի 9-ին մտավ Յաշ մայրաքաղաքը՝ առանց կրակոցի: Սակայն նրա իշխանությունն էլ շատ կարճատև եղավ, 1578 թ. հունվար-փետրվար, հազիվ մեկ ամիս: Սուլթանը կատաղած սպանում է Լեհաստանին պատերազմով, իսկ Մոլդովան և Վալախիան սանջակության վերածումով: Ալեքսանդրու Սերպեզային օգնել էին Ուկրաինայի ժողովրդական զանգվածները⁴⁶: Նա դեռևս չէր հասցրել ուժերը համախմբել, երբ հսկայական մի բանակ՝ կազմված օսմանցիներից, տրանսիլվանացիներից և վալախներից հասավ Յաշ: Ալեքսանդրու Սերպեզան իր կազակային և մոլդովական ուժերով փակվեց իշխանական դղյակում: Կամենիցի հայ ժամանակագիրն արձանագրել է, որ նա շուրջ երկու ամիս դիմադրել է և հուսահատության մատնել Պետրու Կաղին ու ծանր կորուստներ պատճառել իր թշնամիներին: Հայ տարեգրողը նշել է նաև, որ մեծ վնասներ են կրել նաև Յաշի հայերն ու մոլդովացիները: Նա բառացի արձանագրել

է հետևյալը. «...Այլ ոմն ուրիշ պարոն (իմա՝ Ալեքսանդրու Սերպեզան) մտաւ ի յերկիրն խազախներով, զոր ոմանք ասացին, եթէ այդ Բոտքովային եղբայրն է և դարձեալ եկն ի պարոնանիստ քաղաքն ու զհին պարոն զԲեդրա եհան ի ապարանիցն՝ որ է ամրոցն և ինքն եմուտ և նստաւ ի տեղի նորա, և փակուեցաւ ի ամրոցին: Եւ ուներ ընդ իւր 1000 խազախ զքֆանքիք և թօփեր այլ ունէր ի հետ իւր: Եւ այս պարոն Բեդրն շիւարեցաւ տարակուսեցաւ, թե զինչ առնիցէ, և զատեցաւ ի ծասէն՝ ուր դախցն էր. և հեծելովն իւրով հեռագոյն շրջէր. մինչ դարձեալ ևս բերել զթուրքերն, և ընդ նոսա սկսաւ կոխ առնել ի յետ այս նոր պարոնին. և որչափ մարտնչէին և կռուէին՝ այդչափ կոտորէր զնոսա այդ նոր պարոնն. և բազում թուրքն կոտորեց և զօլախցիքն այլ ընդ նոսա: Եւ այս ընդերկարեցաւ մինչև երկու ամիս և հանապաղ պատերազմէին և միշտ յաղթուէին և կոտորուէին այս հին պարոնին մարդիքն: Բայց վասն այս պատճառի մեծ նեղութիւն և հալածումն եհաս այդ երկրի բնակչաց ամենայն ազգի, եթէ հայոց և եթէ օլախի. զոր զքաղաքս նոցա այրեց զԱսն, և զամենայն ինչսն զոր ունէին՝ թալանեցին և աւարեցին: և զինքեանսն լաւ ի՛ պատուաւոր մարդկանէ սպանանէին»⁴⁷: Ժամանակագրի վերջին տողերից երևում է, որ Ալեքսանդրու Սերպեզայի մղած պայքարը իր մի փուլում, հավանաբար, վեր էր ածվել նաև սոցիալական շարժման: Չքավոր գյուղացիությունը, որը մեծ օժանդակություն էր ցույց տվել նոր իշխանին, ոտքի էր կանգնել իրեն հարստահարողների՝ Պետրու Կաղի և նրան համախոհ բոլարների դեմ՝ զատաստան տեսնելու: Մեր ասածի օգտին է խոսում նաև այն, որ ապրիլի 5-ին Գերլախը Յաշի փողոցներում տեսնում էր շղթայակապ խեղճ գյուղացիների, որոնք նոր իշխանին էին պաշտպանել: Բայց 1578 թ. մայիսի 12-ի գիշերը Ալեքսանդրու Սերպեզան, զրկված պաշարից և ռազմամթերքից, փորձեց դուրս գալ դեպի քաղաքի այլ կողմը, բայց նրան բռնեցին, և քանի որ գլխից վիրավոր էր, Կ. Պոլիս տարվելու ճանապարհին մահացավ: Ըստ գերմանական մի աղբյուրի, Ալեքսանդրու Սերպեզային ևս խաբուսությամբ էին բռնել, զործելով նախապես կնքված պայմանագիրը և ուխտադրժոռեն հարձակվելով նրա վրա⁴⁸:

1578 թ. սեպտեմբերին կազակական մի այլ զորամաս Կոստանդինի դեկավարությամբ, որը, ըստ պատմաբան Ա. Դ. Քսենոփոլի, եղբայրն էր վերոհիշյալ Սերպեզանների կամ⁴⁹, ըստ Դ. Զուրեակուի վերջերս հայտնած կարծիքի, Յոան Պոտկոավըի որդին⁵⁰ էր, մոտենում է Դնեստրին և Սարսափած Պետրու Կաղը Ստեֆան Բապորիին հաղորդում է, որ ինքը որոշել է հեռանալ Մոլդովայից, որտեղ սուլթանը սպանում է բեկլեր-

* Նրա մասին երգեր են հյուսվել: Արևելյան սլավոնների բանաստեղծության մեջ նա մի նոր Ռոլանդ է համարվել, իսկ ուկրաինական երգերում կա մի երգ՝ նվիրված հետման Սերպեզային: Ուկրաինական տարեգրության մեջ նույնպես փառաբանվել է նրա անունը: Նրան բանաստեղծություն է ձուլել Տարաս Շևչենկոն: Մի այլ երգում նշվում է, որ բովանդակ Ուկրաինան հարգել է նրա հիշատակը: Պահպանվել է նրա թաղմանը ասված դամբանականը, որը Կիև-Մոսկովյան կղզեգիայի մանկավարժների Բոգդան Խմելնիցկու մասին դամբանականի հետ իրենց սաների մեջ դեպի հարազատ հերոսները սեր արթնացնելու միջոց էր հանդիսացել (Перец, Чтение в историческом обществе Нестора летописца. Киев, 1900, отл. III, стр. 23--25):

Դամբանականի խորագիրն է. „Praxis in Funere Herois dicti nomine Podcowa“. Մոլդովացի գրող Ալեքսանդրու Հաժգեուն նրան է նվիրել մի հեշտակ, ուր փառաբանում է նրա պայքարը Մոլդովայի ազատագրության համար: Գրանցվում (Լեհաստան) կա նրա արձանը (Հ. Գալիպպան, Ռոմանահայ գաղութը, Երուսաղեմ, 1979, էջ 233): Իսկ կովի պատմության թանգարանում գետեղված է նրա նկարը: Ռոմին ականավոր գրող Միհայլի Սաղովեանուն մի ամբողջ պատմավեպ է նվիրել նրան ռեիկտարը Պոտկոավը վերնագրով (1952), որն արժանացել է մի շարք հրատարակությունների, թարգմանվել է նաև ռուսերեն (Մոսկվա, 1955):

քեկ դնել: Սակայն հոկտեմբերի 12-ի կովում Կոստանդինը հաջողութեամբ շի հասնում: Տիգրանյի բելը Կոստանդինին խոստացավ սուլթանին բարեխոսել Մուղղովայի իշխանութունը ապահովելու համար: Սակայն Կոստանդինին պահեցին և ուղարկեցին Ստամբուլ, ուր նա իր կյանքը անցկացրեց բանտում⁵¹: Այնինչ, այլ աղբյուրի համաձայն, նա անցել էր Կանև ու այնտեղից էլ Չերկասկի մոտերքը: 1579 թ. մարտի 6-ին Պետրու Կաղը լեհական թագավորության կանցլեր Յան Զամոխիուց պահանջում էր ձերբակալել և պատժել Կոստանդինին: Ըստ պատմաբան Ա. Գ. Քսենոփոլի, 1591 թ. Կոստանդինը դարձավ նաև Մուղղովայի իշխան⁵², բայց այս մասին այլ տվյալներ մեզ հայտնի չեն:

Ալեքսանդրու Սերպեգայի զավակներից էր Պետրուն, որը, երկար ժամանակ կազակների մոտ ապրելով, հայտնի էր նաև Պետրու Ալեքսանդրովիչ Կազակու անվամբ: Արոն Տիրան կոչված իշխանի հետացվելուց հետո, սուլթանը Յաշ էր ուղարկել իր մի ներկայացուցչին թուրքական զորքով հանդերձ, որպեսզի մինչև նոր իշխանի նշանակվելը տնօրինի երկրի գործերը: Ահա ճիշտ այդ ժամանակ է հայտնվում Պետրու Կազակը, որին լեհական և կազակային զորքով հաջողվում է գրավել Յաշը, վտարել թուրք ներկայացուցչին և իշխել երկու ամիս իբրև Պետրու VI (1592 օգոստոս—հոկտ. 24)⁵³: Պետրու Կազակ իշխանի մտերիմն ու գործակից ընկերն էր հայազգի Օվակ (իմա՝ Ավագ) Մաթիսովիչը, որը բռնվեց 1594 թ. և տարվեց Կ. Պոլիս իր այս իշխանի հետ: Իշխանի և այս հայ գործակցի մասին հիշում և այլ մանրամասներ է տալիս Կամենիցի տարեգիրը, նշելով, որ հային հաջողվել է փախչել բանտից, սակայն նրա փոխարեն ձերբակալել են երկու այլ հայ երիտասարդների: Տարեգիրը, նկարագրելով Արոն Տիրան կոչված իշխանի կատարած բռնությունները, գրում է, որ մուղղովացի մեծամեծները իշխան հրավիրեցին Պետրուին. «և նստուցին ի պարոնութիւն և հնազանդեցան նմա, ընդ որս էր և Աւագն ընդ նմա»: Ապա նշելով, թե ինչպես Արոնը սուլթանից դարձյալ ուղարկվել էր որպես էշխան, իր հետ ունենալով զթուրքի պարոնն, որ կոչի աղայ. զօրովք իւրովք. և եկեալ ի Ասն (իմա՝ Յաշ), կենդանի ձերբակալ արար զԲէթր սյարոնն, և զԱւագն՝ որ էր հայ, Մաթեյի որդի, և իսկոյն հատին զքիթն և տարաւ ի խոնտիքարն. և զԱւագն եղին ի բանտն երկաթի կապանօք. և նա փախեալ ի բանտէն և եկաւ. և փոխանակ նորա կալան զերկու հայ կտրիճ, զԳրիգորն Մարքոյին և զՍիմոն Զոխնային, և եղին ի խաւարային բանտն»⁵⁴:

Յոան Քաջի ապօրինի որդի է հիշվում Շտեֆան Խուլը, որ 1591 թ. մայիսի վերջից մինչև 1592 թ. հուլիսը գառնում է իշխան Վալախիայի

կամ Յարա Ռոմընեսակը: 1595 թ. նա փորձում է գրավել Մուղղովայի իշխանական աթոռը, սակայն հաջողություն չի ունենում:

Սերպեգա հայկական ընտանիքից էր սերվում նաև Լազար (Ղազար) Սերպեգան, որն իբրև Մուղղովական իշխանական գահի հավակնորդ կրկին հենվելով կազակային ուժերի վրա, պայքարեց Պետրու Կաղի և նրա թուրք պաշտպանների դեմ, սակայն նա ևս հաջողություն չունեցավ: Հավանաբար նույն Լազարն է, որ հիշվում է այլ աղբյուրներում Շտեֆան անունով: Նա 1583 թ. սեպտեմբերին 20 հազար կազակ է հավաքում իր շուրջը՝ Մուղղովա արշավելու նպատակով: Ըստ մի այլ տեղեկության, նույն Լազարի կազակական և ռուսական զորքերը 1591 թ. թշնամու կողմից հողմացրիվ են արվում⁵⁵:

Երկար տարիներ հերոս Յոան Քաջի անունը շարունակում է ազատագրության խորհրդանիշ մնալ մուղղովացի ժողովրդի համար: Այսպես, 1581 թ. Յանու Սասու իշխանի դեմ ծագած ապստամբությունը իշխան է առաջադրում Լուկուին, որն անվանվում է Յոան իշխան, սակայն նրա փորձը անհաջողության է մատնվում: 1587 թ. կազակները ներկայացրին մի ազնվականի որդի, որին անվանում էին Յոան (Իվան): Սակայն Յուցորայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը անարդյունք է մնում հավակնորդի համար: 1592 թ. Մուղղովայի գահի մի այլ հավակնորդ, իրեն ներկայացնելով Յոան Քաջի որդի, անհաջողության է մատնվում: 1598—99 թթ. Յոան Բոզդան անունով մի պանդուխտ, անցնելով Սաքսոնիա, օգնություն է խնդրում՝ Մուղղովայի գահին տիրանալու համար: Վերջինս իրեն համարում էր Յոան Քաջի կորսյալ Դեռևս 1616 թ. Օրհեյի քաղաքացիներն ապստամբում են իշխան Ալեքսանդրու Մովիլի դեմ. շարժման ղեկավարը մի այլ հավակնորդ էր, որն իրեն համարում էր Յոան Քաջի որդի:

Նվ այսպես, Յոան Քաջի հերոսական մահից հետո, շորս տասնամյակ շարունակ Սերպեգա հայկական ընտանիքից սերված վերոհիշյալ իշխաններն ու իշխանական գահի հավակնորդները անմոռանալի անուն թողեցին: Նրանք օսմանյան լուծը թոթափելու ճանապարհին, հերոսաբար ընկնելով անհավասար մարտերում, անջնջելի էջեր արձանագրեցին հայ-մուղղովական և հայ-ուկրաինական ժողովուրդների դարավոր բարեկամության ոսկեմատչանում:

Վերջերս երևան եկած նյութերը վկայում են, որ Վալախիան ևս XIV դարից կամ նրանից էլ առաջ բնակեցված է եղել հայերով: Հայերի հնագույն կենտրոններն են եղել Սլատինան, Արճեշը, Ռոմնիկը, Բուխարեստը, Արևֆուն, ինչպես նաև հայ և հայկական անուններից

Ազգամոված մի շարք տեղանուններ: Այստեղ ևս հայերը դարավոր համակեցութեան ընթացքում ռումինացիներին վայելել են առանձնաշնորհումներ: XVII դարի թուրք ուղևոր էվլիա Չելեբին, անցնելով Բուխարեստից, նկատում է, որ տեղի բնակչությունը շատ սիրալիր կապերի մեջ է հայերի հետ⁵⁶: Վալախիայում ևս փայլել են մի շարք հայ երևելի գործիչներ, որոնց մեջ հատկապես, իբրև դիվանագետ և զորավար, աչքի ընկավ հայազգի Պետրոս Գրիգորովիչի կամ Արմին Պետերի տաղանդը, որը նա ի սպաս դրեց փառաբանված իշխան, ռումինական երկրների առաջին միավորող Միհայ Քաջի մղած հակասամայան պայքարին: Ռումին պատմաբան պրոֆեսոր Ռոդիկա Չոկան-Իվլենսկուն, նշելով հայ և ռումին ժողովուրդների պատմական ճակատագրի նմանությունը և նրանց համատեղ պայքարը օսմանյան լուծը թոթափելու ուղղությամբ, նկատում է, որ «Չուզադիպություն չէ այն իրողությունը, որ Միհայ Վիտեազուի (Քաջ) ամենաարժեքավոր աշակիցներից մեկը այս մարզում եղավ իր դիվանագիտական գործակալը՝ Պետրոս Գրիգորովիչ Արմենուլը»⁵⁷:

Ռումին հետազոտող Թեոդոր Հոլբանը, խոսելով հայ գործի մասին, գրել է, որ Միհայ Վիտեազուն իր դիվանագիտության մեջ օգտագործել է Պետրոսի հռետորական տաղանդը, որը դարձել է նրա հմուտ դիվանագետը, զորքերի հրամանատարը և մասնակցել իշխանի բոլոր ճակատամարտերին⁵⁸: Վերջինս Վալախիա էր գնացել իբրև սրբապատկերների նկարիչ: Նա գիտակ էր մի քանի լեզուների (լատիներեն, լեհերեն, գերմաներեն, թուրքերեն, ռումիներեն և հայերեն), զբաղվել է նաև ֆինանսական գործերով: Իր իշխանի կողմից Գրիգորովիչը կայսրին ներկայացվել է իբրև մասնագետ ոչ միայն կայսերական արքունիքի հետ կապված հարաբերություններում, այլ նաև լեհական, մոլդովական, թաթարական և թուրքական խնդիրների: Նա սերտ կապեր է ունեցել թե՛ Արևելքում և թե՛ Արևմուտքում: Գրիգորովիչը հայտնի դեմք էր Ստամբուլի և Վարշավայի արքունիքներում: Սիգիզմունդ III-ը նրան անվանել է իր «ծառան», իսկ Ռուդոլֆ II կայսրը՝ «սենեկապետը»:

Միհայ Քաջը ևս հարեց Եվրոպայում ստեղծված հակաթուրքական կամ բրիտոնեական լիգային: Նա Կրլուզբրենում շարաշար պարտություն մատնեց թուրքերին (1595 թ. օգոստոսի 13(23) սակայն, տեսնելով լեհաստանի օգնությունն անհուսալիությունը, ցանկացավ բանակցել այդ երկրի հետ և զաղտնի այնտեղ ուղարկեց Պետրոս Գրիգորովիչին, սակայն Սիգիզմունդ Բատորին, ի վերջո, օգնություն

ուղարկեց: 1597 թ. Միհայ Քաջը թուրքերի դեմ գործում էր Տրանսիլվանիայի իշխան Սիգիզմունդ Բատորիի և Ավստրիայի կայսր Ռուդոլֆ II-ի հետ համատեղ: 1598 թ. Միհայ Քաջը Պետրոս Գրիգորովիչին ուղարկում է Ալբա-Յուլիա, որպեսզի կայսրի պատվիրակներին իրազեկ դարձնի Միհայի և թաթարների հետ իրենց կնքած պայմանագրի բովանդակությանը, միաժամանակ վերադարձին մասնակցի թուրքերի դեմ մղվող կռիվներին: Գրիգորովիչը դարձյալ իբրև զորահրամանատար մասնակցում է Բուլղարիայում օսմանյան զորքերի դեմ մղված կռիվներին:

Սիգիզմունդը, Տրանսիլվանիայի իշխան մնալու նպատակով, ցանկանում է դաշնակցել թուրքերի հետ: 1598 թ. Գրիգորովիչին Միհայ Քաջը Պրագա է ուղարկում տեսակցելու Մաքսիմիլիան արհիդուքսի հետ: Գրիգորովիչը, աշխատելով քողարկել իր ուղևորությունը, անցնում է Լեհաստանով, սակայն Սիգիզմունդը նրան ձերբակալում է: Միհայ Քաջը անմիջապես միջամտում է իր դիվանագետին ազատելու նպատակով: Գրիգորովիչը Սիգիզմունդի հարկադրմամբ նամակ է գրում Միհային և նշում, որ Սիգիզմունդը ռումին իշխանի նկատմամբ բարյացակամ է: Սակայն հայազգի դիվանագետը ոչ միայն հայերենով էր ստորագրում իր նամակները, այլև հաճախ հայերենը օգտագործում էր իբրև գաղտնագրության միջոց: Այս նամակի վերջում նա հայերենով հասկացնում էր, որ այն գրել է Սիգիզմունդի ճշմամբ: Այս նշանակում է, որ Միհայի արքունիքում եղել են նաև այլ հայ գործիչներ, որոնք զբաղվում էին Պետրոս Գրիգորովիչի հայերենով գաղտնագրած նամակների վերծանությամբ և թարգմանությամբ: Հետազոտող Դ. Ղըժրիկյանը, որ առանձին կանգ է առել հայ դիվանագետի գործունեության վրա⁵⁹, իր մի այլ հոդվածում, անշուշտ, վերցնելով Ն. Յորգայի հրապարակումներից, զետեղել է Պետրոս Գրիգորովիչի հայերեն ստորագրության լուսանկարը, ուր գրված է. «Տէր Գրիգոր օղլու Պետրոս»⁶⁰:

Միհայ Քաջը Տրանսիլվանիա ներխուժելու հարցով Գրիգորովիչին ուղարկում է Ավստրիայի կայսրի մոտ և համաձայնությունից հետո 1599 թ. հոկտեմբերի 18-ին, պարտության մատնելով Անդրեյ Բատորիի զորքերին Շելիմբրի գյուղի մոտ, Միհայը հաղթական մտնում է Ալբա-Յուլիա: 1599 թ. Գրիգորովիչը դարձյալ կայսրի մոտ է ուղարկվում: Պետք է նշել, որ Միհայը միշտ խորհրդակցում էր փորձառու հայազգի դիվանագետի հետ: Սակայն Պետրոս Գրիգորովիչը միշտ չէ, որ դիվանագիտական ասպարեզում հանձնարարություններ էր գործում, հաճախ ինքն էր նախաձեռնում այդ կապերը: Օրինակ, 1599 թ. նո-

լեմբերի 20-ին Գրիգորովիչը կապ հաստատեց Պիլզընում գտնվող Ռուսաստանի ցար Բորիս Գոդունովի պատվիրակ Աֆանասի Վլասևի հետ, թեև ոչ մի հանձնարարություն չէր ստացել ուս պատվիրակի հետ տեսակցելու, այնուամենայնիվ, հայազգի դիվանագետը ճիշտ էր ըմբռնում Ռուսաստանի հետ բարեկամության իմաստը: Միհայի հանձնարարությունը Գրիգորովիչը հասավ մինչև իսկ Կիև և Կոստանդին իշխանի հետ տեսակցեց: Իշխանը խոստացավ անհրաժեշտության դեպքում օգնել նրան: Միհայ իշխանի ողբերգական սպանությունից հետո հայազգի դիվանագետը ծառայություններ է մատուցել մերթ Ավստրիայի կայսրությանը և մերթ Վալախիայի իշխաններին: Պետրոս Գրիգորովիչի գերազույն նպատակն է եղել Օսմանյան կայսրության առաջխաղացման դեմ Հարավային և Արևելյան Եվրոպայի պետությունների և Պարսկաստանի միասնական դաշինքի ստեղծումը: Անշուշտ, հայազգի գործիչը, բացի եվրոպական երկրներից, մեծ ցանկություն պետք է ունենար նաև Հայաստանի ազատագրության գործով ղրաղվելու: Ռումինացի դիվանականներ Ն. Յորգան և Յոն Անջելեսկուն նկատի ունենալով Հայաստանում այդ ժամանակ բռնկված ապստամբությունները, հավանական են գտնում, որ Պետրոս Գրիգորովիչը կապ ունեցած լինի այդ շարժումների ղեկավարների հետ և ինքը ևս քաջալերած լինի իր հայրենակիցներին: Նրանք նշել են, որ նա, աջակցելով ուումին իշխանին, հավանաբար մտածած պետք է լիներ նաև Հայաստանի մասին, որ գրգռության մեջ էր այդ պահին Դանուբի մոտ թուրքերի կրած պարտությունների հետևանքով⁶¹: Ռոզիկա Չոկան-Իվրեսկուն ևս նշում է, որ «ուումին ժողովրդի ձեռք բերած ուղղակի հաղթանակները Դանուբի մոտ ընդդեմ թուրքերու, առաջ բերեցին մեծ շահագրգռություն մը Հայաստանի մեջ»⁶²:

Յորգան նկատում է նաև, որ այս նույն ժամանակ Լեհաստանի արքա Սիգիզմունդ III-ը Պարսկաստան է ուղարկում հայ Սեֆեր Մուրադովիչին, որն անցնում է ուումինական իշխանություններից, Մանգալիայում նավ նստում՝ Տրապիզոն գնալու համար և վերադառնում 1602 թ.: Վերջինս ասել է շահին նաև «Վալախիայի իշխանի» (իմա՝ Միհայ Քաջ— Ս. Ք.) մասին իբրև սուլթանի, «մեծ և զորավոր թշնամու, որը «բազմիցս հաղթեց փաշաների և բեկլերբեկերի» և ստիպեց վեզիր Սինանին «իր առաջից փախչելու և զորքը ցիրուցան անելու», վերցրել է Տրանսիլվանիայի իշխանի երկիրը, «և հաղթել է զորքերին», վերջապես նա վանեց նաև Մոլդովայի իշխանին և գտավ միայն այն ժամանակ իրենից ավելի ուժեղին, երբ Զամոյսսքին առաջացավ իր

փառասիրության դեմ: Ավելի քան 7 տարի շարունակ գնում-գալիս էր շահի մոտ կայսրի համար Պետրոս Գրիգորովիչը Հայի եղբայր Հովսեփը դեսպանությունը փոխելու և խորհուրդ տալու պարսիկներին ասի-հանումը Գորբուջայում, գալիս է Պրագա, կայսրի մոտ մի «արքեպիսկոպոս Հայաստանի կաթողիկոսի եղբայր Դավիթ կոչվածը»⁶³: Սակայն 1615 թ.* իր վերջին դեսպանության ժամանակ հայ ականավոր գործիչ կյանքի թելը կտրվում է եղբրական ձևով, Մոլդովայում: Թուրքերի կողմից Մոլդովայի իշխան նշանակված Շտեֆան Տոմշան (1611—1615) լեհական կողմնորոշման հակամետ մոլդովացի ազնվականների դեմ սկսած իր հալածանքի ժամանակ, երբ մահապատժի ենթարկվեցին երեկելի դեմքեր, ինչպես գրում է Կամենիցի տարեգիրը, Պետրոս Գրիգորովիչին, որը Յաշում էր իբրև կայսրի և թագավորի դեսպանորդ, ձերբակալում և ջրամուչն են անում, անշուշտ, նկատի ունենալով նրա հակասումայնյան դիրքորոշումը: Ուշագրավ է այն, որ ինչպես Պետրոս Գրիգորովիչի վերոնշյալ ստորագրությունը, այնպես էլ Կամենիցի տարեգրության տվյալը նրա մասին, անվան առումով, համընկնում են: Նա ստորագրել էր՝ «Տէր Գրիգոր օղլու Պետրոս», իսկ տարեգիրը, նշելով նրա վախճանի մասին, գրել է. «Պետրոս Տէր Գրիգոր օղլու»^{64**}:

Զպետք է մոռացության տալ նաև Մոլդովայի հայերի ցուցաբերած կարևոր մասնակցությունը երկրի իշխան Գեորգե Դուկայի (1665—1666, 1668—1672 և 1678—1683) վարած հարկային ծանր քաղաքականության և վերջինիս օգնության հասած թուրք-թաթարական հորդանների ասպատակությունների դեմ ծավալված ազգային-ազատագրական հա-

* Թեև Ղ. Ալիշանը իր «Կամենիցում» այդ դեպքը նշել է 1616 թ., սակայն վերջինիս կողքին նա բերել է նաև ՌԿԳ, այսինքն 1615 թ. սեպտեմբեր: Սակայն հաճախ Ղ. Ալիշանը 551-ի տեղ ավելացրել է 552 տարի, այստեղից էլ նա նշել է 1616 թվականը, որը, սակայն, չի համապատասխանում Մոլդովայի իշխան Շտեֆան Տոմշայի գահակալության առաջին շրջանին, որը տևեց մինչև 1615 թ. նոյեմբերի 20-ը: Հայագետ Զ. Տ. Միրունի գեռես 1936 թ. ճիշտ կերպով ընդունել էր 1615 թ. (H. Dj. Sironi, Mărturi armenesti despre români, Extrase din Cronica armenilor din Camenița, p. I-a (1430—1611). București, 1936, p. 13.

** Պետրոս Գրիգորովիչը հեղինակել է նաև իր իշխանի՝ Միհայ Քաջի օրագրությունը, որը մեզ չի հասել, բայց այն իր ժամանակին օգտագործել է հունգար մատենագիր Ի. Սամոռկյոզին: Գրիգորովիչի գործը գրված է ականատեսի, ինչպես նաև հավաստի աղբյուրների հիման վրա: Ռումին պատմաբանները բարձր են գնահատում հայ մատենագիրների հիման վրա: Ռումին պատմաբանները բարձր են գնահատում հայ մատենագիր այս գործի փաստական նշգրտությունը: Պրոֆ. Պ. Պ. Պանախեսկուն կարծում է, որ ավստրիական շրջանակների համար ևս Գրիգորովիչը պետք է, որ գրած լիներ նաև Միհայ Քաջի մի ժամանակագրությունը:

Օտարազգի ուղևոր Պոլ դ'Ալեյը վկայում է, որ 1653 թ. Մոլդովայում, ասպատակությունների ժամանակ ավերվում և թալանվում է նաև Մուչավայի հայոց Ջամբայի վանքը: Սպանում են Մոլդովայի հայոց հոգևոր առաջնորդ Մինաս վարդապետին, ինչպես նաև վանքում ապաստանած հայ բահաններին, վանականներին և այնտեղ գտնված հայերին: Ինչպես նշում է նույն ուղևորը, ասպատակողները թալանում են նաև հայերի ոսկին, մարգարիտները, անթիվ նուրբ գոհարեղենները և երկու տակառ ոսկեդրամները⁷¹: Այդ ժամանակ թալանվել են նաև վանքի մատենադարանն ու քաղաքի հայկական մյուս եկեղեցիների ձեռագրերը⁷²: 1672—1676 թթ. Մոլդովայից Տրանսիլվանիա գաղթի ժամանակ Ջամբայի վանքում է ապաստանել Մոլդովայի հայոց թեմի հոգևոր առաջնորդ Մինաս Արխիմոսար օղլու եպիսկոպոսը, որը Վենետիկում պահվող մի գրչագրի՝ 1676 թ. իր թողած հիշատակագրությունում նշել է Մոլդովայում տեղի ունեցած ավերածությունների մասին և որ ինքը Ջամբայի վանքից չի հրաժարվել, մինչև իրեն երկիցս կողոպտել են և ապա մերկ վիճակով ստիպել գաղթողների հետևից գնալ Տրանսիլվանիայի Զուրջով (այժմ՝ Գեորգեն) քաղաքը⁷³: Որ հայերը մեծ գաղթից առաջ դարձյալ Ջամբայում են պահել իրենց հարստությունները, վկայում է 1692 թ. օգոստոսի 5-ին Բիստրիցյա քաղաքում, Տրանսիլվանիայի հայոց հոգևոր առաջնորդ Օքսենտ Վրդարյան եպիսկոպոսի կազմած «Գիտարան գոյից» գույքացուցակը: Պրոֆ. Զ. Ծ. Սիրունու՝ Կլուժ-Նապոկայի գիվանում հայտնաբերած այդ մեծարժեք փաստաթղթում հիշվում է, որ ոսկեթել և արծաթաթել եկեղեցական թանկարժեք հանդերձանքներ, մարգարտաշար վարդերով զարդարված թագեր, արծաթյա խաչեր և ձեռագրեր պահված են եղել նույն Ջամբայի վանքում⁷⁴:

Ակադեմիկոս Կ. Կ. Զուրեսկուն ևս նշում է, որ Ջամբան հայերի բերդանման առաջնորդանիստ վանքն էր⁷⁵: Ջամբայի շրջապատը պեղող և վանքի ճարտարապետությունը առանձին ուսումնասիրությունը նվիրած ճարտարապետ-պատմաբան Լ. Շիմանսքին գրում է. «Ջամբան՝ անկասկած հանդիսանում է Մուչավայի հայերի կառուցած ամենակարևոր հոգևոր հուշարձանը, գերազանցելով մնացյալ բոլորին, ինչպես իր մեծությամբ, այնպես էլ արվեստով: Գտնվելով Մուչավայի արևմտյան ծայրամասում՝ Արևի կոչված բարձրավանդակում, նա ստացավ լեհական Ջամբե կամ հոգնակի՝ Ջամբի անունը, որը նշանակում է բերդ, ամրություն կամ ամրոց»⁷⁶: Անշուշտ, ավելի ճիշտ կլինի, եթե ասենք, որ ս. Օքսենտի կամ Ջամբայի վանքը ոչ միայն Մուչավայի հայերի, այլև ընդհանրապես ուումինահայությունը ստեղծած բոլոր հուշարձաններից

ամենամեծ ճարտարապետական համալիրն է: Այն իր արտաքին պարբսպով, բերդանման կառուցվածքով և դիրքով վաղուց է գրավել ռազմագետների, ճարտարապետների և պատմաբանների ուշադրությունը: Դեռևս անցյալ դարի վերջին ռումին ակադեմիկոս Գումիտրու Դանը նշում էր. «Ջամբան՝ ցայսօր բարձրաբերձ, սովոր և թնդանոթ արձակելու ծակերով որմ մը կըրջապատե, և այս պատճառով հին տեսները իբրև բերդ կնկատվեր:

Կա նաև երկու խցիկ, ուր հրացան և թնդանոթ արձակելու և դիտելու որմածակեր կան: Դստիկոնին (վերնահարկ) մեջ, ինչպես գավթին կողմը պատերուն վրա հեցած քարեղեն նեցուկներն կերևա, այս շենքին ներքին երեք կողմերն անցք մը կար, ուր կարելի էր մտնել նույն տեղն եղող խցիկներն՝ անցնելով փոքրիկ տնակի մը և դրան մը մեջեն, որ կող խցիկներն՝ անցնելով փոքրիկ տնակի մը և դրան մը մեջեն, որ այսօր պատով հյուսված է: Աշտարակ-զանգակատան մատրան վրա կա դիտանոց մը, որ ամենագեղեցիկ տեսք ունի քաղաքին վրա: Երկու դռնամարդակներու (իմա՝ դռների գերաններ) անցրպետն ամուր պատով փակված է, և ամբողջն այնպես ծեփված, որ մարդ հազիվ կը նշմարե պատի վրայի այդ դռնամարդակներ: Այս որմով փակյալ դռան ինչ բանի ծառայելն անմեկնելի է, վասն զի այս փակ դռն մատուռը չի տանիր, մատրան մեջ նույն տեղն դրան հետք մը չկա: Կարելի է, որ այն դռան ետեն, որ աշտարակին եկեղեցվո կողման անկյան վրա կերևա, գաղտնի սենյակ մը ըլլա, ուր թանկագին իրեր պահված ըլլան և այս սենյակի դռնամուր պատով փակած ըլլան նշմարելու շափ ծեփված, և նաև այս դռան առջև գտնվող անցքը բարձող քարեղեն նեցուկներն կտորած ըլլան այն սենյակին գոյություն ամեն հետքը չնջելու համար»⁷⁷: Ինչպես դարձյալ Դանն է հիշատակում, շրջապատող բովանդակ պարսպի ներքին կողմում մինչև այսօր երևում են բերդապահ դիմարներ ընկալության տեղի մնացորդներ⁷⁸:

Լեհաստանի արքա Յան Սոբեսկին դեռ 1686 թ. հոկտեմբերին իր արշավանքից դարձին 14 օր մնաց Մուչավայում, մինչև կայսերական օգնական գնդի հասնելը: Ինչպես դարձյալ Դանն է նշում, այս ընթացքում միակ ամրությունը՝ Ջամբան, հողաբլրով ամրացրեց, որը մինչև այսօր երևում է: Սկսած 1675 թ. և ավելի ուշ Մոլդովայի իշխաններ Գումիտրաշկու Կանտակուզինոն (1673, 1674—1675, 1684—1685) և ապա Կոնստանդին Կանտեմիրը (1685—1693), ինչպես նշում են Դանը և Վիրենհաուզերը, հարձակումներ գործելով Ջամբայի վրա, վնասներ պատճառեցին⁷⁹: Սակայն 1691 թ. դարձյալ Սոբեսկին իր հակասումանյան արշավանքի ժամանակ ռազմական ճամբար էր դարձրել Ջամբան: Այս

առիթով բարձրացրեց հյուսիսից, արևելքից և հարավից վանքը շրջապատող հողի ամբողջությունները՝ ճակատին խրամ և անկյուններին՝ ամբողջալին բուրգեր, ու Զամբայում պաշտպան զորք թողեց: Միայն Կարլովիցի պայմանագրից (1699) հետո է, որ պաշտպան զինվորները Զամբայից և այլ վայրերից մեկնեցին: Զամբայի առաջնորդարանի կամ վանատան եռահարկ շենքը հատակին ուղղաձիգ բացվածք ուներ, որտեղից կարելի էր թշնամիների վրա եռացրած հեղուկներ թափել. այն ծառայում էր նաև որպես դիտակետ: Երկրորդ հարկում, բոլոր կողմերից պատուհանների համար արտաքին ուղղանկյուն բացվածքներ կան, որոնցից մի քանիսը, կարծես, ավելի շուտ կրակակետեր են: Արտաքին պարսպի կողերը ամրացված են, ամբողջյան եզրերը ունեն ոչ հավասար հեռավորություններ՝ 59 և 66 մետր, իսկ թեքումը՝ 70 և 74 մետր, պատերի հաստությունը 1 մետր է, իսկ այժմյան բարձրությունը արևմտյան եզրին շուրջ 4 մետր է⁸⁰: Բանասեր-մանկավարժ Լևոն Բաբայանը, դարասկզբին Թիֆլիսից գալով, նկատում է, որ զանգակատան աշտարակը շատ բարձր է և, ինչպես երևում է, վանքի բնակիչների համար երբեմն ծառայել է իբրև ապաստան⁸¹:

1809 թ. պատերազմի ժամանակ ավստրիական կառավարությունը Զամբան դարձրեց ռազմամթերքի պահեստ: Պատերազմի ավարտից հետո, իսկ հակառակ հայերի երկար դիմումներին, միայն 21 տարի անց, 1829 թ. այն հանձնվեց Սուլավայի հայ գաղութին: Հանձնման օրը գաղութը ամեն տարի նշում էր հանդիսավորությունը և դարձրել էր մատաղի օր: Վանքում պատասպարվողների համար խիստ կարևոր էր նաև նրա բակում գտնվող խոր ջրհորը, որի ջուրը համարվում էր ամենալավը և սառնորակը*:

Խիստ ուշագրավ է նաև այն, որ Սուլավայում հայերի տները ևս պաշտպանական նկատառումներով էին կառուցված: Ռուսահայ պատմաբան Գրիգոր Կոլլավը, ռուսին գիտնական Գ. Գանի աշխատությունը կատարած իր հավելումներում ցույց է տվել, որ հայերի տները այնպես էին սարքված, որ հարկ եղած դեպքում կարող էին հաղորդակցվել: Չորս

* Զամբայի վանքը այժմ պետության կողմից պահպանվում է իբրև պատմական հուշարձան, համարվելով Ռուսինիայի նշանավոր կոթողներից մեկը: Նրա մասին Լ. Շիմանսուրո հեղինակությամբ մի քանի լեզուներով ուղեցույց-գրքույկ է հրատարակվել և նրա համայնապատկերով բացիկներ և նամակածրարներ են լույս բնծայվել:

Մասնակի նորոգումից հետո Զամբայի վանքի վերարացումը տեղի ունեցավ 1984 թ. օգոստոսին, («Էջմիածին», 1984 թ., № Ժ, էջ 49):

կամ ավելի տները առանձին կղզի էին կազմում և թուրքերի կամ թաթարների հարձակման դեպքում ծառայում իբրև ապաստարան⁸²:

Մոլդովայում և հատկապես նրա մայրաքաղաք Յաշում շարունակում էր գոյատևել աղեղնագործությունը: Նորանոր պատմական փաստերը վկայում են, որ այս մասնագիտության մեջ որոշակի դեր են ունեցել նաև հայ աղեղնագործները: Այդ արհեստը շատ հին էր Յաշում: Ռուսին պատմաբաններ Գան Բրդրբրուի և Յոան Կապրոշուի նորահայտ տվյալների շնորհիվ մեզ հայտնի է դառնում, որ Յաշի «Աղեղնագործություն» կոչված հնագույն փողոցը անմիջական հարևանության մեջ էր գտնվում նույնքան հին «Հայնոց» կամ «Հայկական փողոցին» և որ աղեղների պատրաստման արհեստը շարունակվում էր մինչև XVIII դարի առաջին տասնամյակները⁸³:

Մոլդովայի հայերը զեռ փոքրուց ձիավարություն զիտակ էին, իսկ նրանց բուժած ձիերը մեծ պահանջարկ ունեին արտասահմանում, նույնիսկ հեռավոր շուկաներում: Գանը նշում է, որ կարավանները ապրանք էին տեղափոխում ձիերի վրա, իսկ ունևոր հայերը Մոլդովայում մեծ տոնի օրերին գեղեցիկ և սպիտակ արաբական ձիերով էին երթևեկում⁸⁴: Ապրանքատար կարավաններով արևմուտքը արևելքի հետ կապող հայերը ուղևորվում էին լավ զինված: Մոլդովայի տարբեր քաղաքներում ստեղծված հայկական կտրիճների կամ պատանիների եղբայրությունները ևս կարևոր նպաստ էին բերում ձիավարության և զինավարժության զարգացմանը հայ երիտասարդների շրջանում: Կվովում, մեզ հայտնի է, որ XVII դարից հայ երիտասարդությունը ձիարշավներ էր կազմակերպում ս. խաչ եկեղեցու մոտ գտնվող դաշտում⁸⁵: Լեհահայերը չէին սիրում կառավարության կողմից, բոլոր բնակիչների նման, իրենց ևս հարթում կառավարության կողմից, նրանք իրավացի կերպով նշում էին, որ իրենց երիտասարդները զինավարժության կարիք չունեն, քանի որ նրանք 16—18 տարեկանից առևտրական գործերի պատճառով տանից ստիպված բացակայում էին մեկ կամ մի քանի տարով: Ահա և այդ կարավանների կատարած երթևեկությունների ընթացքում նրանք վարժվում էին հրացանաձգության մեջ, էրր կարավանի վրա հարձակվում էին թաթարների և կողոպտիչների խմբեր, որոնցից պաշտպանվելու համար երիտասարդությունը զենքի էր դիմում: Միաժամանակ հայերը նշում էին. «Աստված մի արասցե, եթե՝ թշնամին հարձակվի քաղաքի վրա, այն ժամանակ մեզանից և մեր երիտասարդներից յուրաբանչուրը ի գործ կգնի իր զենքը, շնորհքն ու հմտությունը»⁸⁶: Սրա լավագույն ապացույցն են Լեհաստանի արքա Յան Սոբեսկոն՝ 1685 թ. հունիսի 6-ի դրվատալից

խոսքերը՝ ուղղված հայերին նրանց ցուցաբերած դարավոր քաջության վերաբերյալ, երկրի սահմանային բերդերը պաշտպանելու գործում⁸⁷։ Ե՛վ Մուղղովայի, և՛ Լեհաստանի հայկական գաղթավայրերում նույնն էին սովորություններն ու բարքերը, հետևաբար նույնն էր նաև նրանց ուղղմական պատրաստականությունը, քանի որ Մուղղովայի շատ հայեր ծագում էին լեհահայ գաղութից և միասին էլ հաճախ անցնում կարավանային բազում արկածալի ճանապարհներ։ Ահա և իրենց ուղղմական պատրաստության շնորհիվ է, որ նրանք մասնակցում էին նաև Մուղղովայի պաշտպանությունը։

Մուղղովայի հայերը տարբեր երկրներից ներմուծում էին պերճանքի առարկաներ, նաև թանկագին քարերով զարդարված զենքեր, որոնք հետագայում սկսեցին արտադրել նաև տեղում։ Լվովում հայկական էին կոչվում մի շարք ապրանքներ, այդ թվում և զենքեր՝ զարդարված փորագրություններով ու թանկագին քարերով, ձիու սարքեր, կապարձներ, աղեղի պատյաններ և այլն։ Հայազգի նշանավոր ոսկերիչ Գրիգոր Կամենեցկու պատրաստած ձիու սարքը Լվովից հասնում էր մինչև Վալախիա⁸⁸։

Մուղղովայում և նրան հարակից երկրներում ապաստան գտած հայերի հայրենասիրական տրամադրությունների է՛լ ավելի կայունացման գործում, անկասկած, կարևոր նշանակություն պետք է ունեցած լինեին XVII դարի վերջում հայ ժողովրդի ազատագրության մեծ ուժվիրա Իսրայել Օրու կատարած ուղևորությունները նաև Մուղղովայում, Վալախիայում և Տրանսիլվանիայում, ուր, ամենայն հավանականությամբ, ինչպես հայերի, այնպես էլ տեղացիների մեջ նա ունեցավ համախոհներ։ Այս առումով էլ բնավ պատահականության արդյունք չպետք է համարել Պետրոս Մեծի արքունիքում Օրու՝ Հայաստանի ազատության գործին մեծապես սատարող, Մուղղովայի զավակ, հումանիստ և գիտնական, նախկինում Մուղղովայի և Վալախիայի մեծ սպրտար (գորահրամանատար) Նիկոլայ Միլեսկուի (1636—1708) հանդես գալը, ինչպես նաև ավելի ուշ Օրու՝ դեպի Պարսկաստան իր դեսպանության համար նախատեսված շքախմբում երկու տրանսիլվանացիների՝ Սիմոն Վենիտերի, որ Կրոնշտադտ (Իմա՝ Բրաշով) քաղաքից էր, և Անդրեյ Հարիտոնովի ներկայությունը⁸⁹։ Այս առումով միանգամայն ճիշտ էր կոհում ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը, երբ նշում էր, որ ազատագրական լեզենդի նոր վերախմբագրման ժամանակ Օրին ներշնչումներ էր ստանում նաև Մոսկվայում՝ շփման մեջ գտնվելով Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդների կյանքին ու լեզուներին ծանոթ և դեսպանական ատյանում թարգմանի դեր

կատարող Նիկոլաոս Սպաթարի (Իմա՝ Նիկոլայ Միլեսկու) հետ, որ նշանավոր այդ մատենագիրն ու քաղաքական գործիչը, ինչպես ակներև է նրա ժառանգությունից, լավ տեղյակ էր սիբիրյան հին գրքերին և կարող էր ազդած լինել Օրու հայացքների ձևավորման վրա։ Նրանից կամ այլ աղբյուրներից Օրին կարող էր իմացած լինել թերևս մի լեզենդ, որ տարածված էր հույների մեջ։ Ոմն Ագաթանգեղոսի (Իմա՝ Ագադրոն) մի «մարգարեություն» էր դա, թե «Հյուսիսից պիտի գա շիկահեր մի ժողովուրդ, «Русый народ», տապալի մուսուլմանների լուծը և խաչ բարձրացնի մահիկի վրա»։

Ակադեմիկոս Աշ. Հովհաննիսյանն այս կապակցությամբ նշում է նաև, որ «Յուրբերի դեմ Օրին և Սպաթարը հետամուտ էին ապահովել ոչ միայն հայերի ու հույների (մենք կասեինք նաև մուղղացիների, քանի որ վերջինս մուղղացի էր, այդ երկրում էր ծնվել և այդտեղից էր զնացել Մոսկվա), այլև սրանց ու վրացիների համագործակցությունը։ Հավանական պիտի համարել Սպաթարի գաղափարական կապը ոչ միայն Օրիի, այլև Արշիլի հետ»⁹⁰։ Միլեսկուն 1671 թ. էր հաստատվել Մոսկվայում, որտեղ և 1673 թ. սլավոներենի էր թարգմանել վերոհիշյալ սիբիրյան գիրքը⁹¹։ Միլեսկուն Օրիի՝ Ռումինիայի ներկա տարածքը կատարած այցի ժամանակ այնտեղ չէր արդեն, սակայն նա Միլեսկուի բերեկամներից կարող էր տեղեկություններ ստանալ և նրան ուղղված հանձնարարականներ ունենալ իր ձեռքում, որոնք և հետագայում պիտի նպաստեին նրանց սերտացմանը։ Միլեսկուն ոչ միայն նշանակված էր Ռուսաստանի դեսպանական ատյանի թարգմանիչ, այլև զիմանագիտական գրասենյակի թարգմանիչների պետ⁹²։ Նա զիմանագիտական գործունեություն է ծավալում մինչև Չինաստան, մասնակցում Պետրոս Մեծի Ազովի հակաթուրքական պատերազմին։ Միլեսկուն իր երկերից մեկը ձոնելով Պետրոս Մեծին, գրել էր. «Ռուս թագավորի ուժեղ ձեռքը ազատագրելու է Մուղղվան և բալխանյան ժողովուրդներին, որոնք տրեքում են թուրքական բռնակալական լծի տակ...»⁹³։

Հայագետ և արևելագետ Հ. Ճ. Սիրունին, հիմնվելով Կ. Եղյանի հրատարակած վավերագրերի և այլ աղբյուրների վրա, հատուկ կանգ է առել Միլեսկուի գործադրած այն երկարատև ճիգերի վրա, որոնք նոր ուղի էին հարթելու հայ ժողովրդի ազատագրության գործում։ Փաստերը վկայում են, որ սկսած 1701 թ. հուլիսի 2-ից մինչև 1707 թ. ապրիլ, վախճանից՝ Օրու ռուսական կողմնորոշման սկզբից մինչև նրա Պարսկաստան մեկնելը, հայ-ռուսական զիմանագիտական հարաբերություններին մշակման գործում ամենուրեք հիշվում է Միլեսկուի կատարած եռանդուն

գործունեության մասին: Վերոհիշյալ տրանսիլվանացի Հարիտոնովը դեռևս 1707 թ. նշում էր, որ Միլեսկուն տեղյակ էր Պարսկաստան կատարելիք Օրու ուղևորությանը: Այսպիսով, անգամ իր կյանքի վերջում, երբ 71 տարեկան էր, նա միշտ ներկա էր հայ-ուսական դիվանագիտական բանակցություններին: Ռուս կանցլեր Գոլովինի և մոլդովացի Միլեսկուի ջանքերը բարձր են գնահատվել մեխիքենբերի կողմից, որոնք 1703 թ. մայիսի 27-ին ութ ստորագրություններով իրենց երախտագիտություն են հայտնել նրանց՝ հայկական դատին ցուցաբերած օգնության համար: Երկար տարիներ անց, 1736 թ. Օրու գինակիցն ու հաջորդը՝ Մինաս վարդապետ Տիգրանյանցը, գեներալ Ս. Ա. Սալտիկովին գրելով 1701 թ. Մոսկվայում իր կատարած ուղևորության մասին, դարձյալ անդրադառնում էր Միլեսկուի ցուցաբերած օգնությանը: Միանգամայն իրավացի է Հ. Ճ. Սիրունին, որ, նկատի ունենալով Միլեսկուի օգնությունը, եզրակացնում է, գրելով, որ նա գործուն օգնություն է ունեցել սկզբից և եթ հայ-ուսական բարեկամության ամրապնդմանը, ինչպես նաև միաժամանակ նպաստել հայ ժողովրդի ազատագրական շարժմանը: Այսպիսով, Մոլդովայի զավակ Միլեսկուն հայերին բերած օգնությամբ ի հայտ է գալիս իբրև անկեղծ բարեկամ և հայկական հարցը սրտով զգացող, այնպիսի պատմական մի պահի, երբ հայերը, գտնելով ռուսական կողմնորոշման ճիշտ ուղին, առաջին քայլերն էին անում իրենց ազգային տենչանքների իրականացման ճանապարհին⁹⁴:

Կարևոր է նաև նորահայտ վավերագրերի սփռած լույսը, որով հայտնի է դառնում, որ Հայաստանի ազատագրության շարժմանը իրենց մասնակցությունն էին ուզում ցուցաբերել նաև Մոլդովայում ապաստանած հայերը: Այսպես, 1720-ական թվականներին, երբ Հայաստանում ծավալվում էին ազգային-ազատագրական շարժումները, դրանց արձագանքները հասել էին մինչև Արևելյան Եվրոպայի հայ գաղութները, և այնտեղ ապաստանած հայերը ևս անմասն չէին ուզում մնալ իրենց հեռավոր հայրենիքի անկախության սրբազան գործից: Պատմաբաններ Վ. Պարսամյանի, Վ. Ոսկանյանի և Վ. Մարտիրոսյանի հայտնաբերած փաստաթղթերից հայտնի է դառնում, որ Կամենեց-Պոդոլսկում 500 մարդ էր հավաքվել, որոնք բոլորն էլ ցանկանում էին գնալ հայկական սղնախներ՝ տեղի հայերին օգնելու համար: Կամենեց-Պոդոլսկի հայ պատվիրակները հայտնում էին, որ Լեհաստանում, Վալախիայում, Հունգարիայում և այլ վայրերում ևս մեծ թվով հայեր կան, որոնք ուրախությամբ կանցնեին Ռուսաստանի տիրապետության տակ և սղնախներին օգնության կգնային: Նրանք հայտնում են նաև, որ թուրքերի հարձակման հե-

տևանքով շատ հայեր ստիպված հեռացել են և հաստատվել Արևելյան Եվրոպայի զանազան գաղթավայրերում: Հայտնի է դառնում նաև, որ նշված հայերը զինվորական մարդիկ են, բայց այդ բանը թաքցնում են և տեղից տեղ են թափառում, զբաղվում առևտրով: Նրանցից ոմանք նաև ձի և հրացան ունեն: Բայց երբ նորին կայսերական մեծության հրամանով թույլատրվի Ռուսաստան գալու, ապա բոլորը կգան, թե նրանք, ովքեր ի վիճակի են զինվել, թե նրանք, ովքեր հնարավորություն չունեն հրացան և ձի ձեռք բերել՝ կգան առանց դրանց և նորին մեծության հրամանի համաձայն, այսինքն, եթե կարգադրվի, որ բոլորը գան հրացաններով կամ առանց դրանց, նրանք կգան հենց այնպես՝ իրենց սեփական հաշվով Ռուսաստանով անցնելու համար, չցանկանալով նորից կայսերական մեծությունից որևէ օժանդակություն ո՛չ դրամով, ո՛չ սնունդով, ո՛չ սալներով, միայն թե իրենց Ռուսաստանով անցնելու ազատ և անհապաղ իրավունք տրվի:

Այս շարժմանը եռանդուն ղեկավարություն է ցույց տալիս Իսրայել Օրու վաղեմի ընկերներից, Հայաստանի ազատագրության համար պայքարող Մինաս վարդապետ Տիգրանյանցը: Վերջինս նամակ ստանալով Կամենեց-Պոդոլսկի հայերից 1728 թ. փետրվարի 1-ին, այդ մասին հայտարարություն է արել Արտաքին գործերի կոլեգիայում, իսկ նույն 1728 թ. մարտի 13-ին Արտաքին գործերի կոլեգիան Մինաս վարդապետին բանավոր հայտարարել է, որ նա գրի իրեն դիմող հայերին, որ նորին կայսերական մեծությունը ողորմածաբար բարեհաճեց թույլ տալ Ռուսաստանով Պարսկաստան անցնել կամ նրանց, ովքեր կցանկանան բնակություն հաստատել և ապրել Ռուսաստանում, այստեղ գան Կիևի վրայով, անպայման իրենց միջոցներով, ինչպես նրանց ներկայացուցիչները հայտարարել են:

Մի այլ վավերագրից պարզվում է, որ Մոսկվա ժամանած Պետրոս Խաչատուրովը Պարսկաստանի խառնակությունների ժամանակ ուղևորվել է Կ. Պոլսի վրայով իր եղբոր՝ Գրիգոր Ստեփանովի մոտ, որը վաճառական է և նրա մոտից իր կամքով եկել է այստեղ և ցանկանում է գնալ հայկական սղնախներ: Իսկ մնացած եկվոր հայերը Մինաս վարդապետին իրենց մասին հայտնել են, որ բոլորը թեև ունենր շեն, բայց զինվորականներ են, և Պարսկաստանից խառնակությունների և խռովության ժամանակ, որից անցել է արդեն 6 տարի, իրենք եղել են Թուրքիայում, Վոլոսկի երկրում և Լեհաստանում, որտեղ իրենց ապրուստի համար տոնավաճառներին տեղից տեղ գնալով, եկել են այստեղ: Եվ այսպես, 23 հայեր սղնախներ գնալու համար Կամենեց-Պոդոլսկից Մոսկվա են

եկել, որոնցից առաջինը հիշվում է Պետրոս Խաչատուրի որդին, ապա Գրիգոր Ստեփանի որդին և ուրիշներ: Հետագա նյութերը ցույց են տալիս, որ մինչև Մոսկվա գալը Գրիգոր Ստեփանյանը ապրել էր Իզմայիլում և Կամեննց-Պոդոլսկում, զբաղվել առևտրով և զինվորական գործով: Մոսկվայում, ամենայն հավանականությամբ, նա նշանակվում է սղնախներ մեկնող հայերի հրամանատար: 1728 թ. Գրիգոր Ստեփանյանը 22 հոգուց բաղկացած իր խմբով Մոսկվայի—Ցարիցինի—Քերեքի վրայով գալիս է Բարու և ներկայանում աչդուեղ գտնվող ռուսական զորքերի հրամանատար զենեքալ-լեյտենանտ Ռումյանցևին: Անհրաժեշտ ռազմական ժանդակություն և հրահանգներ ստանալուց հետո, Գ. Ստեփանյանի ջոկատն անցնում է սղնախներ, միանում տեղի հայկական զինված ուժերին և ակտիվ մասնակցություն ունենում 1728—1730 թթ. ազատագրական կռիվներին: Գրիգորն ստանում է յուզբաշու (հարյուրապետի)⁹⁵ կոչում: Վերոհիշյալ Վոլոսկի կամ Վալախիայի երկիրը աշխարհագրականորեն համապատասխանում է Մուղղովային, քանի որ լեհական աղբյուրներում, ինչպես և լեհահայերի կողմից Մուղղովան կոչվում էր Վալախիա, իսկ հիշատակվող Իզմայիլ քաղաքը, ուր բնակվել էր ապագա հարյուրապետ Գրիգոր Ստեփանյանը, Մուղղովայի մի մասն էր կազմում: Հավանական է, որ Մուղղովայից և Հունգարիայից (իմա՝ Տրանսիլվանիա) հայրենիք վերադառնալ ցանկացողների մեջ պետք է լինեին նաև տեղացի հայեր:

Հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումների նկատմամբ ռումինահայերի ցուցաբերած հետաքրքրության մասին են խոսում նաև նրանց խոշորագույն կենտրոններից Բոտոշանի հայ գաղութի ունեցած կապերը Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքի հետ, որն այն ժամանակ Հայաստանի ազատագրական տենչանքների և լուսավորչալ ծրագրերի խոշորագույն կենտրոններից էր: Այդ հարաբերությունների լավագույն ակադեմիայն է հայագետ Հ. Ճ. Սիրունու՝ Բոտոշանում հայտնաբերած և 1967 թ. Ֆրանսերենով լույս ընծայած այն վավերագիրը, որը 1786 թ. Մադրասից ուղարկել էր հայ ազատագրական շարժման Մադրասի խմբակի ռահվիրա Շահամիր Շահամիրյանի որդի Եղիազար Շահամիրյանը: Վերջինս նկատի էր առել այն հանգամանքը, որ Բոտոշանը մուղղովահայերի ամենաբազմամարդ կենտրոնն էր, սկսած XVIII դարից մինչև XIX դարի կեսերը, և գաղթավայրում որոշակի դիրք էր գրավում: Այդ փաստաթուղթը Մադրասից ուղարկված պետք է լինեի ուղղակի Բոտոշան՝ համահայկական նշանակություն ունեցող հայ ազատագրական շարժմանը մուղղովահայերի համագործակցությունը ապահովելու նպատակով: Անկասկած է,

որ Բոտոշանի, ինչպես նաև բովանդակ Մուղղովայի հայերը ոչ միայն իրենց հավանությունը պետք է տված լինեին հիշյալ նախագծին, այլև, ինչպես երևում է հայերեն բնագրի կողքին ղուգահեռ բերված նախագծի ռումիներեն թարգմանությունից, ցանկացել են իրենց ազատագրական մտորումներին և ծրագրերին տեղյակ պահել նաև Մուղղովայի, գուցե և Վալախիայի իշխանությունների ղեկավարներին, նրանցից ևս խորհուրդ և օգնություն ակնկալելու հույսով, չէ՞ որ թե՛ Մուղղովան, թե՛ Վալախիան տենչում էին ազատագրվել օսմանյան դարավոր լծից: Այդ նախագծի խորագիրն է. «Հայոց ազգին և աշխարհին նախազդուություն, ի հայրապետության տեառն Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսի, ի Վաղարշապատ»: Ինչպես նկատում է Հ. Ճ. Սիրունին, Բոտոշանի նորահայտ փաստաթղթում արձանագրված է Հայաստանի ազատագրության նախագիծը և ժամանակագրորեն հաջորդում է 1772 թ. հրատարակված «Նոր տեսակ և ժամանակագրորեն հաջորդում է 1772 թ. հրատարակված «Նոր տեսակ, որ կոչի հորդորակին» և 1773 թ. «Որոգայթ փառացին»: Ինչպես երևում է, հակառակ իրենց զեմ ստեղծված խոշորագույններին, Մադրասի հայրենասերները չեն հուսահատվում: Այս անգամ նախաձեռնությունը պատկանում է Շահամիր Մուլթանում Շահամիրյանի ընտանիքի անդամներից մեկ ուրիշին՝ Եղիազար Շահամիրյանին: Այդ նախագիծը պատրաստվել էր՝ բոլոր կարևոր հայկական համայնքներին իրազեկ դարձնելու և նրանց հավանությունը ևս ստանալու համար⁹⁶: Գծախառնարար, այդ վավերագրի վերաբերյալ հետագայի նյութերը մեզ չեն հասել:

Հաջորդող տարիներին Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուսթյանի՝ մուղղովահայ բոլոր հայաշատ կենտրոններ կատարած այցելությունները նրա կողմից տպագրված հայրենասիրական գրքերի մեծ տարածումը տեղի հայերի մոտ և ստեղծված բուռն ոգևորությունը վկայում են այն մասին, որ Մուղղովայի հայերը չեղմորեն հավատում էին հայ ժողովրդի ազատագրական մեծ գործին և իրենց ստրկացված հայրենիքի լուսավոր ապագրական մեծ գործին և իրենց ստրկացված հայրենիքի լուսավոր ապագրական մեծ գործին և իրենց ստրկացված հայրենիքի լուսավոր ապագրական շարժման ռահվիրաներից մեկը, Մուղղովայի Յաշ մայրաքաղաքում կազմեց ղեկուցագիր՝ նվիրված Ռուսաստանի օգնությամբ Հայաստանի ազատագրությանը, և 1790 թ. այն ներկայացրեց իշխան Գ. Ա. Պոտյոմկինին: Արղուսթյանի հետ միասին, այդ օրերին բացառիկ ցնծություն մեջ պետք է լինեին նաև Յաշի և բովանդակ Մուղղովայի մյուս հայաշատ կենտրոնների հայերը:

Հայերի՝ ռումին ժողովրդի հետ մղած դարավոր համատեղ պայքարը ընդդեմ օսմանյան ապատակող զորքերի, ինչպես նաև օտարերկրյա այլ զավթիչների, շարունակվեց նաև հետագայում:

Այսպիսով, միջնադարյան Մոլդովայում և Վալախիայում դարեր շարունակ հյուրընկալված և առանձնաշնորհումների արժանացած հայերն իրենց նպաստն են բերել երկրի անկախության պահպանության և օսմանյան բանակների դեմ մղված պայքարին: Հայերը ոչ միայն երկրի բանակին պարգևել են զինվորներ ու զորամասեր, այլև զորապետներ, ականավոր զիվանագետներ, որոնք մաքառել են օսմանյան բանակների առաջխաղացման դեմ, տարբեր քրիստոնյա ժողովուրդներից համադաշնակցություն ստեղծել: Հայերը երկրին տվել են իշխաններ, որոնք ազատության և պայքարի դրոշ են պարզել զավթիչների դեմ, հերոսի մահով ընկել անհավասար կռվում և անմոռաց անուն թողել ռումին ժողովրդի պատմության ոսկեմատյանում: Հայերը միաժամանակ իրենց նպաստն են բերել երկրի ամբողջաշինարարության գործում, կառուցելով ամրոցներ, բերդաման վանք, պաշտպանողական բնակելի տներ: Նրանք հմուտ են եղել նաև ձիավարության, զինագործության և զենքերի օգտագործման մեջ: Հայերն արյան գնով պայքարում էին օսմանյան բանակների դեմ, համոզված, որ Մոլդովայի և Վալախիայի ազատագրումից հետո մի հրջանիկ օր բախտը կվիճակվի նաև իրենց հայրենիքի անկախության վերականգնմանը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ C. C. Giurescu, D. C. Giurescu, Istoria românilor, ed. II, București, 1975, p. 315—316.
² Գրիգոր Գաբանաղցի կամ Կամախեցի, Ժամանակագրություն, Նրուսաղեմ, 1915, էջ 12:
³ Գ. Ապանյան, «Շողակաթ», 1953, էջ 258. հմմտ. Ն. Ճ. Սիրունի, Պոլիս և իր դերը, հ. 1, 1453—1800, 1965, Պեյրուս, էջ 182:
⁴ Միմեն Ահաջի, Ուղեգրություն, Վիեննա, 1936, էջ 346:
⁵ Գրիգոր Գաբանաղցի, Նույն տեղում, էջ 125:
⁶ P. P. Panaitescu, Mihai Viteazul, 1936, p. 61.
⁷ H. Dj. Siruni, O năvălire necunoscută a bandelor turcești în Țările Române la 1769, București, 1940, p. 37.
⁸ «Կոունկ Հայոց աշխարհի», Թիֆլիս, 1863, օգոստոս, էջ 419—448:
⁹ «Նոր կյանք», Բուխարեստ, 1955, № 16(25), էջ 3:
¹⁰ Donado da Lezze, Historia Turchesca (1300—1514), ed. I. Ursu, București, 1909 pp. XLVI, 189.
¹¹ N. Grigoraș, Instituții feudale din Moldova. Organizarea de stat până la mijlocul sec. al XVIII-lea, București, 1971, p. 347.
¹² N. Iorga, Armenii si Români; O paralelă istorică (Gr. M. Buiuciu 1840—1912), București, 1914, p. 64.

¹³ C. Коланджян, Сучава, как центр средневековой культуры армян в молдавском княжестве. «Общественное сознание на Балканах в средние века», Калинин, 1982, с. 73—88.

¹⁴ P. P. Panaitescu, Նույն տեղում, էջ 61:
¹⁵ P. P. Panaitescu, Viața feudală... p. 435.
¹⁶ N. Grigoraș, Նույն տեղում, էջ 348:
¹⁷ Վլադ Բրեքցեանու, Հայկական ծագում ունեցող բարձրաստիճան պաշտոնյաները հին Մոլդովայում, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, № 6, Երևան, էջ 269:
¹⁸ Исторические связи народов СССР и Румынии в XV—начале XVIII вв., т. I, 1408—1632, М., 1965, с. 70—71.
¹⁹ Բուտիֆա Զոֆան, Մոլդովայի հայ ազգաբնակչության դերը Մեծ Շեքսանի ժամանակ, «Նոր կյանք», Բուխարեստ, 1957, № 161 (359), էջ 3:
²⁰ Nicolae Stoicescu, Dictionar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, sec. XIV—XVII, București, 1971, pp. 334—335.
²¹ Վլադ Բրեքցեանու, Նշվ. աշխ., էջ 278—280, Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Hurmuzaki, v. II, p. 1-a, (1451—1575), p. 240. Hurmuzaki, v. XV, p. 1-a, pp. 401—462.
²² N. Stoicescu, Նշվ. աշխ., էջ 334, ծանոթ. 5:
²³ Վլադ Բրեքցեանու, Նշվ. աշխ., էջ 280:
²⁴ Վլադ Բրեքցեանու, Նշվ. աշխ., էջ 280: Գ. Ղերիկյան, Վարդիկները միջնադարյան ռումանական ժողովրդական երգերում, ՊԲԷ, 1962, № 4, Հովհ. Գալիպյան, Ռումանահայ գաղութը, Նրուսաղեմ, 1979, էջ 219: B. P. Hașdeu, Ioan Vodă cel Cumplit, București, 1978, p. 22.
²⁵ Տե՛ս նաև Ս. Քոլանջյան, Յոան Քաշ կամ Հայր, ՉՉԷ, հ. 8, 1982, էջ 128:
²⁶ Gr. Ureche, հմմտ. B. P. Hașdeu, 58.
²⁷ Goreki, Descriptio belii Ivoniae Voivodae Valachiae, Francofurti, 1565, հմմտ. B. P. Hașdeu, 26.
²⁸ Dimitrie Cantemir, Descrierea Moldovei, București, 1973, p. 139.
²⁹ Cronicile slavo-române, ed. P. P. Panaitescu, p. 148.
³⁰ Dinu Giurescu, Ioan Vodă cel Viteaz, București, 1974, p. 4.
³¹ Documente turcești privind Istoria României, vol. I, 1455—1774, Intocmit de Mustafa A. Mehmed, București, 1976, p. 115—116, doc. № 123.
³² Goreki, Նույն տեղում, էջ 31:
³³ Исторические монографии и исследования Николая Костомарова... т. 2, СПб., 1963 с. 12.
³⁴ B. P. Hașdeu, Նույն տեղում:
³⁵ I. Cupșa, Arta militară a moldovenilor in perioada domniei lui Ioan Vodă cel Cumplit, București, 1959, pp. 86—102.
³⁶ D. C. Giurescu, Նույն տեղում, էջ 82:
³⁷ Ղ. Ալիշան, Կամենից, Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի և Ռումինիոյ հալածության ժամանակ, Վենետիկ, 1896, էջ 44—45, 48—49 և այլն:
³⁸ Ն. Ճ. Սիրունի, «Արազ», տարեգիրք, Ա տարի, 1933, Բուխարեստ, էջ 116:

33 Վ. Ռ. Գրիգորյան, Ցաշ քաղաքում հայկական դատարանի գոյությունը մասին վկայող մի ուշագրավ վավերագիր, Տեղեկագիր ՀեՍՀ ԳԱ հաս. գիտությունների, երևան, 1961, № 9:

39 D. C. Giurescu, էջ 84:

40 Կամենից, էջ Թ:

41 B. P. Hașdeu, էջ 164:

42 H. M. Карамзин, История государства российского, СПб., т. X, 1824, зам. 193.

43 Կամենից, էջ 43:

44 D. C. Giurescu, էջ 88:

45 B. P. Hașdeu, էջ 184: Տե՛ս նաև Ս. Քոլանջյան, Կարապետ Յոան Պոստոլը, 202, հ. 8, 1932, էջ 128:

46 N. Iorga, Pretendenții domnești... „Anal. Academiei Române“, ser. II, Tom XIX, 1896/1897, București, 1897.

47 Կամենից, էջ 49:

48 N. Iorga, Pretendenții... Doc. Hurmuzaki, v. III, p. 13. Տե՛ս նաև II Քոլանջյան, Ալեքսանդր Սերպուխա, 202, հ. 1, 1974, էջ 154:

49 A. D. Xenopol, Istoria Românilor, v. V, p. 87.

50 D. C. Giurescu, էջ 90:

51 Նույն տեղում, էջ 90:

52 A. D. Xenopol, Նույն տեղում, հ. 4, էջ 125:

53 Նույն տեղում, էջ 126: Lucian Predescu, Enciclopedia Gugetarea, București, 1940, p. 656.

54 N. Iorga, Studii și documente, v. XXIII, pp. 432—433.

55 Կամենից, էջ 58—59:

56 Lucian Predescu, Enciclopedia „Cugetarea“ București, 1943, p. 479.

57 Călători străini despre țările române, v. VI, București, 1976, p. II-a Evlia Celebi, p. 717.

58 «Նոր կյանք», Բուխարեստ, 1955, № 16 (254), 15 ապրիլի, էջ 3:

59 T. Holban, Boierii lui Mihai Viteazul. boierii fără ranguri, „Arhiva“, Iași, 1930, № 37, p. 179.

60 Գ. Ղազարյան, Հայերու մասնակցությունը միջնադարյան Ռումանիո գրվանազրտական կյանքին մեջ, ՊՐՀ, 1960, № 3:

61 Գ. Ղազարյան, Պետրոս Գրիգորովիչի զերբ Միշայ Վիթեազուի արտաքին քաղաքականության մեջ, «Նոր կյանք», Բուխարեստ, 1961, № 7 (555), 17 փետր., էջ 5: Տե՛ս նաև Ս. Քոլանջյան, Գրիգորովիչ Պետրոս, 202, հ. 3, 1977, էջ 228:

62 N. Iorga, Armenii și Români... p. 66. I. N. Angelescu, Histoire économique des roumains, I, Paris.—Genève, 1920, p. 293.

63 «Նոր կյանք», Բուխարեստ, 1955, № 16 (254), 15 ապրիլի, էջ 30:

64 N. Iorga, Armenii și Români... p. 66.

65 Կամենից, էջ 77, Istoria orașului Iași, v. I, Iași., 1980, p. 217. գփշաղերենից Քարգմանությունը տե՛ս H. Dj. Siruni. Mărturii armenești despre români. Extrase din Cronica armenilor din Camenița, p. I-a (1430—1611), București, 1936, p. 18.

66 B. P. Hașdeu, Istoria toleranței religioase în România, 1865, p. 61—63 Տե՛ս նաև Ս. Քոլանջյան, Գրական կապերի պատմությունից, «Գրական թերթ», 1976, № 15 (1879), էջ 6: Նույնի՛ Հաժդեու Ալեքսանդր, ՀեՍՀ, հ. 6, էջ 6:

67 Grigore Goilav, Armenii intemeitori de orașe în partea de răsărit a Europei, București, 1909, p. 16.

68 P. Constantinescu—Iași, Relațiile culturale româno-ruse în trecut, București, 1954, fig. 80, 83.

69 V. Vătășianu, Istoria artei feudale în țările române, v. I, 1959, p. 297.

70 Կամենից, էջ 22:

71 Գ. Գաբանաղյան, Նույն տեղում, էջ 409:

72 Călători... p. I-a Paul de Alep... 99, 306.

73 Ս. Քոլանջյան, Համառոտ ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Գեղյա հայաքաղաքի, «Բաների Մատենադարանի», 1869, № 9, էջ 40—41, 443, 451—452:

74 Կամենից, էջ 197:

75 Զ. Ճ. Սիրունի, Արխիվային հայկական նյութեր ռումանական հողի վրա, «Բաների Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1966, № 2, էջ 106—108:

76 C. C. Giurescu, D. C. Giurescu, Istoria Românilor, București, p. 463—471. C. C. Giurescu, Târguri sau orașe și cetăți Moldovene din secolele al X-lea până la mijlocul sec. al XVI-lea, București, 1967, p. 282.

77 L. Șimanschi, Mănăstirea Zamca, București, 1967, p. 7.

78 Գեմետրիոս Տաեի (Գումիարու Դան), Արևելյան Հայր ի Պուրովինա, թրքմ. Գ. Պալեմբյարյանի, Վիեննա, 1891, էջ 22—24:

79 Նույն տեղում, էջ 25:

80 Նույն տեղում, էջ 36—37:

81 L. Șimanschi, էջ 28:

82 Լ. Բարայան, Հայերի Մոլդավիայում և Բուկովինայում, Թիֆլիս, 1911, էջ 184:

83 Grigorie Goilav, Datinele, obiceiurile și credințele armenilor din țările române (după D. Dan). „Sezătoarea“, Fălticeni, 1912, p. XII.

84 Dan Bădărău, Ioan Caproșu, Iașii vechilor zidiri, Iași, 1974, p. 30—31, 64.

85 Գեմետրիոս Տաեի (Գումիարու Դան), Նույն տեղում, էջ 65:

86 «Հայրենիք», 1929, № 11, 9, էջ 120:

87 Նույն տեղում, 1929, № 9, 7, էջ 153:

88 Նույն տեղում, 1929, № 12, էջ 144:

89 Նույն տեղում, էջ 140:

90 Գ. A. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, документы... Санкт Петербург, 1898, с. 238—239.

91 Աշոտ Հովհաննիսյան, Գրվազներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք 2-րդ, Երևան, 1959, էջ 512—513:

92 Dicționarul literaturii române dela origini până la 1900, București, 1970, p. 571.

93 Նույն տեղում:

94 P. Constantinescu—Iași, p. 169.

⁹⁴ H. Dj. Struni, Le spathaire Nicolae Milescu et son rôle dans les relations des arméniens avec Pierre le Grand, „Studia et Acta Orientalia“, II, 1960, Bucarest, pp. 207—216.

⁹⁵ Վ. Պարսամյան, Լեհահայերի մասնակցությունը Դավիթ Բեկի ապստամբությանը, Երևան, 1962, Վ. Ա. Ոսկանյան, Գ. Ա. Մարտիրոսյան, Նոր վավերագրեր 1720-ական թթ. հայ ազատագրական շարժման վերաբերյալ, ՊԲՀ, 1962, № 4, 19:

⁹⁶ H. Dj. Struni, Le rôle des arméniens de l'Inde dans le mouvement d'émancipation du peuple arménien, „Studia et Acta Orientalia“, V—VI, Bucarest, 1967, p. 297 — 336.

Վ. Ա. ԲԱՅԲՈՒՐԳՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԵՎ ԶՈՒՂԱՅԱՀԱՅ ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ԲՈՒՐԺՈՒԱԶԻԱՆ XVI—XVII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Քուրբերի կողմից 1453 թ. Կ. Պոլսի գրավումը ծանր հարված էր Արևելքի և Արևմուտքի միջև միջազգային առևտրին: Ավելի ուշ, Բարեհուսո հրվանդանի հայտնագործումից հետո առևտուրը ցամաքային ճանապարհներից տեղափոխվեց դեպի Պարսից ծոց, Կարմիր ծով և Հնդկական օվկիանոս, որի հետևանքով Միջերկրականի ասիական նավահանգիստներն ու Մերձավոր արևելքի վրայով կատարվող ցամաքային տարանցիկ առևտուրը կորցրեցին իրենց նախկին նշանակությունը:

Զրկվելով մերձավորարևելյան շուկաների հետ անմիջականորեն կապեր ունենալու հնարավորությունից, եվրոպացի վաճառականներն ստիպված էին դիմել Արևելքի միջնորդ առևտրականների օգնությանը: Դրա հետևանքով XVI դարից սկսած կրկին ասպարեզ է իջնում հայ առևտրական դասը, որի գործունեությունը միառժամանակ խամրել էր Առաջավոր Ասիայում տեղի ունեցած քաղաքական վայրիվերումների, առևտրական ճանապարհների անապահովության և մի շարք այլ պատճառներով: Այսպիսով, հայ վաճառականները դառնում են Արևելքի և Արևմուտքի միջև միջազգային առևտրի միջնորդներ, այլևս մրցակիցներ չունենալով ցամաքային ճանապարհների վրա:

Արևելյան Հայաստանում, հատկապես Նախիջևանի և Ղափանի շրջաններում առաջ են գալիս բազմաթիվ վաճառականական գյուղեր ու ավաններ, որոնցից հատկապես նշանավոր էին Հին Զուղան, Աստապատը, Օրդուբազը, Ազուլիսը, Դաշտը, Ագարակը, Վանանդը, Մեղրին, Երնջակը, Շոռոթը, Շահկերտը, Ցղնան, Կալերը, Բիստը, Զահուկը, Խոշկաշենը և այլն, որոնք վերածվում են Եվրոպայի և Ասիայի միջև միջազգային տարանցիկ քարավանային առևտրի կարևորագույն հանգուցակետերի: Այս վայրերի հայ առևտրական բուրժուազիան կամ «խոշաների» դասը, իր ձևավորման ու զարգացման հենց սկզբնական շրջանից ստիպ-

ված էր գործել ծայրահեղ դժվարին պայմաններում: Հիշենք, որ XVI դարի սկզբից Հայաստանի երկու հատվածներում էլ աղետալի վիճակ էր: Հայ ժողովրդի բնօրրանը դարձել էր ռազմական գործողությունների թատերաբեմ Մերձավոր արևելքի հզորագույն տերություն՝ Օսմանյան Թուրքիայի և էքսպանսիոնիստական հակումներ գրսևորող ու Առաջավոր Ասիայում քաղաքական առաջնության ձգտող Սեֆյան Իրանի միջև:

Հայաստանի տարածքում վաշկատուն ցեղերի էթնիկական էքսպանսիան ուղեկցվում էր նստակյաց բնակչության զանգվածային ջարդերով: Գերեվարությունների, տարազրույթյունների և ամեն տեսակի բռնությունների հետևանքով հայ բնակչությունը դուրս էր մղվում հայրենի բնօրրանից:

Անտարակույս, այս փոթորկահույզ դարաշրջանում տիպիկ արևելյան բարբարոսական ճնշումներն ու կեղեքումները հայ ժողովրդի տարբեր խավերի մոտ առաջ էին բերում դժգոհություններ ու հրահրում ազատագրական բաղձանքներ: Պատահական չէ, որ հայ և վրաց ժողովուրդների ազատագրական ձգտումները ճնշելու նպատակով և՛ օսմանցիները, և՛ սեֆյանները իրագործում էին բազմաթիվ վարչական ու ռազմական բնույթի միջոցառումներ, որոնց նպատակն էր մեկընդմիջտ վերջ տալ հպատակ ժողովուրդների ազատագրական ոգորումներին:

Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական մասնատվածության պայմաններում Թուրքիայի և Իրանի բռնատիրության դեմ պայքարելու իրական հնարավորություններ չկային: Հայաստանի երկու հատվածներում էլ գոյություն չունեին քիչ թե շատ ուժեղ իշխանություններ, որոնք ի վիճակի լինեին համախմբելու ժողովրդին և դառնալու աղգային անկախության հենարաններ: Իսկ ազգային եկեղեցին, որը պետականությունից դուրկ ժողովրդի համար սովորաբար դառնում է ազգի բնական առաջնորդ, XVI դարում նույնպես ի վիճակի չէր ազգային հավաքականության անունից հակադրվելու օտար նվաճողներին, մասնավանդ, որ այդ շրջանում խաթարվել էր հայ ազգային-եկեղեցական կաղամկերպության միասնությունը: Բուրժուականացող հայ առևտրական դասը, որի շահերը տուժել էին Հայաստանում տեղի ունեցող գործողություններից, սկսեց դժգոհություն գրսևորել իր գործունեության ազատությունը կաշկանդող օտար լծի նկատմամբ: Որքան նա հարստանում էր և ձեռք բերում նյութական ուժ, այնքան ավելի ցայտուն էին գրսևորվում նրա այդ տրամադրությունները: Հայ խոջայությունն աստիճանաբար սկսում է հետաքրքրություն գրսևորել նաև սեփական ժողովրդի քաղաքական կյանքի նկատմամբ, հատկապես մտահոգվելով նրա իրավազուրկ վիճակով:

Ինչպես հայտնի է, XVI դարում վերստին արժարծվում է Արևմուտքի քրիստոնյա պետությունների օգնությամբ Հայաստանն ազատագրելու գաղափարը: 1547 թ. Ստեփանոս Սալմաստեցի կաթողիկոսը գումարում է հատուկ խորհրդաժողով, որը որոշում է պատվիրակություն ուղարկել Արևմուտք՝ Հայաստանի վիճակի բարվոքման շուրջը բանակցություններ վարելու: Հայկական կղերը փորձել է խորհրդաժողովի գումարման նախաձեռնությունը վերագրել իրեն: Մինչդեռ իրականում այն պատկանում էր հայ առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչներին: «Այսպիսի մի դիվանագիտական առաքելություն հնարավոր դարձնողն ընդհանրապես հայ առևտրական կապիտալն էր և մասնավորապես նրա արևելյան խոջոր ճյուղը, խոջայական կապիտալը...», — գրում է Լեոն¹:

1562 թ. Միքայել Սեբաստացի կաթողիկոսը որոշում է Արևմուտք ուղարկել մի նոր պատվիրակություն՝ Աբգար Թոխաթեցու գլխավորությամբ: «Ակնհեր է, — նկատում է ազգեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը, — որ Աբգարը և իր գործակիցները մերձավոր կապեր ունեին ոչ միայն հայ եկեղեցական խավերի, այլև հայ խոջայական վերնաշերտի հետ»²: Ընդ որում, եթե Ստեփանոս Սալմաստեցու առաքելությունը հետամուտ էր միայն իրանահայ շահախնդրությունների, ապա Աբգարի առաքելությունը «ոգեշնչված էր ոչ միայն իրանական, այլև թուրքական լուծք թոթափելու գաղափարով»³:

Հարկ է նշել, որ հայ վաճառականների քաղաքական ակնկալություններն Արևմուտքի տերություններից պատահական չէին նաև այն պատճառով, որ հայ առևտրավաշխառուական կապիտալը սերտ համագործակցության մեջ էր եվրոպական կապիտալի հետ:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ հայ ազատագրական միտքը ամենից վաղ ծնունդ է առել առևտրական բուրժուազիայի՝ խոջայության շրջանում: Հենց այս դասն է, որ, աստիճանաբար համակվելով հայ բնաշխարհն ազատագրելու տրամադրություններով, սկսում է տոն տալ նաև այդ նպատակով ձեռնարկվող բանակցություններին:

XVI դարի վերջին՝ Անդրկովկասում թուրքական տիրապետության շրջանում, երբ օսմանյան իշխանությունները ավատական դասի նկատմամբ վարում էին հողային տիրույթները բռնագրավելու, տնտեսապես հյուժելու և արտամղելու քաղաքականություն, բազմաթիվ ավատատերեր փախչում էին Իրան և ապաստան փնտրում այնտեղ: 1587 թ. Սեֆյան գահը ժառանգած շահ Աբբաս I-ը, որը նախապատրաստվում էր մեծ պատերազմի Թուրքիայի դեմ, սիրով ընդունում էր նրանց, արժա-

նացնելով մեծամեծ պատիվների և շնորհելով բազմապիսի իրավունքներ ու արտոնություններ⁴:

«Եւ պատճառ գնալոյ սոցա առ շահն այս էր,— շեշտում է Առաքել Գավրիթեցին,— զի հաւաստեաւ և ստոյգ գիտէին, թէ շահն պատրաստեալ է գալ յաշխարհս Հայոց... Եւ է պատճառ զիդակեցոց և զաշտեցոց գնալն՝ ծանր հարկապահանջութիւնն, կեղեքելն և կողոպտելն և կուռեճութիւն առնելն և անխնայ սպանանելն զբրիստոնեայն»⁵:

Իրան զաղթածների մեջ մեծ թիվ էին կազմում նաև մեծահարուստ հայ վաճառականները, որոնք նույնպես դրսևորում էին շեշտված դրժգոհություն թուրքական իշխանությունների նկատմամբ: Հարկ է նշել, որ օսմանյան գրավումից առաջ Արևելյան Հայաստանում գտնվող վաճառականական ավանները և հատկապես Զուղան Սեֆյան շահերից ստացել էին «խաս» կոչված իրավունքներ և ըստ այնմ վայելում էին մի շարք արտոնություններ: Մինչդեռ թուրքերը ոչ միայն չճանաչեցին այդ իրավունքները, այլև հայ վաճառականական դասի նկատմամբ սկսեցին վարել կողոպուտի, նրանց ունեցվածքը բռնագրավելու ու հարստահարելու քաղաքականություն: Եւ Աբբաս I-ը առանձնակի ուշադրության էր արժանացնում հայ վաճառականներին՝ փայփայելով Իրանի արտաքին առևտուրն աշխուժացնելու ծրագրեր⁶: Այդ պատճառով նա XVI դարի վերջին Իրան տեղափոխված ջուղայեցի վաճառականներին շնորհեց մի շարք արտոնություններ, այդ թվում նաև Իրանի տարածքում ազատորեն առևտուր անելու իրավունք⁷:

Հայ առևտրական դասի հակաթուրքական տրամադրությունների հայտանիշ է այն, որ XVI դարից սկսած ջուղայահայ խոջայությունն սկսում է իր գործուն մասնակցությունը բերել Սեֆյան Իրանի և եվրոպական պետությունների միջև ընթացող զիվանագիտական բանակցություններին, որոնց նպատակն էր հակաթուրքական ռազմական դաշինքի ստեղծումը⁸:

Օգտվելով Թուրքիայի ներքին քաղաքական ծանր վիճակից, շահ Աբբաս I-ը խախտեց 1590 թ. թուրք-իրանական հաշտության պայմանագիրը և 1603 թ. ռազմական գործողություններ սկսեց Օսմանյան Թուրքիայի դեմ: Ինչպես հայտնի է, այդ պատերազմի ժամանակ նա կազմակերպեց հայ ժողովրդի զանգվածային բռնագաղթ դեպի Իրան: Եւ Շահի հրամանով Սպահանի հարավային մասում, Զենդե-րուդ գետի ափին հիմնադրվում է Նոր Զուղա ավանը, որը շուտով դառնում է Արևելքի և Արևմուտքի միջև միջազգային առևտրի հանգույց և միաժամանակ

«գաղութային հայ կապիտալի ամենամեծ ու ամենաուժեղ կենտրոնը»⁹ ողջ XVII—XVIII դարերի ընթացքում:

Այսպիսով, XVII դարի սկզբներից հայ առևտրական բուրժուազիայի մի սովոր հատվածը, պատմական աննպաստ պայմանների հետևանքով, ստիպված էր գործել հայրենի բնաշխարհից դուրս:

Եւ Աբբաս I-ը Նոր Զուղայի վաճառականներին շնորհեց ամենալայն արտոնություններ և իրավունքներ, այդ թվում նաև շահապատկան ապրանքները վաճառող «խասսե-յե շարիֆե» վաճառականի կոչում: Նրանք ստացան նաև ազատ քաղաքացիություն և բրիստոնեական կրոնը ազատորեն դավանելու իրավունք: «Ի տապանաբարինս ոմանց տկանաւոր տոհմականաց Զուղայու գրեալ կայ բոս «ազատ», թերևս վասն յայտնելոյ ապագայից թէ ազատ քաղաքացի էին յԱսպահան և ոչ իբրև գերի: Այլ այդ արտոնութիւն՝ Զուղայեցոց տեսանի գլխաւորապէս տուեալ»¹⁰:

Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Տավերնիեի վկայությամբ «շահը հարուստ և անվանի ջուղայեցիներին շնորհեց այն բոլոր իրավունքները, որոնցից օգտվում էին իրանական բարձր պաշտոնավորները»¹¹:

Եւ հարգելով իրանի արտաքին առևտրի զարգացմամբ և իրանական քաղաքացիական բյուրոկրատիայի տնտեսական ու քաղաքական դիրքերի ամրապնդմամբ, շահական կառավարությունը հովանավորում էր գլխավորապես միջազգային մեծածախ առևտրով զբաղվող խոջաների վերնախավին: Վերջիններս հաճախ դառնում էին իրանական պետության առևտրական գործակալները:

Ստանալով առևտրի ազատության իրավունք, ջուղայեցի վաճառականներն անմիջապես ձեռնամուխ եղան լայն գործունեության: Նրանց հաջողվեց նույնիսկ իրենց ձեռքը վերցնել իրանական հում-մետաքսի արտահանման մենաշնորհը:

Գերմանացի փիլիսոփա Կանտը հատկապես ջուղայեցիներին նկատի ուներ, երբ գրում էր. «Մեկ այլ քրիստոնյա ժողովրդի՝ հայերի մոտ տիրապետում է ինչ-որ հատուկ տեսակի առևտրական ոգի: Նրանք զբաղվում են փոխանակությամբ, ոտքով ճանապարհորդելով Չինաստանի սահմաններից մինչև Գվինեայի ափի Կորսո հրվանդանը: ...Նրանք հյուսիս-արևելքից մինչև հարավ-արևմուտք անցնում են Հին աշխարհը և կարողանում են գրկաբաց ընդունելություն գտնել այն բոլոր ժողովուրդների կողմից, որոնց մոտ լինում են»¹²:

Խոջաներն իրենց առևտրով ոչ միայն հարստացնում էին շահական գանձարանը, այլև իրենք էին կուտակում հսկայական հարստություն:

Շրջանառության մեջ գտնվող նրանց կապիտալները հասնում էին մի-լիոնների: Տավերնիերի վկայությամբ ջուղայեցի խոջաներից մեկը մահից հետո թողել էր մոտ 40 մլն թումանի հասնող հարստություն¹³:

Խթանում էր արդյոք Նոր Զուղայի առևտրական բուրժուազիայի տնտեսական հզորության մեծացումը նրանց քաղաքական ակտիվացմանը, թե ոչ: Այս հարցին սովորաբար տրվել է բացասական պատասխան: Մասնավորապես հայտնվել է այն տեսակետը, որ հայ առևտրական կապիտալի առաջամարտիկը հանդիսացող Նոր Զուղայի խոջայու-թյունը հայ ժողովրդի քաղաքական շահագրգռություններից հեռու կանգնած, ապաքաղաքական հակումներ ունեցող մի զանգված էր, որն ավելի շուտ բռնում էր տիրողների նկատմամբ խոնարհ համակերպու-թյան ճանապարհը, քան ճակատ տալիս իր ժողովրդի ազատագրման համար: Ավելին, նշվել է, որ առհասարակ գաղթավայրերի հայ առևտրա-կան բուրժուազիան XVII դարում բացասական վերաբերմունք է ունեցել սեփական ժողովրդի ազատագրական մտորումների նկատմամբ¹⁴: Միայն XVIII—XIX դարերի ընթացքում, թևակոխելով զարգացման առևտրաար-դյունաբերական ոլորտը, աստիճանաբար սկսում է հետաքրքրություն դրսևորել դեպի հայ ժողովրդի ազգային-քաղաքական խնդիրները:

Նույնիսկ մեծավաստակ պատմաբան, ակադեմիկոս Ա. Գ. Հովհան-նիսյանը, իր տեսադաշտից դուրս թողնելով մի շարք իրողություններ, գրում է. «Քաղքենի արտոնված մի դաս էր այդ, որի հասարակական մտքալը որոշվում էր համրիչի ցուցանիշներով, մարդիկ, որոնք, գլուխ խոնարհելով տիրողների առաջ, ջանում էին ճանապարհ հարթել դեպի իրենց բարեկեցությունը, անտարբեր դեպի ազգակիցների շարքաշ ու նեղ օրը: Այս կարգի առևտրականները լիակատար հիմք ունեին խուսա-փելու հատկապես ազգային քաղաքականության ստորջրյա ժայռերից և պահանջված դեպքում փողի օգնությամբ նվաճել անձնական հանգրս-տություն»¹⁵:

Նոր Զուղայի հայ խոջայության ազգային-քաղաքական անգործու-նությունն ու կրավորականությունը ցույց տալու նպատակով սովորաբար վկայակոչվել է XVII դարի հայագետ Յոհ. Շրյոդերի «Արամեան լեզուին գանձ» աշխատության մեջ բերված եվրոպացի ոմն Փրանչեսկոյի և Նոր Զուղայից առևտրական գործերով Ամստերդամ ժամանած խոջա Սաֆարի երկխոսությունը, որտեղ եվրոպացին շոշափում է նաև հայ ժողովրդի քաղաքական դրությունը: Սակայն խոջա Սաֆարը, ինչպես երևում է երկխոսությունից, խուսափել է այդ նյութից, նույնիսկ հայտարարե-լով, որ հայերը քաղաքական հարց չունեն և չեն ցանկանում ունենալ.

«Ուղորդ այ, մեր ազգն էսօր էլ դինջ այ քանց մեր թագաւորաց վախ-տին. զարա կոխ շի գնալ, ու ամէն ազգի հետ աղատ ելումուտ ունի»¹⁶: Լեոն առևտրական խոջայի արտահայտած այդ միտքը մեկնաբանում է հետևյալ կերպ. «հային հարկավոր էլ չէ սեփական թագավոր. կթե ունենա այդպիսի բան, պիտի պատերազմի գնա, մինչդեռ այժմ նա կովի շի գնում և աղատ առևտուր է անում բոլոր ազգերի հետ»¹⁷:

Անկասկած, XVII դարում հայ տիրապետող դասակարգի շրջանում նման մտայնությունը բավականին մեծ տարածում է ունեցել: Նույնիսկ XVIII դարում հայ հոգևորականներից մեկը՝ Գևորգ Մխլեյիմյանը, ճիշտ է այլ դրդապատճառներով, սակայն կրկնելով խոջա Սաֆարին, գրում է այլ. «...Արևելյան բրիստոնեայք թեպետ առանց թագաւորութեան են, սակայն առաւել երջանկութիւն՝ և անդորրութիւն ունին, քան զնոսա, որք ընդ թագաւորութեամբ են»¹⁸:

Սակայն նման տեսակետները չեն կարող ընդհանրական լինել Նոր Զուղայի առևտրական կապիտալի բոլոր ներկայացուցիչների համար: Բացի այդ, Սեֆյան պետության կողմից խոջայական վերնաշերտի հա-մար ստեղծված բացառիկ դրությունը հասկանալի է դարձնում «հայ այդ մեծատունների իրանասիրական դիրքավորումը»¹⁹: Չպետք է մոռա-նալ նաև, որ հայ խոջաները տնտեսական սերտ կապերի մեջ էին Սեֆ-յանների իշխող վերնախավերի հետ և, վերջին հաշվով, նրանց բարե-կեցությունը կախված էր իրանի առևտրական քաղաքականությունից, որ խոջաների առևտուրը հենց սպասարկում էր իրանական ավատատե-րերին: «Հայ առևտրականներն արտահանում էին և վաճառում արդյու-նավճար ոսկետայի, հարկերի ու տուրքերի ձևով ֆեոդալների ամբարնե-րում կուտակված հավելյալ արդյունքը և մատակարարում նրանց ար-տասահմանյան շուկաներում գնված (գլխավորապես շքեղության) ապ-րանքներ»²⁰: «Ինքյան հայ «խոջայական կապիտալը» նոր արտադրա-կան հարաբերությունների արդյունք չէր,— նշում է Աշոտ Հովհաննիս-յանը: Հայ խոջան իր հարստությունը կուտակում էր ֆեոդալիզմի հետ միազոգված առևտրական և վաշխառուական կապիտալի շրջանառության ճանապարհով և հասկանալի է, որ նա հանդես չէր գալիս ֆեոդալական իշխող կարգերի անտագոնիստի դերում: Սրանով էլ պայմանավորված էր ոչ միայն նրա տնտեսական պրակտիկան, այլև նրա ազգային-քա-ղաքական ծայրահեղ շափավորությունը»²¹:

Այս ամենը իրողություն է: Սակայն իրողություն է նաև այն, որ իրանահայ վաճառականությունը գտնվում էր երկակի դրության մեջ: Որպես առևտրավաշխառուական կապիտալի ներկայացուցիչներ, նրանք

կողոպտում էին ժողովրդին, սակայն իրենք էլ ենթակա էին ազգային ու կրոնական ճնշման: Կրոնական հալածանքները նույնիսկ «բրիստոնեասերի» հռչակ վայելող շահ Աբբաս I-ի ժամանակ սովորական երևույթ էին: Այսպես, 1621 թ. Սպահանում շահը հայերի նկատմամբ իրականացրեց կրոնական զանգվածային հետապնդումների քաղաքականություն²²: Իսկ 1624 թ., թուրքերից Բաղդադը վերցնելուց հետո, նա մտավորված հայկական 43 գյուղերի բնակչությանը: Սակայն, բարձեկիթյան միաբանության անդամներին հաջողվում է կաշառել շահական աստիճանավորներին, որի շնորհիվ հայերը փրկվում են մահմեդականացումից²³:

Թեև շահի հայ հպատակները վճարում էին «խարաջ», այսինքն՝ գլխահարկ, որը, ըստ շարիաթի, այլազավաններին տալիս էր իրենց կրոնն ազատորեն դավանելու իրավունք, սակայն զրանով հանդերձ Իրաման վտանգը: Այդ մասին են վկայում նահատակության բազմաթիվ փաստերը և այդ պատճառով էր Առաքել Գավրիթեցին շահ Աբբաս I-ին անվանում «վիշապ անդնդային»²⁴:

Ֆրանսիացի Տուրնեֆորը նշում է, որ շահը ջուղայեցիներին չէր ստիպում մահմեդականություն ընդունել, որովհետև նրանց բրիստոնյա լինելը հեշտացնում էր առևտրական հարաբերությունները եվրոպական երկրների հետ²⁵: Սա, ընդհանուր առմամբ, ճշմարիտ է, թեև քիչ չէին նաև մեծահարուստ խոջաների նկատմամբ կրոնական բռնությունները: Սակայն Սեֆյան բռնակալության պայմաններում, երբ այլազավան հպատակները ենթակա էին ամեն տեսակի հալածանքների և նույնիսկ առանց դատի մահվան դատապարտվելու, հայ առևտրական դասը ստիպված էր միշտ զգույշ ու աշխույժ լինել և իրեն զրսևորել որպես քաղաքական շեղոք տարր: Ֆրանսիացի Շարդենը, օրինակ, վկայում է, որ Նոր Զուղայի խոջաները, որոնք իրազեկ էին Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի բանակցություններին՝ Հոոմի հետ, բրիստոնյա պետությունների օգնությամբ, Հայաստանի ազատագրման վերաբերյալ, երկյուղի մեջ էին, թե իրանական պետությունը կարող է վրեժխնդիր լինել²⁶: Նման երկյուղներն անհիմն չէին, մասնավորապես որ Իրան բռնազաղթված հայերի մեջ քիչ չէին նաև մարդիկ, ովքեր տրտնջում էին Սեֆյան պետության դաժանություններից ևս ու երազում էին «ֆրանկների» օգնությամբ ազատագրվել ոչ միայն թուրքական, այլև իրանական լծից²⁷:

Սեֆյան պետության մեջ գոյություն չունեին հայ առևտրական բուրժուազիայի ներկայացուցիչների անձի, գույքի և պատվի ապահովություն: Թ. Էնգելսը նշում է. «Թուրքական, ինչպես և ամեն մի այլ արեւելյան տիրապետություն անհամատեղելի է կապիտալիստական կարգի հետ. ստացված հավելյալ արժեքը ոչնչով ապահովված չէ սատրապների և փաշաների գիշատիչ ձեռքերից. բացակայում է բուրժուական ձեռքբերման առաջին հիմնական պայմանը՝ վաճառականի անձի և նրա սեփականության ապահովությունը»²⁸:

Այս հանգամանքը չէր կարող հայ առևտրավաշխատական դասի մոտ առաջ չբերել ծածուկ կամ բացահայտ դժգոհություն Սեֆյան կառավարության և առհասարակ իրանական ավատական լծի նկատմամբ: Մյուս կողմից, տնտեսական ու բարոյական անտանելի միջավայրում ապրող և մահմեդական լծի տակ տառապող հայ ժողովրդի քաղաքական ազատության գաղափարը այլևս չէր կարող անըմբռնելի լինել արևելահայության մեջ քաղաքականապես ամենահասուն և ամենագործուն դասի՝ առևտրական բուրժուազիայի համար, որն այլևս անտարբեր չէր սեփական ժողովրդի ճակատագրի նկատմամբ: Նա սկսել էր գիտակցել, որ հայ ժողովրդի թշվառ դրությունը հետևանք է սեփական պետականության բացակայության:

Նոր Զուղայի խոջայության քաղաքական պասսիվության տեսակետը հերքվում է նաև նրանով, որ XVII դարի սկզբներից մեծանում էր նրա կշիռը համազգային գործերում, կամ, ավելի ճիշտ, նա իր ձեռքն է վերցնում հայ ազգային կյանքի ղեկավարությունը: Համահայկական նշանակություն ունեցող բազմաթիվ հարցեր լուծվում են ջուղայեցիների գիտությամբ և նրանց միջոցով:

«Զուղան մի մեծ հեղինակություն դարձավ և առանց նրա համաձայնության չէր կարող վճռվել ոչ մի նշանավոր ազգային գործ: Էջմիածինը ենթարկված էր նրան, կաթողիկոսի ընտրության գործում առաջին ձայնը պատկանում էր Զուղային»²⁹: XVII դարի կեսերին Հայաստանում երկար տարիներ քարոզչական գործունեություն ծավալած կաթողիկոսի միսիոներ Փիրոմալին շեշտել է այն մեծ ազդեցությունը, որ ունեցել են ջուղայեցիները հայ եկեղեցու կյանքում: Նրանք, ըստ Փիրոմալիի, «ի վիճակի են ըստ իրենց ցանկության պաշտոնազրկել որևէ վարդապետի, եպիսկոպոսի կամ նույնիսկ կաթողիկոսի»³⁰:

Ինչպես հայտնի է, XVII դարի երկրորդ տասնամյակից սկսած էջմիածինը վերածվում էր ազգային-ազատագրական գաղափարների կենտրոնի: Պատահական չէ, որ հայ առևտրական բուրժուազիան նեցուկ հան-

Պանուկյան առաջ: Այսպես, Մարտիի քաղաքապետարանի՝ 1622 թ. դեկտեմբերի 10-ի հրամանագրով Ֆրանսիական նավերի նավապետներին խստիվ արգելվում էր տեղափոխել հայ վաճառականների բեռները⁴⁰: Նման որոշում ընդունեցին Ֆրանսիական մեկ այլ քաղաքի՝ Տուլոնի իշխանությունները ևս: Դատելով Ֆրանսիական արխիվային փաստաթղթերից, հայ վաճառականների նկատմամբ հալածանքներն առանձին դադարներով շարունակվել են մինչև 1656 թվականը⁴¹:

Այսպիսով, հայ խոջաների կողմից կաթոլիկ միսիոներներին ցույց տված դիմադրության հիմքում, իհարկե, առաջին հերթին, պետք է տեսնել առևտրական-տնտեսական շահախնդրություններ: Սակայն, պակաս կարևոր նշանակություն չունենին նաև քաղաքական գործոնները, այսինքն՝ այն, որ հայ առևտրական կապիտալի մագնատները, բացառությամբ կաթոլիկություն ընդունած խոջաների, Հայաստանի ազատագրում չէին ցանկանում կաթոլիկ եվրոպայի կողմից, որովհետև դա իրենց համար լիակատար զինաթափում էր հզոր Ֆրանսիական կապիտալի առջև:

Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ իրանահայ առևտրական բուրժուազիայի պայքարը կաթոլիկ միսիոներներին դեմ օբյեկտիվորեն ուղղված էր Սեֆյան իրանի, ինչպես նաև այդ ժամանակ նրա կազմի մեջ մտնող Արևելյան Հայաստանի նկատմամբ եվրոպական պետությունների և առաջին հերթին Ֆրանսիայի գաղութակալական էքսպանսիայի դեմ:

Չպետք է մոռանալ նաև, որ միջազգային առևտրով զբաղվող հայ վաճառականները շփվում էին ամենատարբեր երկրների ու ժողովուրդների հետ: Գրիգոր Դարանաղցին գրում է, որ ջուղայեցիները լինում էին «ընդ ամենայն յերեսս երկրի», «ի Հնդիկս ներքինս, և յԵթովպիս, և յԵգիպտոս, և յամենայն աշխարհս ֆրանգաց, և ի Կոստանդինուպոլիսս, և յամենայն աշխարհս Թրակացուց և Մոսկոֆայ և Վրկանաց, և ընդ ամենայն աշխարհս Թուրքաց և Քրդաց Քաղղէացուց և ամենայն Պարսկաստանաց, և արևելայս՝ մինչև ի Չինն և Մատչինն, ի Թօնն և ի Թօնճան և յԱնգալիան, և յամենայն աշխարհքն Տաթարաց և Ափսազաց, մինչև ի ծագս աշխարհաց անծանօթից»⁴²:

Իհարկե, այս շփումները չէին կարող չազդել հայ վաճառականության քաղաքական մտահորիզոնի վրա: Հատկապես եվրոպայից նրանք իրան էին ներմուծում ու հայ բնակչության մեջ իրացնում ոչ միայն եվրոպական ապրանքներ, այլև Եվրոպայում տարածված գաղափարներ:

XVII դարի կեսերին Նոր Զուղայի առևտրական բուրժուազիայի քաղաքական տրամադրությունների մեջ ակնառու բեկում է նկատվում: Դա

պայմանավորված էր իրանի տնտեսական ու քաղաքական խորը ճգնաժամով: Սկսվում են միջավատական երկպառակություններ ու ներքին ապստամբություններ: Իրանի կառավարող շրջանները սահմանափակում են Նոր Զուղայի խոջայության առևտրական ու քաղաքական իրավունքները, տնտեսական հարվածներ հասցնում նրան, ենթարկում ազգային ու կրոնական հալածանքների: Այս շրջանում կառավարության քաղաքականությունն էր «ոչ թե պաշտպանել խոջայական առևտուրը, այլ հարըստահարել ու կողոպտել նրան»⁴³: Եվրոպական ուղեգիրները վկայում են, որ նորջուղացի խոջաների հարստության աղբյուրներն սկսում են ցամաքել և հաղվազյուտ են դառնում մեկ միլիոնի կամ ավելի կարողություն ունեցող ընտանիքները⁴⁴:

Ստեփանոս Թեղթան վկայում է, որ Նոր Զուղայի մեծահարուստ վաճառականներից մեկի՝ Մուրադ Շեհրիմանյանի որդի նաղարը «...անօրեն հրամանաւ տանջեալ... ողորմեա ինձ Աստուած և զերից մանկանց օրհնութիւնն երգելով, հանգեալ ի Քրիստոս»⁴⁵: Եսայի կաթողիկոսը, որպես ականատես, գրում է. «որքան զովլաթավորս և մեծատունս աշօք մերովք տեսաք ի Զուղայ և յերևան, որ ի վերջին աղքատութիւնն և թշվառութիւնն հասեալ էին. և հարցեալ զպատճառս տեղեկացաք, որ վասն ուրացողացն և յափշտակութեան ընչից իրեանց եղեալք այնպէս»⁴⁶: Ծիզվիթ միսիոներները հաղորդում են, որ Սեֆյան իշխանությունները հայ բնակչության վրա դրված ծանր տուրքերը հավաքում էին բոնուկյամբ և, բացի պաշտոնականից, կորդում նաև ապօրինի տուրքեր:

Սպահանի և Զուղայի հայ բնակչությանը իսլամացնելու համար գործի էր դրվում նաև, այսպես կոչված, իմամ Զաֆարի օրենքը, ըստ որի մահմեդական կրոնն ընդունած բրիստոնյաները ժառանգության հարցում առավելություն էին ձեռք բերում իրենց ազգական հավակնորդների հանդեպ:

Մի խոսքով, ասիական բիրտ տիրապետությունը փոխում է հայ առևտրական բուրժուազիայի քաղաքական տրամադրությունները: Նա սկսում է դրսևորել քաղաքական անբավականություն և որոնել ազգային-ազատագրության պայքարի ուղիներ: Նրա այդ գաղափարները պարարտ հող են գտնում ոչ միայն իրանահայ զանգվածների շրջանում, այլև Արևելյան Հայաստանում, որտեղ Սեֆյան իշխանությունների ճնշման ուժեղացման հետևանքով ազատագրական շարժման ալիք էր բարձրանում: Վերջապես, իրանահայ առևտրական բուրժուազիայի քաղաքական նում: Վերջապես, իրանահայ առևտրական բուրժուազիայի քաղաքական տրամադրությունները համահնչյուն էին արևմտահայերի շրջանում խմորվող տրամադրություններին: «Հայ առևտրական բուրժուազիան, — գրում

Գաղութնահայ բուրժուազիան XVII—XVIII դդ., հանձին Ռուսաստանի անսնում էր մի երկիր, որը կարող էր իրեն արտոնյալ պայմաններ տալ առևտրական լայն ու շահավետ գործառնություններ կատարելու համար, ինչպես նաև օգնել ռուսական կայսրության շրջանակներում հայկական պետականության վերականգնմանը:

Շեհրիմանյանների գերդաստանը, 1646 թ. հարելով կաթոլիկ եկեղեցուն, դարձել էր նոր Զուղայի հայկական կաթոլիկական համայնքի ղեկավարը: Մոսկվայում Զաքար Շեհրիմանյանը, բացի զուտ առևտրական շահերից, հետապնդում էր նաև քաղաքական նպատակներ, մասնավորապես իրանական կառավարության ու Իրանում գործող կաթոլիկ միսիոներների հանձնարարությամբ աշխատում էր շոշափել ռուսական կառավարության տրամադրությունը թուրքիայի դեմ իրանա-եվրոպական ռազմական դաշինք կնքելու վերաբերյալ:

Աշոտ Հովհաննիսյանը նշում է, որ «առայժմ չկա որևէ դրական փաստ, որ ցույց տար, թե Իրանի կամ կաթոլիկների կողմից իրեն տրված հանձնարարությունները կատարելիս խոջա Զաքարը, թիկունք դարձնելով Արևմտյան Եվրոպային, քաղաքականապես դիմաշրջվում էր դեպի Մոսկովյան պետությունը, բացառապես նրա մեջ տեսնելով հայերի կամ գեթ հայ խոջայական դասի ազգային քաղաքական ակնկալությունների ապավենը»⁵⁵: Կարելի է ենթադրել, որ նոր Զուղայի հայ կաթոլիկական համայնքի ներկայացուցիչները ևս, եթե ամբողջապես չէին դիմաշրջվում դեպի Ռուսաստան, համենայն դեպս սկսել էին հայ ժողովրդի քաղաքական բաղձանքներն իրականացնելու ճանապարհին Արևմուտքի կաթոլիկ պետություններին ապավինելու ուղուց բացի որոնել նաև այլ ուղիներ:

Վեց տարի անց Մոսկվա է ժամանում նաև նոր Զուղայի հայկական առևտրական ընկերության ներկայացուցիչ Գրիգոր Լուսիկենցը: Ինչպես հայտնի է, այդ ընկերության և ռուսական կառավարության միջև 1667 և 1673 թթ. կնքվում են առևտրական պայմանագրեր, որոնց նշանակությունը չի սահմանափակվում ընդ իրանահայ առևտրի ռուսական վերակողմնորոշման շրջանակներում: Դրանք նաև կարևոր քաղաքական իմաստ ունենին: «Սկսվում էր պատմական նոր մի շրջան, երբ Ռուսաստանը հանդես էր գալիս որպես միակ այն երկիրը, որի հետ կարող էին ազատագրական ռեալ հեռանկարներ կապել ոչ միայն հայ իշխող հասարակախավերը, այլև հայ ժողովրդական մասսաները»⁵⁶:

Այսպիսով, դեպի Ռուսաստան հայ ժողովրդի քաղաքական կողմնորոշման գործում կարևոր դեր էր ստանձնում գաղութահայ առևտրական բուրժուազիան: Հետագայում այդ բնագավառում և առհասարակ հայ

ազատագրական պայքարի շավիղներում շրջադարձային դեր է խաղում Իսրայել Օրին, որի գործունեությունը ևս բաղմաթիվ թելերով կապված է նոր Զուղայի խոջայության հետ:

Բաղմաթիվ փառեր վկայում են այն մասին, որ արդեն Պետրոս Մեծի կառավարման տարիներին քաղաքական համակրանքը դեպի Ռուսաստան աննախընթաց մեծացել էր գաղութահայ առևտրական բուրժուազիայի և մասնավորապես նոր Զուղայի խոջայության մոտ⁵⁷: Այդ բուրժուազիան արդեն հայ ժողովրդի քաղաքական ազատագրման ակընկալությունները համարյա բացառապես սպասում էր ոչ թե արևմուտքից, կալուստյանները համարյա բացառապես սպասում էր ռուսական հզոր պեայլ Ռուսաստանից: Ընդ որում նա ակնկալում էր ռուսական հզոր պետության օգնությամբ ոչ միայն ազատագրվել հայ ժողովրդի վրա ծանրացած թուրքական և պարսկական լծից, այլև ձեռք բերել պետական անկախություն:

Ինչպես հայտնի է, XVIII դարում Իրանում ստեղծված քաղաքական ու տնտեսական անապահով պայմանների պատճառով նոր Զուղայից և Զնդկաստան տեղափոխված խոջաները ևս բոլորանվեր լծվեցին Հայաստանի ազատագրության գործին: Մտահոգված լինելով սեփական ժողովրդի վերածնության խնդրով, նրանք ձեռնամուխ եղան քաղաքական եռանդուն գործունեության, որն իր մակարդակով հայ առևտրական բուրժուազիայի քաղաքական գործունեության ավելի հասուն շրջան էր: Նրանց գործունեությունը հատկապես մեծ թափ ու ծավալ է ստանում այն ժամանակ, երբ Զնդկաստանում XVIII դարում անգլիացիներն սկսում են հետևողականորեն դուրս մղել իրենց մրցակից հայ առևտրական բուրժուազիային: Ելք փնտրելով այդ անբաղձալի վիճակից Շահամիր Շահամիրյանը և Մադրասի հայրենասիրական խմբակի մյուս ներկայացուցիչներն առաջ են բաշում Հայաստանի անկախության վերականգնման իրենց հայտնի ծրագիրը:

ԵԱՆՈՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Ան, Խոջայական կապիտալը և նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ, հ. 1, Երևան, 1934, էջ 116:

2 Աջ. Հովհաննիսյան, Գրվազներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք 2-րդ, Երևան, 1959, էջ 59:

3 Նույն տեղում, էջ 51:

4 Առաֆել Դավրիթցի, Պատմություն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 15:

5 Նույն տեղում, էջ 15 և հտ.:

6 Տե՛ս В. А. Бадбуртян, Армянская колония Новой Джульфы в ирано-европейских политических и экономических связях, Ереван, 1969, с. 15—19.

- 7 Հ. Տեր-Նովհանեանց, Պատմութիւն նոր Զուղայի, հ. 1, նոր Զուղա, 1880, էջ 11—12:
- 8 Տե՛ս G. Berchet, La Republica di Venezia e la Persia, Torino, 1865.
- Տե՛ս նաև B. A. Байбуртян, Посредническая роль ново-джульфинских купцов в дипломатических отношениях Ирана с западноевропейскими странами в начале XVII века, «Краткие сообщения Института народов Азии АН СССР», № 77, 1964.
- 9 Ան, Խոջայական կապիտալ, հ. 1, էջ 66:
- 10 Հ. Տեր-Նովհանեանց, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 45—46:
- 11 J. B. Tavernier, Les six Voyages de Jean Baptiste Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes, Paris, 1692. p. p. 616, 617.
- 12 Иммануил Кант, Сочинения, том 6, Москва, 1966, стр. 572—573.
- 13 J. B. Tavernier, նշվ. աշխ., էջ 418—419:
- 14 Տե՛ս Ան, Խոջայական կապիտալ, հ. 1:
- 15 Աշ. Նովհանեանց, նշվ. աշխ., գիրք 2-րդ, էջ 458:
- 16 Joh. Joachim Schröder, Արամեան լեզուին դանձ, Thesaurus linguae Armeniacae, Amsterdam, 1711, էջ 338—339:
- 17 Ան, Խոջայական կապիտալ, էջ 171:
- 18 «Արարատ» ամսագիր, էջմիածին, 1871, էջ 129—139 (ցիտաված է Անյի Խոջայական կապիտալից, էջ 102):
- 19 Աշ. Նովհանեանց, նշվ. աշխ., գիրք 2-րդ, էջ 104:
- 20 Աշ. Նովհանեանց, նշվ. աշխ., գիրք 2-րդ, էջ 455:
- 21 Նույն տեղում, էջ 456:
- 22 A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII and XVIII centuries. vol. I, London, 1939, p. 257.
- 23 Նույն տեղում, էջ 271:
- 24 Առաքել Գավրիլեանցի, նշվ. աշխ., էջ 25:
- 25 Tournefort Pitton de, Relation d'un voyage du Levant, Paris, 1718, t. II, p. 158.
- 26 Chardin, Jean de, Voyage en Perse, Paris, 1811, t. II, p.p. 16—17.
- 27 Աշ. Նովհանեանց, նշվ. աշխ., գիրք 2-րդ, էջ 104:
- 28 К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. II, М., 1936, с. 22.
- 29 Ան, Հայկական տպագրություն, Երկերի ժողովածու, հ. 5, Երևան, 1986, էջ 194:
- 30 Կարապետ Էպո. Ամատուների, Ոսկան վարդապետ և իւր ժամանակը, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1975, էջ 119:
- 31 Աշ. Նովհանեանց, նշվ. աշխ., գիրք 2-րդ, էջ 171:
- 32 A Chronicle of the Carmelites... vol. I—II, London, 1939.
- 33 Գ. Վ. Գալսեմաբյան, Կենսագրություններ, Վիեննա, 1915, էջ 44:
- 34 Առաքել Գավրիլեանցի, նշվ. աշխ., էջ 212—213:
- 35 Հ. Տեր-Նովհանեանց, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 52—56:
- 36 Տե՛ս Մ. Վ. Ուղուրյան, Պատմութիւն հայոց դադիականութեան և շինութեան եկեղեցւոյ նոցա ի Լիվոնոյ բաղարի, Վենետիկ, 1891, էջ 46—48:
- 37 Խոսքը վերաբերում է հայ լուսավորչական և կաթոլիկ եկեղեցիների միավորմանը:
- 38 A Chronicle of the Carmelites... vol. I, p. 375.
- 39 Մատենադարան, Գարեգին Նովհանեանցի արխիվ, թղթ. 91, փ. 6ա, թ. 27 և հտ.:

40 Տե՛ս Fr. Macler, „Notices de Manuscrits arméniens ou relatifs aux Arméniens, vus dans quelques bibliothèques de la péninsule ibérique et du sud-est de la France“. Revue des Etudes Arméniennes, t. II, Paris, 1922, p.p. 10—13; հմտ. Ch.-D. Tékéian, „Marseille, La Provence et les Arméniens“, Marseille, 1929, p.p. 14—15.

41 Տե՛ս P. Pacifique, Relation du voyage en Perse, Lille, 1632. p. 423.

42 Գրիգոր Գարանաղի, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1915, էջ 457—458:

43 Ան, Խոջայական կապիտալ, էջ 171:

44 Chardin, նշվ. աշխ., հ. 8, էջ 106:

45 Համազասպ Ոսկան, Ստեփանոս Ռոշբա, Մատթէոս Զուղայեցի, Վիեննա, 1968, էջ 11:

46 Խաչիկ կարողիկոս, Պատմութիւն կամ յիշատակ ինչ-ինչ անցից դիպելոց յաշխարհին Ազոանից, Շուշի, 1539, էջ 19:

47 Տե՛ս „Lettres édifiantes et curieuses concernant l'Asie, l'Afrique etc.“, t. III, Paris, 1780, p. 34.

48 Հ. Ս. Անասյան, XVII դարի ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1962, էջ 83:

49 Աշ. Նովհանեանց, նշվ. աշխ., գիրք 2-րդ, էջ 463:

50 Ան, Խոջայական կապիտալ, էջ 118:

51 Նույն տեղում, էջ 159:

52 Տե՛ս Վ. Կ. Ոսկանյան, Հայ-ուսական հարաբերությունները XVII դարում, Տեղեկագիր ՀԽՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների, 1948, № 1, էջ 63:

53 Աշ. Նովհանեանց, նշվ. աշխ., գիրք 2-րդ, էջ 215—216:

54 Զ. Տ. Գրիգորյան, Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և նրա պատճառական նշանակությունը, Երևան, 1978, էջ 79—80:

55 Աշ. Նովհանեանց, նշվ. աշխ., գիրք 2-րդ, էջ 481:

56 В. К. Восканян, Новый торговый устав и договор с Армянской компанией, Известия АН АрмССР, 1947, № 6, տե՛ս նաև Աշ. Նովհանեանց, նշվ. աշխ., գիրք 2-րդ, էջ 491 (ընդգծումը Աշ. Նովհանեանցի):

57 Տե՛ս օրինակ A Chronicle of the Carmelites... vol. I. p. 523.

նախնեաց մերոց, և Հայկազունեաց Տոհմի, համեղ՝ և ախորժարու
ռնի»²⁴ (ընդգծումները մերն են— է. Թ.): Վանանդեցին, անշուշտ, գի-
տակցում էր հատկապես Խորենացու երկի տպագրության կարևորությունն
իր ժողովրդի համար և՛ որպես հայ մատենագիտության անօրինակ ար-
ժեքի, և՛ որպես հայոց պատմությանը վերաբերող գիտաբանական առա-
վել արժեքավոր աշխատության, և՛, վերջապես, որպես ազգի անցյալն
ուսումնասիրելու լիակատար ուսումնական ձեռնարկի: Խորենացու «Հա-
յոց պատմութեան» հրատարակությունն արժեքավոր էր նաև նրանով, որ
այն ևս մեկ փորձ էր օտար ընթերցողներին հայ ժողովրդի պատմական
ու մշակութային հարուստ անցյալին ծանոթացնելու ուղղությամբ: Օտար
բռնակալության տակ հեծող ժողովրդին հիշեցնելով իր արմատների վա-
ղեմությունը, իր ազգային հերոսների առասպելական պայքարը օտար
նվաճողների դեմ, իր ազգի փառավոր պատմությունը և այս ամենը Հա-
յաստանի հարևան երկրների պատմության համեմատական բնութայամբ,
Վանանդեցին նպատակ ուներ հայ ժողովրդին ցույց տալ իր տեղը հա-
մաշխարհային պատմության քառուղիներում, նշել, թե որտեղից է ինքը
սերում և ինչ է ներկայացնում իրենից թե՛ քաղաքական և թե՛ մշակու-
թային տեսակետից, և որքանով է արդարացվում նրա պայքարն իր գո-
յությունը պահպանելու ուղղությամբ: Ինչպես Մ. Գրիգորյանն է նշում.
«Թովմաս տպագրահայր... կը խորհէր... ազգային ոգիով ու հպարտու-
թեամբ ջրղեղել գիտակցութիւնը իւր հայրենակիցներուն, որոնք կը տա-
ռապէին տգիտութեան ու բռնակալութեան ներքե»²⁵:

Ամստերդամյան հրատարակությունների մեջ կային նաև այնպիսի-
ները, որոնց տպագրությամբ, եթե շասենք կորստից փրկվեցին, ապա
լայն տարածում գտան և ժողովրդի համար մատչելի դարձան հայ մշա-
կույթի գանձերից շատերը: Խոսքը վերաբերում է «Շարակնոցներին»
(տարբեր թվականների հրատարակություններ, որոնց լույսընծայումը
մեծ բարդություն էր ներկայացնում այն իմաստով, որ, բացի հայկական
տառատեսակների բազմազան գործածությունից, այստեղ շարականներն
արտացոլված են նաև խազերի միջոցով: Ահա թե ինչպես է բնութագրում
այդ հրատարակությունները երաժշտագետ Ն. Թահմիզյանը. «... համար-
ձակորեն կարող ենք պնդել,— գրում է նա,— թե նրանով (տվյալ դեպ-
քում խոսքը ոսկանյան «Շարակնոցի» մասին է (1665 թ.)— է. Թ.) առ-
հասարակ մեր շարականի խազագրությունը տպագիր գրքին անցել է,
եթե կարելի է ասել, նվազագույն կորուստներով...: ... Ոսկան Վարդապե-
տը տպագիր առաջին շարակնոցին կցել է նրա օգտագործումը դյուրաց-
նող մի շարք օժանդակ նյութեր ևս, որ և ավանդույթ է դարձել նրանից

հետո»²⁶: Յանկանալով հնարավորին շափ ժողովրդին մատչելի դարձնել
շարականի արվեստը, Ոսկան վարդապետը նպատակ է հետապնդել
ցույց տալ նրան իր հոգևոր մշակույթի հարստությունները և դրանով իսկ
հայ մշակույթի, տվյալ դեպքում հայ հոգևոր երգի գեղեցկությունը ար-
մատավորել նրա մեջ:

Հայ ազատագրական մտքի ձևավորման ու մշակման գործում Ամս-
տերդամի հայկական տպարանի ծավալած գործունեության մյուս ոլորտը
նոր սերնդի կրթության, ժողովրդի մեջ լուսավորության տարածման
նպատակի իրագործումն էր: Ե՛վ Ոսկան վարդապետը, և՛ Վանանդեցին
այս խնդրին մոտեցել են ամենայն պատասխանատվությամբ և ամեն
ջանք գործ են դրել այն իրենց ապրած ժամանակին համապատասխան
մակարդակով իրագործելու համար: Նրանք բազմ գիտակցում էին, որ
մակարդակով իրագործելու համար անհրաժեշտ է ունենալ գիտաքա-
ղաքական լուրջ պատրաստվածություն:

Այս կապակցությամբ Ա. Հովհաննիսյանը գրում է. «Մի հայտնի շա-
վով տպագիր գիրքը պիտի գիներ ընթերցողին մտավոր այն միջոցներով,
որոնք անհրաժեշտ էին նրանց գիտակցությունը կաշկանդող խավարը
ցրելու և նրանց ազատությունը ճնշող բռնակալության լուծը խորտակե-
լու համար: ... Ինչպես առաջներում՝ Որոտնեցու և Տաթևացու ժամանակ,
հիմա ևս հայազավան եկեղեցու առաջավոր մարդիկ ձգտում էին տիրա-
նալ գիտության և ուսուցման զենքերին՝ եկեղեցու և ազգի հարատևու-
թյունը ապահովելու նպատակով»²⁷:

Թովմա Վանանդեցու թղթերի մեջ գտնում ենք նրա գերագույն նպա-
տակն արտահայտող հետևյալ խոսքերը. «Իմ պատանեկությունից սկսած
ևս միտք եմ ունեցած իմ թեմում մի լատինահայկական դպրոց հիմնել
ևս նպատակով Պարսկահայաստանից Եվրոպա բերել տուր իմ ազգական
երեք պատանի (խոսքը Մատթեոս, Ղուկաս և Միքայել Վանանդեցիների
մասին է— է. Թ.), որպեսզի նրանցից երկուսը ընտիր ուսումով եւ բար-
քով կրթուին, իսկ միսը տպագրական արուեստին համանայ: Տպարանը
անհրաժեշտ էր իմ ծրագրած դպրոցին գրեանք հասցնելու համար: Այս-
մերիտասարդներն եկան և լիովին իրականացրին իմ սպասածը: Այժմ
մնում է, որ նրանք էլ հնարարութիւն ունենան կրթել մեր այն թշուառ
քրիստոնյաներին, որոնք գտնուում են խավարի մեջ եւ ապրում են բըռ-
նակալական լուծի տակ»²⁸:

Այն հանգամանքը, որ հայկական տպարանը շուրջ կես դար գործել
է ժամանակի տնտեսական, գիտամշակութային ու լուսավորական այն-
պիսի մի կարևոր կենտրոնում, ինչպես Հոլանդիայի մայրաքաղաքն էր,

Վանանդեցիները, ձեռնարկելով «Համատարած աշխարհացույց» հրատարակելու գործը, դրան մոտենում էին ամենայն պատասխանատվությամբ: Նախ, քարտեզը մեկ տասնամյակից ավելի որպես ուսումնական ձեռնարկ պետք է ծառայեր հայ ուսանողներին: Սա ինքնին պահանջում էր հնարավորին շփ նոր ու գիտական մոտեցում: Բացի այդ, ինչպես ասացինք, հայ վաճառականների գործունեությունն այնպիսի ծավալուն շփեր էր ընդունել XVII դարում և ընդգրկում էր այնպիսի հեռավոր երկրներ, որ նրանց համար առաջին անհրաժեշտությունն առարկա էր ձեռքի տակ ունենալ հնարավորին շփ նոր, հանգամանակից ու ճշգրիտ քարտեզ, ուր անսխալ նշված լինեին հեռավոր ու մոտիկ երկրների սահմանները, ծովային ու ցամաքային ճանապարհները և այլն:

«Համատարած աշխարհացույցը», որի հեղինակը Ղուկաս Վանանդեցին էր, հակառակ ժամանակին ընդունված կարգի, ոչ թե մի այլ քարտեզի պարզ արտատպությունն էր, այլ արդյունք էր ժամանակի համաշխարհային գիտությունը հայտնի համեմատաբար ճշգրիտ բազմաթիվ քարտեզների, նույնիսկ դեռևս գիտական շրջանառության մեջ չգտնվող աշխարհագրական ամենաթարմ նյութերի գիտական, քննական խստապահանջ համադրություն³⁷: Այն տասնամյակներ շարունակ ծառայել է որպես ուսումնական ձեռնարկ և կրթել բազմաթիվ սերունդներ: Նրանով աշխարհագրությունն են սովորել ոչ միայն հայ ուսանողները, այլև օտարազգիները, քանի որ իր հրատարակությունից բավական հետո էլ «Աշխարհացույցը» շարունակում էր արտատպվել օտարալեզու ձեռնարկներում³⁸:

Միանգամայն իրավացի է լեռն, երբ գրում է. «...Միայն այս մեծագործությունը բավական էր թովմաս Վանանդեցու և նրա ընկերների անունները երախտապարտութեան և անմոռաց հիշատակութեան արժանացնելու, միայն այսքանը բավական է, որ նուրիշանեանների տոհմը Ոսկան վարդապետի ետևից դասեր լուսաւորիչների թում»³⁹:

Ուշագրավ է նորօրյա հետազոտողներից մեկի՝ Ս. Վան Ռոյի նկատառումն այն մասին, որ «եթե հայ ժողովրդի ազատագրության ծրագրի իրականացման քաղաքական-գիվանագիտական բեռն իր ուսերին էր կրում Իսրայել Օրին, ապա մշակութային մասն իրականացնում էր թովմաս Վանանդեցին իր համախոհ-գործակիցներով»⁴⁰:

Հաջորդ տարին՝ 1696-ին, հրատարակվում է «Բանալի համատարածի աշխարհացույցին մերոյ նորածնի» աշխատությունը, որը հանրահայտ քարտեզի տրամարանական շարունակությունն էր, նրա հանգամանակից բացատրագիրը: Առանձին գլուխներով մանրամասն ու գիտա-

կան բարձր մակարդակով Ղուկաս Վանանդեցին սահմանում ու բացատրում է այնպիսի աշխարհագրական հասկացություններ, ինչպիսիք են հասարակածը, միջօրեականը, արևադարձը, բևեռները, կլիմայափոխությունը, աշխարհագրական լայնությունն ու երկարությունը: Գրքում ղեկավար է աշխարհի մայրաքաղաքների ու առավել նշանավոր քաղաքների (հատկապես առևտրական մեծ կենտրոնների) ամբողջ մի ցուցակ: Այստեղ ֆրանսիական, իտալական, արևելյան քաղաքների կողքին բավական հանգամանորեն տրվում են Մոսկվայի, Աստրախանի, Կազանի, Արխանգելսկի աշխարհագրական դիրքերը:

«Համատարած աշխարհացույցը» և նրա «Բանալին» բարձր են գնահատվել նաև ժամանակին: Դրա վառ ապացույցն այն է, որ «Աշխարհացույցի» գիտական արժեքների համար 1699 թ. Ղուկաս Վանանդեցին պարգևատրվել է Հոլանդիայի աշխարհագրական ընկերության հատուկ պատվոգրով⁴¹: Իսկ 1707 թ. Անգլիայում նրան շնորհվել է Արվեստների մագիստրոսի պատվավոր կոչումը⁴²:

Առհասարակ, բնական գիտություններին վերաբերող Վանանդեցիների հրատարակություններն առաջնակարգ ուսումնական ձեռնարկներ կարող էին լինել հայ ուսանողության համար: Թվենք դրանցից մի քանիսը:

1698 թ. հրատարակված «Համաձայնութիւն հնգետեսակ ամսոց Հոռմայեցոց, Ազարիայի, Հայոց, Հրէից եւ Տաճկաց» գիրքը նախ և առաջ տոմարագիտական ձեռնարկ է, այստեղ Ղուկաս Վանանդեցին հրատարակում է 1616 թ. Ազարիա Զուղայեցու կողմից ստեղծված և հայկական գաղթօջախներում (Նոր Զուղա, Հնդկաստան և այլն) լայն տարածում գտած հայկական նոր տոմարը՝ համեմատելով այն շորս այլ տոմարների հետ: Ղուկաս Վանանդեցու կազմած տոմարագիտական տախտակները հետ: Ղուկաս Վանանդեցու կազմած տոմարագիտության անհերքելի նվաճումն են և դուր չէ, XVII դարի հայ տոմարագիտության անհերքելի նվաճումն են և դուր չէ, որ որոշ փոփոխություններով դրանք հետագայում բազմիցս հրատարակվել են:

Հաջորդ՝ 1699 թ. հրատարակվում է նշանավոր «Դանձ շփոյ, կշոյ, թոյ եւ դրամից բոլոր աշխարհի» աշխատությունը, որը բազմաթիվ հետաքրքրական տեղեկություններ հաղորդելով XVII դարի առևտրական հարաբերությունների, տարբեր երկրների շփային, կշռային և դրահան միավորների ու նրանց հարաբերակցության մասին, բավական ուսանելի նյութ է պարունակում նաև մի շարք ժողովուրդների էթնիկական ինքնագիտակցության, սովորությունների, ազգային լեզուների, կրոնների վերաբերյալ: Դրանով Ղուկաս Վանանդեցին նպաստում ու դուր չէ, որոշ փոփոխություններով դրանք հետագայում բազմիցս հրատարակվել են:

երկրներ: Գրքում նշվում էին այն շուկաները, ուր հայ վաճառականները եկամտաբեր առևտուր կարող էին անել, և ուր մեծ պահանջարկ ունեին Պարսկաստանից կամ Թուրքիայից բերված ապրանքները և այլն⁴³: Գրքի վերջում զետեղված է թվաբանական խնդիրների մի փոքրիկ հավաքածու՝ վաճառականների մտավոր կարողությունները մարզելու նպատակով:

Իսկ 1700 թ. հրատարակված «Ոսկեայ զուռն դպրատան» աշխատությունը, որը նախատեսված էր ցածր տարիքի աշակերտության համար, ուսուցանում էր հայկական. այբուբենը, տարրական հնչյունաբանության ու քերականական կանոնները, խոսքի մասերը, սովորեցնում էր թվաբանական գործողությունները, հարց ու պատասխանի միջոցով լուծում զանազան խնդիրներ ու վարժություններ: Երեսնաները ծանոթանում են բարոյական հասկացության. տարրական նորմերին:

1702 թ. հրատարակված «Բնաբանութիւն իմաստասիրական կամ տարերբաբանութիւն» ուսումնասիրության մեջ Ղուկաս և Մատթեոս Վանանդեցիներն իրենց «բանասէր» եղբայրներին և ուսումնատենչ հայրենակիցներին հանգամանորեն ծանոթացնում են Ֆիզիկայի, քիմիայի, երկրաբանության բնագավառներում եվրոպական գիտնականների ձեռք բերած նվաճումներին:

Ահա այսպիսին է վանանդեցիների կրթական-լուսավորական հայացքների ընդհանուր պատկերը: Ինչպես համոզվեցինք, այն բավական հեռու տանող հեռանկարներ ու լայն մասշտաբներ ունի: Եվ եթե վանանդեցիների լուսավորական հայացքները շարադրված էին սիստեմատիկորեն, շուրջ մեկ տասնյակ գիտական աշխատությունների և ուսումնական ձեռնարկների մեջ, ապա նրանց սոցիալ-քաղաքական ըմբռնումները, ազատագրական պայքարին վերաբերող մտքերը սփռված են նրանց ողջ գրական ժառանգության մեջ:

Վանանդեցիների ազատագրական հայացքներով տարբեր ժամանակներում զբաղվել են բազմաթիվ մասնագետներ: Այս պրոբլեմին անդրադարձել են Լեոն, Ա. Հովհաննիսյանը, Մ. Գրիգորյանը, Հ. Միրզոյանը⁴⁴: Հիմնվելով վանանդեցիների աշխատությունների, ինչպես նաև վերը թվարկված գիտնականների տեսակետների վրա, փորձենք որոշ գիտարկումներ կատարել ու լուսաբանել վանանդեցիների և հղանդահայ գաղութի այլ ներկայացուցիչների ազատագրական հայացքներն ու գործունեությունը:

Վանանդեցիներն ապրում ու ստեղծագործում էին իրենց ժամանակի ոչ միայն տնտեսական, այլև հասարակական-քաղաքական բարձր զարգացում ունեցող երկրներից մեկում: Սոցիալական մեծ տեղաշարժեր,

հին ֆեոդալական հասարակարգի խարխուլում, բուրժուական հեղափոխություններ, նոր բուրժուական հարաբերությունների սաղմնավորում, ազգային անկախության համար մղվող պատերազմներ, այս ամենը տեղի էր ունենում նրանց աչքի առջև: Բնականաբար, նրանք չէին կարող անտարբեր լինել հասարակական-քաղաքական նշանակալից այդ իրադարձությունների նկատմամբ և ակամա իրենց հայացքն ուղղում էին դեպի հայրենիք: Նրանք իրենց քաղաքական հայացքներն արտահայտում էին հին ու նոր Կտակարանների հանրահայտ տողերի արանքում, բարոյագիտական տրակտատների ավանդական շարադրանքն ընդհատելով, շատ հաճախ երազների խղճով մեկնաբանությունների ու գուշակությունների ձևով, բայց արտահայտում էին և այն էլ բավական համարձակ:

Ամենից առաջ նրանք խոսում էին պատերազմների մասին, նշելով, որ դրանք կործանարար ազդեցություն են ունենում ժողովրդի վրա, թափվում է անմեղների արյունը, երկիրը դառնում է ավերակ, մարդիկ թշվառանում են, ի հայտ են գալիս գողեր ու ավազակներ, և այդ ամենը իշխանների ու թագավորների քմահաճույքի արդյունքն է: «...ի կողմանէ իշխանների ու թագավորների քմահաճույքի արդյունքն է: «...ի կողմանէ թագաւորին հասանիցին մարդոց սաստիկ նեղութիւնք և տրտմութիւնք...»⁴⁵: Պատերազմների ընթացքում և հետո «Թագաւորք, և Իշխանք դիցին հարկս ծանուես ՚ի վերայ ժողովրդեանն, զի կատարեսցեն զարարս անիրաս»⁴⁶: Հետաքրքրական է Ղուկաս Վանանդեցու այն տեսարար կետը, ըստ որի գոյություն ունի երկու տեսակի գերություն՝ անտեսանելի և տեսանելի: Եթե խաղաղ տարիներին առանձնապես չի նշմարվում ժողովրդի թշվառ վիճակը, նրա գերությունը, ապա պատերազմների ժամանակ «տեսանի անտես գերութիւն մարդոց»⁴⁷: Ղուկաս Վանանդեցու այս կարևոր գիտարկումը նրան հանգեցնում է մի այլ եզրակացության՝ ժողովուրդը միշտ չէ, որ դիմանում է թագավորների ճնշմանը, հաճախ «...ի պատճառէ կռուից մարդիկ անձկանան և սրտնեղին յիրեանց թագաւորէն... ռամկական ժողովուրդն ամբոխիցի... բանտք բռնութեամբ բացեալ լինին, և բազումք ՚ի բանտարգելացն ելանիցեն» և նույնիսկ բացեալ լինին, և բազումք ՚ի բանտարգելացն ելանիցեն» և կորուստ թագաւորութեան իմեք», ուստի իշխաններն ու մեծավորները «...ինքեանք անկրութեան իմեք», ուստի իշխաններն ու մեծավորները «...ինքեանք անկրութեան իմեք»⁴⁸: Ահա, թե ինչպիսի ընդհանրյին ՚ի նոյն գուրն, զոր այլոց փորեցին»⁴⁸: Ահա, թե ինչպիսի ընդհանրացումներ կարող է անել XVII դարի հայ դպիրը, իր ժողովրդին ցույց տալու համար, որ երբեք էլ ուշ չէ ճնշողների ու հարստահարիչների դեմ պայքարելու համար: Այո, Ղուկասն ատում է պատերազմները, սակայն ժողովրդական մասսաների պայքարն իր իրավունքներն ու հայրենիքը պաշտպանելու համար նա «Օրինազանցութիւն» չի համարում: Այստեղից

Ա. Սարուխանը և ուրիշները Ոսկանի ինքնակենսագրությունը 1966 թ. հրատարակվել է «Հասկ» և «Սիրոն» ամսագրերում (№ 2—3 և 3—5)՝ Աստվածաշնչի հրատարակության 300-ամյա հոբելյանին նվիրված բացառիկ համարներում: Նման բացառիկ համարներ են հրատարակել նաև «Հանդես ամսօրյան», «Բազմավեպը» և «Էջմիածինը»: Ոսկան Երևանցուն նվիրված ուսումնասիրություններ են կատարել նաև Ռ. Իշխանյանը, Կ. Ամատունին, Ս. Ճեմճեմյանը, Ա. Գալստյանը, Ն. Տեր-Ներսեսյանը, Ս. Քոլանջյանը և այլք: 16 Մ. Չամչյանց, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 661, 662, Ղ. Ալիշան, Նշվ. աշխ., էջ 340, Հ. Միրզոյան, XVII դարի հայ փիլիսոփայական մտքի քննա-կան վերլուծություն, Երևան, 1983, էջ 17—18:

17 Ղ. Ալիշան, Նշվ. աշխ., էջ 340:
18 Յ. Շրյոդեր, Արամեան լեզուին գանձ, Ամստերդամ, 1711, էջ 357, Ղ. Ալիշան, Նշվ. աշխ., էջ 340, Հ. Միրզոյան, XVII դարի հայ փիլիսոփայական մտքի քննական վեր-լուծություն, Երևան, 1983, էջ 17—18:

19 Մ. Գրիգորյան, Նոր նյութեր և դիտողություններ հրատարակիչ Վանանդեցուց մասին, Վիեննա, 1969, Փաստաթղթեր Ա, Գ, Զ, Է, ԺԲ, ԺԳ, ԺԴ, ԺԵ, ԺԶ, ԺԷ:
20 Ղ. Ալիշան, Նշվ. աշխ., էջ 340:

21 Հայտնի է, որ ոսկանյալ: Աստվածաշնչի համար որպես բնօրինակ է ծառայել Հեթում Բ (1289—1301) Թագավորի պատվերով կրկնիկալուսում 1295 թ. գրված գրչագիր Աստվածաշունչը, նկատենք, որ ոսկանյան Աստվածաշնչի բնօրինակի խնդիրը երկար ժա-մանակ ճշգրտված չի եղել և հայազետեների կողմից տարակարծությունների առիթ է տվել (այս մասին մանրամասն տե՛ս Ս. Է. Քոլանջյան, Հեթում Բ-ի ձեռագիր Աստվածա-շունչը և ոսկանյան հրատարակությունը, էջմիածին, 1966, № ԺԱ—ԺԲ): Սրան հատկապես նպաստում է այն հանգամանքը, որ ոսկանյան հրատարակությունը փոքր-ինչ տարբեր-վում է Հեթում Բ-ի գրչագիր օրինակից, այն տնտաված է, զույգների բաժանված ըստ լատինական Վուլգատայի: Չտեսողված են որոշ գլուխներ, որոնք բացակայում են արժ-քայական օրինակում: Սակայն սա ոչ այնքան Ոսկան Երևանցու լատինամուսնության, որքան ժամանակի կաթոլիկ աշխարհում այդ հրատարակությունն իրականացնելու և կա-թոլիկ կրոնավորների համար այն անխոցելի դարձնելու մասին է խոսում: Բացի այդ, ինչպես Ս. Է. Քոլանջյանն է նշում իր հոդվածում (էջ 129), Ոսկանը նպատակ ուներ այն տարածել նաև հայ կաթոլիկ կղերականների շրջանում, ինչպես նաև կաթոլիկ եր-կրճերում ծվարած և ձուլման եզրին գտնվող հայկական գաղթավայրերում:

22 Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ի. Մ. Մարր, Сборники притч Вардана. Ма-териалы для истории средневековой армянской литературы, СПб., ч. 1. 1899, § 91, с. 98—100.

23 Լատիներեն թարգմանությունը պահվում է Փարիզի Ազգային գրադարանում՝ Nouv. Acq. lat., 2083 (Supl. Arm. 85): Այս մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Անանյան, Ոսկան վարդապետի լատիներեն թարգմանությունը կորիների «Վարք ս. Մեսրոպայ» հա-մառու պատմության, Բազմավեպ, 1966, № 9—10, էջ 273—274:

24 Թովմաս Վանանդեցին երբևեցու երկը հրատարակել է «Ազգաբանութիւն տո՛մին Յարկիան, յորինեցեալ ՚ի Մովսիսէ Խորենացու, լիոամեծ վարդապետի, և յղեներախոս Բերթողա՛օրէ՛» վերնագրով:

25 Մ. Գրիգորյան, Նշվ. աշխ., էջ 261:
26 Ն. Քանմիզյան, Ոսկան վարդապետն ու խազագրության արվեստը, էջմիածին, 1966, № ԺԱ—ԺԲ, էջ 163:

27 Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Գրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Երե-վան, 1959, էջ 171, 172:

28 Բարձրագույն ուսումնարանի ստեղծման Թ. Վանանդեցու ծրագրի հրատարակու-թյունը (լատիներեն) տե՛ս Մ. Գրիգորյան, Նշվ. աշխ., փաստաթուղթ Ե, էջ 106—108: Մենք օգտագործել ենք փաստաթղթի համառոտ թարգմանությունը. տե՛ս Ա. Սարուխան, Բեկրիա և հայերը, Վիեննա, 1937, էջ 145—147: Այս մասին տե՛ս նաև J. Vannérus, Note sur une imprimerie Arménienne établie à Amsterdam en 1695. Revue des bibliothèques et archives de Belgique, (fasc. 4), Bruxelles, 1906, p. 313—314.

Հայ ժողովրդի, հատկապես նախնեանի հայության սոցիալական ու բազաքական ծանց վիճակի մասին են խոսում XVII դարի վերջին նախնեանում գրված հայկական ձեռագրերի հիշատակարանները:

«Եւ եղև զի ի նոյն ժամանակի շարագործ զարագույնս ոմն յղեալ ի Թագաւորէն (իմա՛ Պարսից— է. Թ.), իյրև թէ կամէր զՎրաց տուն երթալ, և ժողովեաց անթիւ զարս ի վերայ իւր գմեծամեծս և փոքունս, որ իրրև դաւազ ծովու և զաստեղս յերկնիս. և կեկալ մինչև եթն ամ՛ խաբեութեամբ շրջեցաւ յերկիրս Աղուանից, Գանճաւու, Գե-ղարբունու, Սիւնեաց և Բարցոյատու. և մասն ինչ ի Գողթնեաց, ոչ կայ առնելով ի տեղի ուրիբ, և ոչ ամենեին կասկած ունելով ի Թագաւորէն և կամ այլոց մեծամեծաց. և բազում օտաւ քիստոսեայք, զտուրք և զճշմարիտ հաւատս Քրիստոսի փոխանակեցին.... և միաբանեցան ընդ Պարսից (տե՛ս Գ. Զարգիսեան, Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց դար Գ—ԺԳ, Վենետիկ, 1889, էջ 614), (ընդգծումները մերն են— է. Թ.):

«Ե զան և յանբարի ժամանակիս, որ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց եւ Թողոց մեզ զօրէնս Աստուծոյ, մատնեալ կամք ի ձեռն ժանդարաբոյ ազգին Պարսից, զոր իրրև անաստայիբ ծովու յարուցեալք են ի վերայ սրբոյ եկեղեցոյ և յորոցոց նորին, և կամին կլանել: Չոր և ի սոյն ամի հրաման դառնութեան ել ի դրանէ Թագաւորին, զի զվաճեմ, զանապատ և զհեղեղեցիք հանդերձ ինանց ի ինքեանց ի ներքոց ծանր հարկիլլեցի, զի ղեռ նոր է բարոսեալ նուս այս: ... (Ցեցակ տիփիսեցի Աբգար Յովհաննիսեանի հա-յերէն ձեռագրերի, երկասիրից Յրանց Նիկուաու Յինկ, Լալայցից, 1903, էջ 159—160), (ընդգծումները մերն են— է. Թ.):

29 Այս մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Միրզոյան, Սիւնեոն Զուլայեցի, Երևան, 1971, էջ 37—46, Հ. Միրզոյան, Սիւնեոն Զուլայեցի և Ոսկան Երևանցի, Բանբեր Երևանի հա-մայտարանի, Երևան, 1978, № 3:

30 Ոսկան Երևանցի, Քերականութեան գիրք, Ամստերդամ, 1666, էջ 3:

31 Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ն. Տեր-Ներսեսյան, Ոսկան վարդապետի քերա-կանական բնօրինակները, Բազմավեպ, 1966, № 9—10, էջ 310—321:

32 Այս մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Միսիրադյան, Ոսկան Երևանցի իրրև բերական-նապետ, էջմիածին, 1966, № ԺԱ—ԺԲ, էջ 210—216:

33 Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ռ. Իշխանյան, Ոսկանյան տպարանը և նրա հրա-տարակած Աստվածաշունչը, էջմիածին, 1966, № ԺԱ—ԺԲ, էջ 136:

34 Նույն տեղում:

35 Ղ. Վանանդեցի, Բանալի համատարածի աշխարհացուցին մերոյ նորածնի, Ամստեր-դամ, 1696, էջ 2:

36 Նույն տեղում:

37 Այս մասին մանրամասն տե՛ս Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1971, № 1, էջ 187—192: Պետք է նշել նաև որ համարյա նույն տարիներին Սկոնբեկ կղզայր-նեբրի մոտ, ուր փորագրվել են «Համատարած աշխարհացույցի» տախտակները, փորագրու-թյան արվեստի մեջ հմտանալու նպատակով սովորել է նաև Պետրոս 1-ինը: Նրա նա-խածնունդից մեր 1699 թ. Ամստերդամում հրատարակվում է կիսագնդերի բաժանված ծա-վալուն մի բարտեղ՝ «Աշխարհի զորուսի պատկերացույց» վերնագրով, որը, ըստ Մ. Խա-չատրյանի իրավացի եզրակացության, որպես նախատիպ ունեցել է Վանանդեցիների հրատարակած «Աշխարհացույցը» (նշվ. հոդվածը, էջ 190—192): Այս մասին տե՛ս նաև Ա. Բ. Կարինյան, Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, Երևան, 1956, էջ 4645:

38 Հ. Պապեսյան, Աշխարհի ամենազեղեցիկ բարտեղը հայերեն լեզվով. Հուսարեր, Կահիրե, 1944, ղեկավարների 9-ի համարը:

39 Ան, նշվ. աշխ., էջ 297:

40 S. van Rooy, Oldest printed Armenian World Map Appeared in Amsterdam in 1695, Prague, New Orient, 1968, № 1.

41 Մ. Խաչատրյան, Հայ և ռուս բարտեղագրության կապերը 17-րդ դարում, ՊՐԷ, 1966, № 2, էջ 188:

42 Մ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 74:

43 Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ այս աշխատությունը գրելիս Ղ. Վա-նանդեցին օգտվել է XVII դ. հնդիկական Կոստանդ Ջուղայեցու «Աշխարհամոզովից» (1687 թ.): Այս մասին տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Le registre d'un marchand Arménien en Perse, en Inde et au Tibet (1682—1693), Annales, Economies, Sociétés, Civilisations (Extrait du № 2, Mars, Avril), P., 1967, p. 266. Հ. Միրզոյան, նշվ. աշխ., էջ 64, Է. Խ. Քաչիբյան, Ղ. Վանանդեցու «Փանձ շափոյ, կռոյ, թույլ և դրամից բոլոր աշխարհի» աշխատության հայկական աղբյուրների հարցի շուրջ, ՀնՍՀ ԳԱ պատմու-թյան ինստիտուտի երիտասարդ գիտաշխատողների 19-րդ նստաշրջանի զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, 1985, էջ 6—7:

44 Ան, նշվ. աշխ., Ա. Գ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., Մ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., Հ. Միրզոյան, նշվ. աշխ.:

45 Ղ. Վանանդեցի, Համաձայնութիւն հնդեստակ ամսոց Հոսմայեցոց, Ազարիայի, Հայոց, Հրէից և Տաճկաց, Ամստերդամ, 1698, էջ 61:

46 Նույն տեղում, էջ 62:

47 Նույն տեղում, էջ 68:

48 Նույն տեղում, էջ 62, 63, 65, 68, 74, 76:

49 Նույն տեղում, էջ 69:

50 Մ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 212—213:

51 Ան, Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1973, էջ 95: Մ. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 162:

52 Ա. Գ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 560:

53 Հ. Միրզոյան, նշվ. աշխ., էջ 162: 1707 թ. մայիսի 10-ին Ամստերդամից Ար-խանդելսկ են հասնում Օրու ծանրոցները: Օրու կողմից Պետրոս Առաջինին ուղղված նա-մակում, 1707 թ. հուլիսին, ուր ներկայացված է այդ ծանրոցների բովանդակությունը, հիշատակվում են նաև «три сундука оружия, фузей и пистолей, шесть маленьких пушечек железных» (см. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века.

Сборник документов. Т. II, ч. I, под ред. А. Г. Иоаннисяна, Ереван, 1964, док. 117, с. 279; ср. Армянское войско в XVIII веке. Из истории армяно-русского военного содружества (исследование и документы). Подготовил к изданию А. Н. Хачатрян, Ереван, 1968, с. 59, сн. 194).

54 Աբրոյան կղզայրների մասին մանրամասն տե՛ս Վ. Զատիսյան, Հիշատակարան, Կահիրե, 1941, էջ 35:

55 Այս հրովարտակն ամբողջությամբ հրատարակված է «Армяно-русские отноше-ния в первой трети XVIII века», т. II, ч. I, док. 42, с. 105—107.

56 Նույն տեղում, էջ 106:

57 Հ. Միրզոյան, նշվ. աշխ., էջ 165:

58 Ղ. Վանանդեցի, Բնարանութիւն իմաստասիրական կամ տարերարանութիւն որ է բան, Ամստերդամ, 1702, էջ 62:

Պետերբուրգում, նման խոսակցություններն ու ցանկությունները պետք է դիտել ոչ միայն որպես տեղեկություններ, այլ որպես որոշակի խընդրանքներ՝ ուղղված ռուսական կառավարող շրջաններին, որոնց մոտ Արղությունը մեծ հեղինակություն էր վայելում:

XVIII դարի 80-ական թվականներին հայ ազատագրական շարժման նոր վերելքը, Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության ակտիվացումը Կովկասի շրջանում, Ռուսաստանի հայ գաղութների բնակչության հասարակական-հայրենասիրական գործունեությունը՝ բոլոր այդ գործոնները, նպաստել են Աստրախանի հայ գաղութի քաղաքական դերի բարձրացմանը և նրա կապերի ուժեղացմանը հայ ժողովրդի և նրա պաշտարի հետ: Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ ինչպես Աստրախանի, այնպես էլ Ռուսաստանի մյուս հայ գաղութների ղեկավարները և աշխատավոր զանգվածները իրենց նոր բնակավայրերը դիտում էին որպես ժամանակավոր բնակվելու տեղ և երբեք չէին կորցնում ազատագրված հայրենիք վերադառնալու հեռանկարը: Այդ պատճառով հայ գաղութները եղել են իրենց ժողովրդի ազատագրական շարժման ջերմ ջատագույններ և գործուն մասնակիցներ:

ՄԱՆՌԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Տե՛ս Վ. Ա. Խաչատրյան, Հայ-ռուսական քաղաքական կապերի պատմությունից, ՊՐԷ, 1978, № 3, էջ 98—108; նույնը՝ Астраханская армянская колония и русско-армянские отношения в XVIII веке. — «Երբեր հաս. գիտությունների», 1978, № 10, էջ 77—85:

² Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сб. документов. Под ред. Ашота Иоаннисяна, т. II, ч. I, Ереван, 1964, сс. 258—259.

³ Մանրամասնությունները տե՛ս Армянское войско в XVIII веке. Из истории армяно-русского военного содружества. (Исследование и документы). Подг. к изд. А. Н. Хачатрян. Ереван, 1968, сс. 74, 80—83.

⁴ Дневник осады Исагани афганами, веденный Петросом ди Саргис Гиланенци в 1722 и 1723 годах. Материалы для истории Персии. Перевод и объяснения К. Патканова, СПб., 1870, сс. XXII—XXIII.

⁵ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в., т. II, ч. 2, Ереван, 1967, сс. 32—34.

⁶ А. И. Юхт. Челобитные астраханских армян. Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1963, № 2, էջ 113:

⁷ Армянское войско в XVIII веке, док. 10, с. 107; Տե՛ս նաև Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века. Сб. документов, т. III, Отв. ред. В. К. Восканян, Ереван, 1978, с. 15.

⁸ Челобитные астраханских армян, с. 113.

⁹ Армянское войско в XVIII веке, док. 19, с. 122.

¹⁰ Жизнь и приключения Иосифа Эмина. Пер. с англ.—ՀՄՄ ԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, փաստ, 47, ԲԲ. 235, 236, 260: Մանրամասնությունները Հովսեփ էմինի՝ Ռուսաստանում գործունեության մասին տե՛ս А. Р. Иоаннисян, Иосиф Эмин, Ереван, 1945, сс. 82—122.

¹¹ Страница из истории армяно-русских отношений второй половины XVIII века (Новые документы об Иосифе Эмине). Публикация Ж. А. Анаяна. вкв. 1978, № 3, էջ 256—257; Մենք գերազանց ենք հավատալ ժամանակակից փաստաթղթին, բան թե էմինի հիշողություններին, որոնք գրվել են տասնյակ տարիներ հետո: Ղզարից Տփղիս ժամանած էմինի ջոկատի մասին Թարխան Մարգարի հաղորդման մեջ հիշատակվող 30 թվաթանակը (А. Иоаннисян. Иосиф Эмин, с. 334). հավանաբար պետք է բացատրել այն իրողությամբ, որ մոտ 10 մարդ միացել են Նշված ջոկատին՝ Ղզարում:

¹² Жизнь и приключения Иосифа Эмина, с. 240; А. Р. Иоаннисян. Иосиф Эмин, с. 98.

¹³ Страница из истории армяно-русских отношений второй половины XVIII века, сс. 246—247.

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 256—257:

¹⁵ Полное собрание законов (ПСЗ), т. XVI, № 12152.

¹⁶ Гос. архив Астраханской области (ГААО), ф. 394, оп. 1, д. 2338, л. 43.

¹⁷ Հրատարակ. տե՛ս Страница из истории армяно-русских отношений второй половины XVIII века, с. 257.

¹⁸ Памятники дипломатических и торговых отношений Московской Руси с Персией. Под ред. Н. И. Веселовского, т. III, Спб., 1898, с. 124.

¹⁹ Хачатрян Р. Г. Ценный источник по истории русско-армянских отношений («Проскиевитарий» Арсения Суханова)—ՊՐԷ, 1982, № 2, էջ 59:

²⁰ Саввинский И. Астраханская епархия (1602—1902 гг.). Вып. II. Грузины и инославные христиане в Астраханской епархии. Астрахань, 1905, сс. 85—86.

²¹ Армяно-русские отношения в XVII веке. Сб. документов. Под ред. В. А. Парсамяна, Ереван, 1953, сс. 91—92.

²² Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. II, ч. 1, с. 360.

²³ Эзов Г. А., указ. соч., с. 323.

²⁴ Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века, сс. 59, 112—113.

²⁵ «Ջամբո», Համաժողովեցեալ և շարադրեցեալ ի Սիսեօնէ կաթողիկոսէ Երևանցոյ, Վաղարշապատ, 1873, էջ 39:

²⁶ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, ԲՊԲ. 243, վավ. 11: Հրատարակված է առերին թարգմանությամբ, տե՛ս Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века, сс. 222—236.

²⁷ ГААО, ф. 857, оп. 1, д. 76, л. 6.

²⁸ Архив внешней политики России (АВПР), ф. 100, оп. I, 1767—1768, д. 1, л. 43; տե՛ս նաև Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века, сс. 216—217.

²⁹ «Ջամբո», էջ 39:

- 29 «Գիւան հայոց պատմութեան», գիրք Դ, Քիֆիւս, 1894, էջ 84:
- 30 Նույն տեղում, էջ 88:
- 31 Լեռ, Կաթողիկոս Հովսեփ Արղության, Քիֆիւս, 1902, էջ 34—35:
- 32 Մատենադարան, Լազարյանների արխիւ, Թղթ. 109, գ. 22, վավ. 1:
- 33 Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. I, М., 1833, сс. 174—175.
- 34 Այդ նախագծի լրիվ տեքստը հրատարակված է *А. Р. Иоаннисян. Иосиф Эмни. (Ереван; 1915) գրքում*, էջ 339—352:
- 35 Մանրամասն այդ մասին տե՛ս *М. Г. Нерсисян. А. В. Суворов и русско-армянские отношения в 1770—1780 гг. (Ереван, 1981) գրքում*:
- 36 Центральный гос. военно-исторический архив (ЦГВИА) СССР, ф. 52, оп. 1/194, связка 107, д. 218, л. 20.
- 37 Նույն տեղում, Բ. 26:
- 38 Палкин Б. Первые астраханские мосты.—Газ. «Волга» (Астрахань). 11 марта 1982 г.
- 39 ЦГВИА СССР, ф. 52, оп. 1/194, связка 107, лл. 69, 80.
- 40 Бутков П. Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 гг., т. II, СПб., 1869, сс. 154—155.
- 41 Մատենադարան, կաթ. դիվան, Թղթ. 8, վավ. 16, 79:
- 42 Նույն տեղում, Թղթ. 9, վավ. 37:

Լ. Ա. ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ՀՅՈՒՄԻՍՏՈՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ XVII ՎԱՐԻ
 ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
 ՀԱՐԱԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Պետրոս Առաջինի իրանական արշավանքը կարևոր նշանակություն ունեցավ Հյուսիսային Կովկասում, մասնավորապես Արևելյան Կովկասում հայկական գաղթավայրերի սկզբնավորման և հայ-ռուսական հարաբերությունների նորովի զրուկորման գործում: Հայ-ռուսական վաղեմի և բազմաբնույթ առնչությունները ժամանակի պահանջներից բխող բազմազան նոր բովանդակություն ստացան: Իրանական արշավանքը, միաժամանակ, ուժերի նոր հարաբերակցություն ստեղծեց երկրամասում և շրջադարձային եղավ կովկասյան ժողովուրդների կյանքում: Ազգային-ազատագրական պայքարի դարձնելը Անդրկովկասում զգալի շահավորման և նրանից սպասվող ակնկալություններով:

Պետրոս Առաջինի իրանական արշավանքը մեծ ոգևորություն առաջացրեց նաև Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերում և Իրանի ու թուրքիայի հայաբնակ շրջաններում: Ռուսական զենքի օգնությամբ Հայաստանը ազատագրելու գաղափարով ոգևորված, հայերը սեփական միջոցներով զինված և տեղական ուժերով համարված ջոկատներ էին կազմավորում և ուղարկում Աստրախան՝ միանալու ռուսական զործող բանակին: Արդեն 1723 թ. Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցի, Ալվազ Աբրամովի և Աղազար դի Խաչիկ Ախիջանենցի (Լազար Խրիստաֆորով) գլխավորությամբ զործող հայկական ջոկատները միավորվելով՝ մտան ռուսական բանակի կազմը: ստանալով «Հայկական էսկադրոն» անունը: 1724 թ. Գիլանում ռուսական զորքին է միանում նաև «Հայ-վրացական էսկադրոնը»՝ (բաղկացած էր վրաստանցի հայերից և վրացիներից), հայ ազատագրական շարժման ակտիվ մասնակիցներ Փարսազան Բեկի և նրա որդիներ Ռաֆայել և Թադի Ղուզանենցիների գլխավորությամբ:

գեպի Իրանի Մերձկասպյան շրջանները նախապատրաստվող հարձակման, Սուրխայ շամխալի, դայթաղների ուսմեյի՝ ռուսների հանդեպ առերես հպատակության, բայց, միաժամանակ, թուրքերի հետ տարվող բանակցությունների մասին: Վերջում ավելացնում էր, որ նրանք պատրաստվում են հաշվհարդար տեսնել Շամախու և հարևան շրջանների ռուսական կողմնորոշում ունեցող հայ բնակչության հետ: Նա խնդրում էր շուտափույթ ռուսական զորք ուղարկել Շամախի և Նիզարագ, խոստանալով տեղի զինված հայերի օժանդակությունը: Նամակների բովանդակությունից նկատում ենք, որ եպիսկոպոսը արտահայտում էր Շիրվանի նահանգի հայերի և սղնախների ղեկավարության նպատակներն ու ձգտումները: Այն էր՝ ռուսների կողմից Շամախու գրավումով կանխել թուրքական հարձակումը Անդրկովկաս և ստանալ Շամախի շարժելու ու ռուսական զորքին միանալու հնարավորություն:

XVIII դարի 20-ական թվականների կեսերին թուրքիայի քաղաքականության ակտիվացումը կովկասում լուրջ վտանգ էր ներկայացնում թե՛ Ռուսաստանի հետագա առաջխաղացման և թե՛ անդրկովկասյան ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի համար: Բախումը թուրքիայի հետ սվյալ ժամանակահատվածում Ռուսաստանի համար ոչ միայն վտանգավոր էր, այլև անհնար: Ռուսաստանից օգնություն չըստանալու դեպքում, պայքարի ելած հայ զինվորական ուժը մենակ էր մնալու գերակշռող թշնամական զորքերի առաջ: Արշավանքի նախօրյակին և հետո ռուսական իշխանությունները հովանավորում էին անդրկովկասյան ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը, նկատի ունենալով այդ պայքարի կարևորությունը ռուսական զորքերի իրանական արշավանքի ժամանակ թուրքական հարձակումը գոնև ժամանակավոր խափանելու գործում:

Միաժամանակ, հայ ազատագրական շարժման գործիչները, նպաստելով ռուսական զորքերի առաջխաղացմանը դեպի Անդրկովկաս, դրանում տեսնում էին թուրքական ազրեսիայի կանխման և իրենց պայքարի հաջողության միակ գրավականը:

Հաշվի առնելով թուրքիայի դեմ պատերազմելու ղեկավարությունները, 1724 թ. հուլիսի 12-ին Կ. Պոլսում Ռուսաստանը պայմանագիր կնքեց սուլթանական կառավարության հետ: Այդ պայմանագրով թուրքիան ճանաչեց Ռուսաստանի տիրապետությունը Իրանի Մերձկասպյան շրջաններում, իսկ Ռուսաստանը, փոխադարձաբար, թուրքիայի իրավունքները Իրանի անդրկովկասյան տիրույթների նկատմամբ:

Չիրականացավ հայ ազատագրական շարժման գործիչների ղեկավարին, բայց բաղձալի երազանքը՝ Մերձկասպիում և մայր հայրենիքում գործող հայ զինական ուժերի միավորումը և ռուսական զորքերի օգնությամբ հայրենի երկրի ազատագրումը: Արցախի և Սյունիքի հայ ազատագրական ուժերը մնալով մենակ, մոտ մեկ տասնամյակ համառ պայքար մղեցին հակառակորդի գերակշռող ուժերի դեմ, բայց, ի վերջո, ստիպված եղան տեղի տալ: Օգնության փոխարեն, ռուսական կառավարությունը սղնախների բնակչությանը առաջարկում էր գաղթել Ռուսաստանի տիրապետության տակ գտնվող Մերձկասպյան երկրամասի նորակառույց քաղաք-ամրոցներն ու գյուղական բնակավայրերը, խոստանալով անձի ապահովություն և բազմաթիվ արտոնություններ:

Հայերի գաղթը Մերձկասպյան և Թերեքի շրջանները մեծ չափերի հասավ Հայաստանում ազատագրական պայքարի ճնշումից հետո: Ապրատամբ հայերի մի մասը, թուրքական և պարսկական զավթիչների դաժան հետապնդումներից փրկվելու համար, Արցախից և Սյունիքից գաղթում են Արևելյան Կովկաս: Պաշտոնական զեկուցագրի համաձայն, 1730 թ. օգոստոսին, թշնամու գերակշիռ ուժերի ճնշման ներքո, հայկական սըղնախներից Գերբենդի շրջան են գաղթում մեծ թվով հայեր՝ իրենց հրամանատարների գլխավորությամբ, որոնց բնակչության վայր են հատկացվում Գերբենդին մոտակա հայաբնակ գյուղերը⁷:

Այսպիսով, XVIII դարի 20-ական թվականների կեսերից Սուրբ Խաչում և Գերբենդում հաստատվեցին Անդրկովկասից, Իրանի և թուրքիայի հայաբնակ շրջաններից գաղթած հայեր, այդ թվում նաև ռուսական բանակում ծառայության մեջ գտնվող հայ զինվորականներ, հոգևոր և աշխարհիկ դասի ներկայացուցիչներ, գերությունից փրկված հայեր, որոնց մի մասը զինվորագրվում էր, իսկ մյուսները լրացնում էին երկրագործների շարքերը:

XVIII դարի 30-ական թվականների կեսերին զգալի տեղաշարժ կատարվեց Ռուսաստանի կովկասյան քաղաքականության մեջ: Սևծովյան շրջանում, պատրաստվելով թուրքիայի դեմ պատերազմի, Ռուսաստանը, հանձին Իրանի, դաշնակից ձեռք բերելու լուրջ մտադրություններ: 1735 թ. Ռուսաստանի և Իրանի միջև Գանձակի պայմանագրի կնքումից հետո ռուսներն ստիպված էին թողնել Կասպից ծովի արևմտյան ափերը՝ Գիլանից մինչև Սուրբ Խաչ: Մինչ այդ, դեռևս 1730 թ. Մերձկասպիում հաստատված հայերը Գիլանի, Մազանդարանի շրջաններից տեղափոխվել էին Գերբենդ, 1733 թ.՝ Սուրբ Խաչ, իսկ 1735 թ. վերջերին՝ Ղզլար⁸:

Փաստորեն, բազմաթիվ դեգերումներից և փորձություններից հետո, բավական համահավաք հայկական գաղթօջախ է հաստատվում Ղզլարում, որին, նույնպես, վիճակված էր նշանակալի դեր խաղալ XVIII—XIX դարերի հայ-ուսական հասարակական-քաղաքական հարաբերություններում:

1736—1764 թթ. Ղզլարում էր կենտրոնացված հայկական և հայ-վրացական էսկադրոնների զինվորականության զգալի մասը՝ Լազար Խրիստաֆորովի և Թաղի Ղուզանենցի գլխավորությամբ: Ղզլարում բնակություն էին հաստատել նաև մեծ թվով հայ բարձրաստիճան զինվորականներ՝ այդ թվում փոխգնդապետ Պետրոս Գասպարովը, գնդապետ Փիլիբեկ Բասաուրովը, փոխգնդապետ Ամբակում Շերգիլովը (Փ. Բասաուրովի որդին), կապիտան Պապադար Սարգիսովը, Իշխան Հովսեփ Քումանովը (նա Վախթանգ 6-րդի հետ մեկնել է Ռուսաստան, անցել զինվորական ծառայության, ստացել կապիտանի կոչում և 1756 թ. ծառայության նշանակվել Ղզլարի հայ-վրացական էսկադրոնում) և ուրիշներ⁹:

Փաստերը վկայում են, որ ինչպես Պետրոս Առաջինի իրանական արշավանքի ժամանակ, այնպես էլ հետագա տարիներին, այդ զինվորական գործիչներին հուզել և մտահոգել են հայ ազատագրական պայքարի, Հայաստանի անկախության, Անդրկովկասում կատարվող իրադարձությունների և Ռուսաստանի կովկասյան քաղաքականության հարցերը: Օրինակ, գնդապետ Պողոս Զենենցը (Պավել Զինովև), որ իր ջոկատով ուսական բանակի կազմում ակտիվ մասնակցություն է ունեցել Մերձկասպյան շրջանում մինչև 1736 թ. ծավալված ռազմական գործողություններին, միաժամանակ, կապեր է հաստատել սղնախներում կենտրոնացված հայկական զորքի հետ¹⁰: Յավոք, մեզ հայտնի չեն այդ կապերի մանրամասները, սակայն, փաստն ինքնին վկայում է, որ թեկուզ և դժվարին պայմաններում, բայց արվել են միավորվելու և միասնական ուժերով պայքարելու փորձեր:

Ղզլարում ու Աստրախանում բնակվող և ծառայության մեջ գտնվող հայ զինվորականներից շատերը (ինչպես այդ նախատեսված էր ռազմական կոլեգիայի կողմից) տարբեր ժամանակներում և զանազան առիթներով, դիվանագիտական հանձնարարությունների են մեկնել Անդրկովկաս, Իրան, Թուրքիա: Մասնակի չէին նաև հետախուզական և այլ բնույթի ուղևորությունները: Այսպես, օրինակ՝ XVIII դարի 50-ական թվականների կեսերին, հատուկ առաջադրանքով Վրաստան է ուղարկվել ուսական բանակում ծառայության մեջ գտնվող հայազգի իշխան Օթար

Քումանովը՝ պարզելու Թուրքիայի զավթողական ծրագրերը Իրանի նկատմամբ և Վրաստանի վերաբերմունքը այդ հարցում: 1762 թ. Թեյմուրազ 2-րդ վրաց թագավորի աճյունը Ռուսաստանից Անդրկովկաս ուղեկցողների թվում է եղել հայկական էսկադրոնի պրապորշիկ Դմիտրի Մանգովը: Աստրախանի նահանգապետի առաջարկով, որպես բանիմաց և հավատարիմ անձնավորություն, 1764 թ. վաճառականի անվան տակ Աֆղանստան է ուղարկվել Ղզլարի հայկական էսկադրոնի կապիտան Բոգդան Ասլանովը՝ պարզելու իրանա-աֆղանական հարաբերությունները և նրանց դիրքորոշումը Ռուսաստանի ու հարևան երկրների նկատմամբ¹¹:

Հյուսիսային Կովկասի հայկական գաղթավայրերի (Սուրբ Խաչ, Գերբենդ, Ղզլար, Մոզդոկ, Գերոգիևսկ) դերը հայ-ուսական հարաբերություններում հատկանշական է եղել նաև այն առումով, որ XVIII դարում և XIX դարի սկզբներին դրանք երկրամասում Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական ծրագրերի իրականացման հիմնական հենակետերն էին: Նրանց միջոցով են իրականացվել դիվանագիտական և հետախուզական աշխատանքները, քրիստոնյա քահանաների միսիոներական և վաճառականների առևտրատնտեսական գործունեությունը Կովկասում, Անդրկովկասում և Իրանում: Արևելյան Կովկասի տարբեր վայրերում բնակվող, տեղանքին և լեզունքին քաջատեղյակ հայերը, ընդ որում ոչ միայն ծառայության մեջ գտնվողները, այլև կամավորներ, հաճախ մեկնում էին Կովկաս և Իրանի տարբեր վայրեր, տեղեկություններ հավաքում հակառակորդի ուժերի և մտադրությունների վերաբերյալ և հարմար առիթի դեպքում հայտնում ուսական իշխանություններին: 1769 թ. Ղզլարի պարետին ուղղված հայ վաճառականի մի զեկուցագրում նշվում է, որ Թուրքական սուլթանի կեղծ խոստումներով ոգևորված, կաբարդինցիները իրենց կողմը գրավելով նաև շեչև իշխանին, պատրաստվում են հարձակվել Մոզդոկի վրա. հայտնվում են գործի հետ կապված մի շարք մանրամասներ: Զեկուցագրի հեղինակը, շնչելով իր անունը, ստորագրել է՝ «Զեզ անհայտ մի հայից»¹²:

XVIII դարից մինչև XIX դարի կեսերը, Կովկասյան լեռնցիների հնազանդեցման, ուսական զորքերի տեղաշարժերի և ռազմական գործողությունների կազմակերպման գործում մեծ նշանակություն էր տրվում կովկասյան ռազմական գծին, որտեղ գտնվող քաղաքներում, գյուղերում և ավաններում (Ղզլարից մինչև Մոզդոկ) բնակվում էին մեծ թվով հայեր, որոնք Ռուսաստանին հաղթանակած էին ուզում տեսնել ոչ միայն Հյուսիսային Կովկասում, այլև Հայաստանում և Անդրկովկասում¹³:

XVIII դարի վավերագրերից տեղեկանում ենք, որ բազմաթիվ զգա-
րահայ և մոզգոկահայ կամավորներ քաղաքների ուսական կայազորների
հետ միասին մասնակցել են պաշտպանական կռիվներին, հարկ եղած
դեպքում օր ու գիշեր հերթապահել քաղաքներում և նրանց շրջակայ-
քում: Էսկադրոնների հայ զինվորականները (հիմնականում սպաներ)
պահակային ծառայությունն են կատարել Քերեքի շրջանի սահմանամերձ
ուսական ամրություններում (Урчуковский форпост)¹⁴: Հայ համայնք-
ների բնակչությունը բազմիցս փոխադրամիջոցներ և ուղեկցողներ է
տրամադրել ուսական զորքերին, ունեցել ուսական բանակին կից հայ
նպարավաճառներ (маркитанты): Վավերագրերի վկայությամբ, XVIII
դարի վերջերին և XIX դարի սկզբներին, Արևելյան Կովկասում գործող
ուսական բանակին պաքսիմատով ապահովելու գործը հանձնարարված
է եղել Ղզլարի և Մոզգոկի հայ համայնքներին, որոնք պատվով են կա-
տարել այդ խնդիրը¹⁵:

Ռուսական զորքերի առաջխաղացման յուրաքանչյուր լուր մեծ խան-
դավառություն էր ընդունվում Հյուսիսային Կովկասի հայերի կողմից,
որոնք, բնական է, առաջինն էին իրազեկ դառնում իրադարձություննե-
րին, նոր և լավագույն հույսեր ակնկալելով դրանցից:

Հայերից շատերը, վտանգելով կյանքը և քաջ գիտակցելով ունեց-
վածքից զրկվելու անխուսափելիությունը, բացահայտ հանդես են եկել
Ռուսաստանի կողմում, ուժերի հնարավորության սահմաններում արել
ամեն ինչ՝ ապահովելու ուսական զենքի հաղթանակը և արագացնելու
հայրենակիցների մոտալուտ ազատագրումը: XVIII դարի երկրորդ կեսի
վավերագրերում հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպանվել դերբենդ-
ցի հայ Պետրոս Իվանովի մասին, որը, 1775 թ. գեներալ-պորուչիկ
Ի. Դեմեդեմի զլխավորությամբ, ուսական կորպուսի Դերբենդում եղած
ժամանակ, 13 ամիս շարունակ, անվճար սննդամթերքով ապահովել է
ուսական կորպուսը, իսկ հետագայում, խուսափելով Դերբենդի Ֆաթ
Ալի խանի վրեժխնդրությունից, հեռացել է քաղաքից և բնակություն
հաստատել Ղզլարում¹⁶: Նկատի ունենալով Պ. Իվանովի ծառայություն-
ները, Ա. Սուվորովը 1780 թ. սեպտեմբերին, Պ. Տուրչանինովին հղած
նամակում խնդրում է արժանին հատուցել հայ կամավորին, որը ու-
սական բանակին օգնելու համար Դերբենդի խանի հրամանով զրկվել է
ողջ ունեցվածքից և այժմ, ուսահպատակություն ընդունելուց և Ղզլար
փոխադրվելուց հետո, մեծ կարիքի մեջ է¹⁷:

XVIII դարի 80-ական թվականների սկզբին, ուսական զորքերի՝
Անդրկովկաս առաջխաղացման լուրը կրկին մեծ ոգևորություն է առա-

ջացնում Հյուսիսային Կովկասի և Անդրկովկասի հայերի շրջանում:
1780 թ. հունվարին Աստրախան է ժամանում Ա. Սուվորովը, ընդունում
բանակի հրամանատարությունը, միաժամանակ, լայն աշխատանք ծա-
վալում Անդրկովկասի և Իրանի վերաբերյալ անհրաժեշտ տվյալների
հավաքման ուղղությամբ: Պահպանված տեղեկությունների համաձայն
Սուվորովը կապեր է հաստատել ոչ միայն լազարյանների, Հովսեփ Ար-
ղուսյանի, այլև Արևելյան Կովկասում բնակվող հայերի հետ, որոնք
կատարել են նրա տարբեր հանձնարարությունները: Այսպես օրինակ՝
Սուվորովի անունից Գիլանի Հեղայեթ խանի հետ գաղտնի բանակցու-
թյուններ է վարել զարաբաղցի հայ Նիկիտա Յակովլևը: Վերջինիս հետ
կապված են եղել զլարցի հայ վաճառականներ Յադար Հեյդարովը և
Հաջի Կիրակոսը, որոնք առևտրի և, անկասկած, նաև հետախուզական
նպատակներով մեկնել էին Իրանի քաղաքները¹⁸:

XVIII դարի վերջին, Սուվորովի բանակում, ծառայության մեջ է
գտնվել զլարցի հայ Յակով Աբրամովը (Հակոբ Աբրահամյան)¹⁹: Աղ-
բյուրներում վկայություն կա ևս մեկ դերբենդցի հայ Պետրոս Իվանովի
մասին, որը Ղրիմից հայերի գաղթը կազմակերպելու տարիներին կա-
տարել է Ա. Սուվորովի հանձնարարությունները: Ա. Սուվորովը, տեղե-
կանալով Պ. Իվանովի ծառայությունների համար նշանակված ցածր
թոշակի մասին, 1778 թ. հոկտեմբերին բարեխոսել է Գ. Պոսյոմկինին՝
նրան նյութապես օգնելու և հովանավորելու հարցում²⁰:

1795 թ. վերջերին ուսական կառավարությունը սկսում է Իրանի
դեմ պատրաստվել նոր արշավանքի: 1796 թ. գարնանը Ղզլար է ժամա-
նում կոմս Վ. Զուբովը, այնտեղ էր նաև Հովսեփ Արղուսյանը, որը հրա-
վիրված էր արշավանքի ժամանակ ուղեկցելու կոմսին: Ռուսական զոր-
քերը 1796 թ. ապրիլին Ղզլարից շարժվում են Դերբենդ: Արշավանքի
առաջին իսկ օրը Հ. Արղուսյանը զեկուցագիր է ներկայացնում կոմսին,
որով խնդրում էր օգնություն ցույց տալ հայ ժողովրդին: Արշավանքի
ժամանակ, Հ. Արղուսյանի գործունեությունը նկարագրող վավերագրի
վկայությամբ, վերջինս կապեր է հաստատել հայերի հետ, նրանց
միջոցով պարեն և փոխադրամիջոցներ տրամադրել ուսական զորքին,
անհրաժեշտ տեղեկություններ հավաքել Արևելյան Կովկասի և Անդրկով-
կասի վերաբերյալ: Իրեն հավատարիմ հայերի օգնությամբ Արղուսյանը
նպաստել է մի քանի քաղաքների խաղաղ գրավմանը, իսկ
արշավանքի ընդհատումից հետո ոչ միայն կազմակերպել է Դերբենդի
և Մսկուրի հայերի գաղթը Ռուսաստան, այլև, հետագա տարիներին,
բարեխոսել է ուսական իշխանություններին, նոր բնակավայրերում բա-

րելավելու հայ համայնքների իրավատնտեսական վիճակը²¹: Աղբյուրներում եղած տեղեկությունների համաձայն, ռուսների կողմից պաշարված Գերբենդը առանց արյունահեղության և զոհերի անձնատուր չէր լինի, եթե դերբենդցի հինգ հայ կամավորներ ժամանակին չբացահայտեին Գերբենդի Շեյխ Ալի խանի գիտավորությունը: Հայ երիտասարդները բաղաբից դուրս դարանակալելով, կարողանում են զինաթափել նամակատարների 12 հոգուց բաղկացած խումբը, որը օգնության խնդրանքով դիմելու էր Գերբենդի տիրակալին հավատարիմ խաներին²²:

Մեկ այլ վավերագրի վկայությամբ, Գերբենդի պաշարմանը և գրավմանը (1796 թ.) մեծ օգնություն է ցույց տվել դերբենդցի հայ Հարություն Գրիգորևը: Նա ռուսներին ցույց է տվել բերդը տանող ամենակարճ և հարմար ճանապարհը, վառոցի պահեստը և զինամթերքների թաքստոցը, «...որից հետո, — գրում է Հ. Գրիգորևը, — բերդի պաշտպանությունը անիմաստ կլիներ»: Հ. Գրիգորևը, այնուհետև, փախել է Գերբենդից, ճանապարհին վիրավորվել, գերի ընկել, Գուգովիչի միջնորդությամբ ազատվել գերությունից և բնակություն հաստատել Ղզլարում:

Այս դեպքերից հետո Գերբենդի խանը, հուսալքված, հեռանում է Ղուբա, իսկ քաղաքի ընակիչները բերդի բանալիները հանձնում են ռուսներին: Հետագայում, 1803 թ. հունվարին, Ալեքսանդր 1-ին թագավորին ուղղված խնդրագրում Հ. Գրիգորևը կնշի, որ ինքն այդ բոլորը արել է Ռուսաստանի հանդեպ ունեցած հավատարմության և հազարավոր հայերի փրկության համար, որոնք, մոտ 600 ընտանիք, մասամբ իր ջանքերի շնորհիվ, գաղթել են Ռուսաստան²³:

Սակայն, ռուսական նոր կայսր Պավել 1-ինը 1796 թ. վերջերին ռուսական զորքերին հետ քաշվելու հրաման է տալիս: Վերջիններիս հեռանալը ծանր հետևանքներ ունեցավ անդրկովկասյան ժողովուրդների, մասնավորապես հայերի համար: Սովը, համաճարակը և ավերածությունները անասելի ծանր վիճակ էին ստեղծել Արցախի, Սյունիքի և Գանձակի հայ բնակչության համար: Վարդան Օձնեցու վկայությամբ. «...բազումք ի հայոց անցին ի Վրաստան, ի Սօմխետ, յԵրևան, ի Կարս և յաշխարհն Սարմատացուցոց՝ ի Մօզդօք և ի Ղզլար»²⁴: Պավել 1-ինը, տեղեկանալով հայերի նվիրվածության ու հավատարմության մասին, զորքերը դուրս բերելու ժամանակ գեներալ Սավելևի միջոցով հայտնում է նրանց կայսերական թույլտվությունը. «Եթե հայերը կցանկանան հեռանալ զորքի հետ կամ դրանից հետո, այդպիսիներին ընդունել, բնակեցնել անվտանգ վայրերում, ապահովել պարենով և այլ անհրաժեշտ օգնություն ցույց տալ»²⁵:

Ծանր էր նաև Գերբենդի և շրջակա գյուղերի հայ բնակչության վիճակը, որ, վախենալով խաների վրեժխնդրությունից, ռուսական զորքերի ուղեկցությամբ, հարչուբալոր ընտանիքներով գաղթում են Արևելյան Կովկասի հայաբնակ վայրերը: Սովարացնելով տեղի հայ համայնքները, նրանք միաժամանակ հիմնադրում են նորերը, այդ թվում՝ Սուրբ Խաչ քաղաքը Գեորգիևսկի շրջանում, Գերբենդի, Մուլախալի և Ղարաջալի հայկական գյուղերը Ղզլարի շրջանում, Կասակո Յամա (հետագայում Եղեսիա) հայկական գյուղը Մոզդոկի շրջանում: Պահպանված տեղեկությունների համաձայն գաղթականների հիմնական հատվածը, մոտ 5000 երկսեռ բնակչություն, հաստատվել է Թերեքի ավազանում և միայն աննշան մասը՝ Աստրախանում²⁶:

XVIII դարը Հյուսիսային Կովկասի և մասնավորապես Արևելյան Կովկասի հայ գաղթավայրերի համար միաժամանակ մեծ փորձությունների, նախկին արտոնությունները պահպանելու և նորերը ձեռք բերելու երկարատև և համառ պայքարի ժամանակաշրջան էր: Ռուսաստանի առևտրատնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքում վաղուց ճանաչում ստացած Ղզլարը, Մոզդոկը և մյուս հայկական գաղթավայրերը՝ այնուամենայնիվ, կարիք ունեին ազդեցիկ հովանավորողների, որպիսիք հանդիսացան Լազարյանները: Վերջիններիս անձնական ֆոնդերում պահվող և այլ վավերագրեր վկայում են, որ XVIII դարի երկրորդ կեսից Լազարյանները սերտ կապեր են հաստատել Հյուսիսային Կովկասի հայկական գաղթավայրերի հետ: Օգտագործելով ռուսական միջավայրում ունեցած իրենց անձնական ծանոթությունները, դիրքը և հեղինակությունը, նրանք մշտապես պաշտպանել են հայերի գատը ռուսական կառավարող շրջաններում, բարեխոսել հայ համայնքների արտոնյալ գոյավիճակի պահպանման համար: Լազարյաններից տարբեր ժամանակներում և զանազան առիթներով ստացած դրամական նվիրատվությունները զգալի օգնություն էին նորաստեղծ հայկական գաղթավայրերին²⁷:

Պատահական չէ, որ Ղզլարահայերը, մոզդոկահայերը, դերբենդահայերը՝ Լազարյաններին հղած ավելի ուշ շրջանի (XIX դարի 20-ական և 30-ական թվականներ) բազմաթիվ խնդրագրերում և նամակներում նրանց անվանում են «ազգի խնամատարներ և բարերարներ», հույս հայտնելով, որ իրենք աչտուհետև ևս կշարունակեն օգտվել նրանց հզոր հովանավորությունից²⁸:

Արևելյան Կովկասի հայկական գաղթավայրերը XVIII—XIX դարերում նշանակալի մասնակցություն են ունեցել կամ իրազեկ եղել ինչպես Ռուսաստանի, այնպես էլ մայր հայրենիքի իրադարձություններին, չեր-

Անդրկովկաս առաջխաղացման համար ամուր հենակետ դարձնելու վրա, ապա XVIII դարի 80-ական թվականներից կարևոր քաղաքական խնդիր էր դարձել Անդրկովկասը Ռուսաստանի հովանավորություն ներքո վերցնելը, որը միաժամանակ, ամրապնդելու էր Ռուսաստանի դիրքերը Հյուսիսային Կովկասում, ի հակակշիռ Քուրբիայի, նրա դրածոների և վերջիններիս հովանավորող եվրոպական տերութուններին:

Հյուսիսային Կովկասի հայկական գաղթավայրերը թե՛ առաջացման պատճառներով, թե՛ հասարակական-քաղաքական և տնտեսական գործունեությամբ որոշակիորեն տարբերվում են Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայկական գաղթավայրերից: Եթե Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայ համայնքները կարևոր ավանդ են ներդրել հայ-ռուսական գաղափարաքաղաքական հարաբերություններում և հայ ժողովրդի կուլտուր-մշակութային կյանքում, ապա Հյուսիսային Կովկասի հայկական գաղթավայրերը, շնորհիվ աշխարհագրական: դիրքի, կարծես թե միջանկյալ, կապող օղակ են հանդիսացել Ռուսաստանի, այնտեղ բնակվող հայ համայնքների և Անդրկովկասի՝ մասնավորապես մայր Հայաստանի միջև: Վերը նշած փաստերը մեկ անգամ ևս հաստատում են, որ Արևելյան Կովկասի հայկական գաղթավայրերը չեն ապրել ներփակ կյանքով և չեն սահմանափակվել զուտ առևտրատնտեսական գործունեությամբ: Վերջիններիս հուզել, մտահոգել են հայ ազատագրական պայքարի և հայ ժողովրդի անկախության հարցերը: Ավելին, ի տարբերություն ռուսահայ մյուս գաղթավայրերի, նրանք առավել անմիջական և գործուն մասնակցություն են ունեցել Լեհրամասում ծավալվող քաղաքական իրադարձություններին, հնարավորության սահմաններում, նվիրվածությամբ աջակցել ու նպաստել Ռուսաստանի Կովկասյան քաղաքականության կարևորագույն հարցերի դրական և շուտափույթ լուծմանը, դրանում տեսնելով հայ ժողովրդի ազատագրման միակ երաշխիքը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ «Армянское войско в XVIII в. Из истории армяно-русского военного содружества (Исследование и документы). Подготовил к изданию А. Н. Хачатрян, Ереван, 1968, стр. 38—87.

² В. Г. Лысцов, Персидский поход Петра I, 1722—1723, Москва, 1951, стр. 150—151.

³ ЦГВИА СССР (Центральный государственный военно-исторический архив СССР), ф. ВУА, д. 18472, л. 3—4.

⁴ Նույն տեղում, էջ 4, 12—36:

⁵ АВПР (Архив внешней политики России), ф. СРП, 1727 г. оп. 77/1, д. 11, л. 8 об: ЦГВИА СССР, ф. ВУА, д. 18472, л. 3—18.

⁶ АВПР, ф. СРП, 1724 г. д. 4, л. 90—90 об, 91—91 об. տե՛ս նաև՝ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов. т. II, ч. II, Ереван, 1967, док. 215 и 224.

⁷ Армяно-русские отношения в XVIII в. (сб. док), т. III, Ереван, 1978 г., док. 7.

⁸ П. Г. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 г. по 1803 г., ч. II, СПб., 1869 г., стр. 113.

⁹ Армянской войско в XVIII в... стр. 448, 450, 454.

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 445, տե՛ս նաև Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 3, վավ. 6:

¹¹ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 2, վավ. 20:

¹² В. Г. Гальцев, Кавказская линия и терское казачество к началу XIX столетия, «Известия Северо-Осетинского НИИ», т. IX, Орджоникидзе, 1940, стр. 101.

¹³ Русско-армянское сотрудничество в период присоединения Восточной Армении к России 1826—1828 гг. (сб. док.), «Բանբեր Հայաստանի արխիվները», 1978 թ., № 2, էջ 16:

¹⁴ ЦГА ДАССР (Центральный государственный архив Дагестанской ССР) ф. 379, оп. 1, д. 513, л. 99: ЦГИА СССР, ф. 1268, оп. 3, д. 303, л. 9—9 об.

¹⁵ ЦГИА Груз.ССР, ф. 4, оп. 5, д. 39, л. 2—2 об.

¹⁶ М. Г. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений, книга 1, Ереван, 1956 г., стр. 67.

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 57, 63, 284:

¹⁸ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 8, վավ. 30, 43:

¹⁹ Письма и бумаги Суворова, т. 1, письма 1764—1781 гг., объяснил в примечаниями снабдил В. Алексеев, Петроград 1916 г. с. 387 (Սովորույթի նամակների բովանդակությունից և այլ վավերագրերի հիման վրա պատմական և թվական տվյալների համեմատությունից պարզվում է, որ այս Պ. Իվանովը և վերը նշված Պ. Իվանովը (առաջինը զինվորական, իսկ երկրորդը վաճառական) զուտ անվանակիցներ են և ոչ թե նույն անձնավորությունը, ինչպես կասկածում է ժողովածուի հեղինակ Վ. Ալեքսեևը, տե՛ս էջ 176 և 387):

²⁰ ЦГИА СССР, ф. 1374, оп. 2, д. 1815, лл. 15, об. 22—22 об.

²¹ Государственная публичная библиотека им. Салтыкова-Щедрина, Отдел рукописей и редких книг (ОР и РК) ф. Основное собрание рукописной книги (ОСРК), рукопись Ф. Мадейского, «Историко-статистическое описание поселенцев на Мажарах», 1844 г. л. 8.

²² ЦГИА Груз.ССР, ф. 2, оп. 1, д. 62, л. 59—60.

²³ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4, Եր., 1972, էջ 241:

²⁴ ГПБ им. Салтыкова-Щедрина, рукопись Ф. Мадейского, л. 9.

²⁵ ЦГИА СССР, ф. 1374, оп. 2, д. 1815, л. 89.

- 26 Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 8, վավ. 26, թղթ. 105, գ. 11, վավ. 87: Լազարյանների արխիվ, թղթ. 102, վավ. 137:
- 27 ЦГИА СССР, ф. 880, оп. 5, д. 619, л. 16, 17, 22.
- 28 Նույն տեղում, ֆ. 1374, ց. 2, գ. 1815: Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 116, վավ. 232, 233, 235, թղթ. 152, վավ. 216:
- 29 Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 111, վավ. 439:
- 30 ЦГИА СССР, ф. 1374, оп. 2, д. 1815, л. 22, об.
- 31 Նույն տեղում, թ. 89:
- 32 Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Չեռագիր № 2914, կաթ. դիվան, թղթ. 11, վավ. 34, 90ա, 133, 134, 163, 258:

Ժ. Հ. ԱՆԱՆՅԱՆ

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ ՀԻՄՆՈՒՄԸ ՍԵՎ ԾՈՎԻ
ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ
ՇԱՐԺՈՒՄԸ XVIII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՐԵՍՆԱՄՅԱԿՈՒՄ**

XVIII դարի երկրորդ կեսին Սև ծովի՝ Ռուսաստանին միացված հյուսիսային շրջաններում կազմավորվեցին երկու հայկական գաղութներ՝ Նոր Նախիջևանը և Գրիգորիոպոլը: Ռուսաստանի հայկական գաղութներին վիճակված էր նշանակալի դեր խաղալ հայ և ռուս ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային զարգացման գործում:

Այդ գաղութների պատմությանը հանգամանալից մենագրություններ են նվիրվել¹: Սակայն դրանց հեղինակները Սև ծովի հյուսիսային շրջանների մասը կազմող նովոռոսիայում հայկական գաղութների կազմավորման և նախադրյալների մեկնաբանման հարցում չեն տարամիտվում: Քննելով այդ գաղութների առաջացման պատմությունը, հետազոտողները, իբրև կանոն, ուշադրություն չեն դարձնում ներհայկական գործոնի վրա: Այնինչ, Սև ծովի հյուսիսային ափերը հայերով բնակեցնելու հարցը հարկ է բնեւել երկու միահյուսված տեսանկյուններով՝ ներհայկական (իբրև իր պատմական հայրենիքի՝ Հայաստանի վերածնության նախադրյալ և նախապատրաստում) և ռուսական-գաղութացման:

Չնայած երկրորդ գործոնի առկայությունը ակնհայտ է, և նրա հաստատագրումը հատուկ ջանքեր չի պահանջում, այնուամենայնիվ, համառոտ կանգ առնենք ռուսական-գաղութացման ընթացքի էություն վրա:

Սևծովյան հյուսիսային շրջանների՝ այդ բերքառատ տափաստանային երկրամասի, պատմությունն իր արմատներով հասնում է դարերի խորքը: Դեռ հեռավոր անցյալում այստեղ էին վերաբնակվում սկյութական և սարմատական ցեղերը, հիմնվում էին հունական գաղութներ, իսկ հետագայում բնակվում էին պեղնեզները, պոլովցիները և թաթարները: Միայն XVIII դ. երկրորդ կեսին թուրք-թաթարական վտան-

Բերվող փաստը զարմանալիորեն համընկնում է Ստեփանի տվյալների հետ:

1793 թ. գործնական բնույթի նամակներից մեկում նա գրում է. «1784 թվականին իմ՝ Ռուսաստան ժամանելուց հետո, նորին գերագանցություն Պավել Սերգեևիչը (գեներալ Պոտյոմկինը— Ժ. Ա.), պատշաճը հատուցելով իմ ջանքերին, որ ես գործադրել էի Պարսկաստանում ինձ տված հանձնարարությունը կատարելիս, որտեղ իմ հաշվին գաղտնաբար հետախույզներ պահելով և դրացի ժողովուրդների իրավիճակի մասին տեղեկանալով, իրազեկ էի դարձնում նրան այդ մասին, երաշխավորությունը ուղարկեց ինձ նորին պայծառափայլություն հանգուցյալ իշխան Գրիգորի Ալեքսանդրովիչի (Պոտյոմկինի— Ժ. Ա.) մոտ՝ Սանկտ-Պետերբուրգ»¹¹:

Այսպիսով, գեներալ Պ. Ս. Պոտյոմկինը, թեև ուղի և հեռակա, բայց լավ էր ճանաչում Արարատյան աշխարհի հայերի պատվիրակին, և, հավանական է, որ ռուս հրամանատարի և հայ արքեպիսկոպոսի կարծիքները վճռորոշ դեր են խաղացել հայերի ներկայացուցչի ընտրության խնդրում:

Վավերագրական տվյալները վկայում են, որ գեներալ Պ. Ս. Պոտյոմկինը գործում էր Հովսեփ Արղուիթյանի միջոցով, որն այդ ժամանակ գտնվում էր նրա մոտ. «...Հենց նույն գեներալի (Պ. Ս. Պոտյոմկինի— Ժ. Ա.) հրամանով ես գրեցի Արարատ երևելի մարդ ուղարկելու մասին...»¹²:

Հանձին Ստեփանի կառավարությունն ուներ մի մարդ, որը բաշատեղյակ էր Թուրքիայի և Պարսկաստանի ներքին գործերին: Պարսկական արշավանք նախապատրաստելու կապակցությամբ նա կարող էր ռուսական զորքին մեծ ծառայություն մատուցել: Եկատերինա II-ի կառավարությունը կամենում էր իր մայրաքաղաքում տեսնել հայոց լիազոր պատվիրակին: Ահա թե ինչու գեներալ Պ. Ս. Պոտյոմկինը, Կովկասյան պաշտպանական գծի վրա Ստեփանին դիմավորելով, անհապաղ նրան երաշխավորությամբ ուղարկեց Պետերբուրգ՝ իշխան Գ. Ա. Պոտյոմկինի մոտ:

Մյուս կողմից, Ստեփանը հարմար թեկնածու էր նաև հայերի համար: Հայ պատգամավորի առաջ ծառայած էր կառավարության հետ բանակցություններ վարելու բարդ խնդիրը: Հարցերի այն շրջանը, որ Ստեփանը պիտի կառավարության աստիճանավորների հետ քննարկեր, հայ դեսպանից պահանջում էր ձկունություն, ուշիմություն և սառնարյունություն:

Ստեփանին լավ ճանաչող Արղուիթյանը Շահամիրյանին հասցեագրած նամակում նրան բնութագրել է որպես խոհեմությամբ և արժանապատվությամբ օժտված մարդ¹³: Այդ նույն նամակի հաջորդ տողերը վերաբերում էին հայ հասարակայնության ուղերձի բովանդակությանը, որը Ստեփանը Պետերբուրգում հանձնել էր ռուսական կառավարությանը: Նամակում խոսվում էր Հայաստանի երբեմնի մեծության և նրա ներկայիս անփառունակ վիճակի մասին, այնուհետև խնդրվում էր իրենց ազատագրել անհավատների լծից: Արղուիթյանի՝ Շահամիրյանին ուղղված այս տողերը բացահայտում են Ստեփանի առաքելության որոշակի նպատակամղվածությունը, որի հիմնական խնդիրն էր թուրքական և պարսկական լծից հայ ժողովրդի ձերբազատումը:

Թեև Ստեփանը ձևականորեն Երևանի հայերի և մելիքների դեսպանն էր, սակայն, փաստորեն, իրականացնում էր Արղուիթյանի գիծը, որի հայացքները հայ ազատագրական շարժման սկզբունքային հարցերի վերաբերյալ ըստ էության չէին տարբերվում հայ ավատատիրական ավագանու՝ Արցախի մելիքների հայացքներից:

Այդ առումով ուրվագծվում է Ստեփանի առաքելության հիմնական նպատակը, այն՝ որ հայ դեսպանը ազգի անունից՝ պիտի բանակցություններ վարեր ռուսական արքունիքի հետ՝ հայ հասարակայնության և Ռուսաստանի միջև պայմանագիր կնքելու, Ռուսաստանի հովանավորության ներքո Հայաստանին զորական օգնություն ցույց տալու խնդրի շուրջ:

Բերված միտքը հաստատվում է ոչ միայն Շահամիրյանին Արղուիթյանի հասցեագրած հիշյալ նամակի բովանդակությամբ, այլև հայ արքեպիսկոպոսի՝ Ստեփանին գրած նամակներով:

Այսպիսով, 1784 թ. աշնանը, ռուսական մայրաքաղաք ժամանեց մի մարդ՝ օժտված հայ ազգի դեսպանի լիազորություններով*, մի մարդ, որի ուսերին էր գրվել Եկատերինա II-ի և նրա կառավարության հետ բանակցություններ վարելու առաքելությունը:

Հենց այդ ժամանակ Գ. Ա. Պոտյոմկինին հասավ Գեորգիևսկ ամրոցից Հովսեփ Արղուիթյանի գրած նամակը: Հայ արքեպիսկոպոսի ուղեր-

* 1784 թ. հոկտեմբերի 24-ի Հովսեփ Արղուիթյանի՝ Ստեփանին հասցեագրած նամակում նշվում է, որ Ստեփանը ողջ հայոց ազգի, այդ թվում Արցախի մելիքների դեսպանն ու ներկայացուցիչն է: Իսկ ավելի վաղ հայ արքեպիսկոպոսը Ստեփանին էր ուղարկել հայ-ռուսական զաշնագրության նախագծի պատճենը¹⁴:

** Հավանաբար, զուր չէր այդ ժամանակաշրջանի վավերագրերում Ստեփանը հանդես գալիս որպես «արարատյան դեսպան»:

ձը տաքնապով էր համակված: Հայերի համար Անդրկովկասում իրադարձութիւնները ոչ նպաստավոր ընթացքից երկյուղած, Հովսեփը հարկադրված էր համաձայնվել նվազագույնին: Նա միջնորդում է հայ պետականութեան վերականգնման համար միայն «Արարատյան աշխարհում», իսկ Արցախի առթիվ սոսկ խնդրում է՝ մելիքներին ազատել Իրրահիմ խանի իշխանութիւնից, նրանց վրաց արքային ենթարկելով¹⁵:

Հասկանալի է, որ այդ կրճատված ծրագիրը չէր կարող բավարարել ազատագրական պայքարի հայ գործիչներին: Սակայն այն ժամանակվա բարդ իրադրութեան մեջ այլ ելք չկար:

Հովսեփ ԱրղուՅեանի նամակին իշխան Գ. Ա. Պոտյոմկինի վերաբերմունքը մեղ անհայտ է: Բայց առավել հավանական է, որ Գ. Ա. Պոտյոմկինն այդ պահին անուշադրութեան է մատնել հայ արքեպիսկոպոսի խնդրանքը, քանի որ «արարատյան դեսպանը» «պայծառափայլ» իշխանի ընդունելութեանն արժանացավ շատ ամիսներ անց, երբ Անդրկովկասում իրադրութեան լարվածութիւնն արդեն որոշ շափով մեղմացել էր: Իշխան Գ. Ա. Պոտյոմկինի հետ Ստեփանի բանակցութիւնների նպատակը կայսրուհու հետ հայոց ազգի դեսպանի տեսակցութեան համար հող նախապատրաստելն էր: Բայց ժամանակն անցնում էր, իսկ Եկատերինա II-ը չէր շտապում ընդունել նրան: Ստեփանը զուր էր բախում եկատերինայան բարձրաստիճան պաշտոնյաների դռները. վերջիններս միայն խոստումներ էին շոյալում:

Ստեփանի նյութական վիճակը վատացավ: Եթե չլիներ ԱրղուՅեանի, Լազարյանի և Մանուչարյանի նյութական և բարոյական աջակցութիւնը¹⁶, գուցե և նրա առաքելութիւնը ձախողվեր:

Այդ ժամանակ Պետերբուրգում Ստեփանի համար բացվեց գործունեութեան ևս մի ասպարեզ: Մայրաքաղաքում բնակվող հայերը նրան ներգրավեցին Մովսես Բաղրամյանի՝ 1773 թ. Մադրասում հրատարակված «Նոր տետրակ, որ կոչի հորդորակի» ռուսերեն թարգմանութեան հրատարակման գործում: Այդ մասին տեղեկանում ենք ԱրղուՅեանի՝ Շահամիրյանին հասցեագրած հենց նույն նամակից: Այնտեղ ասվում է, որ Ստեփանը, երկու տարի Պետերբուրգում գտնվելով, տիրապետում է ռուսերենին և շտկում է թարգմանութեան սխալները¹⁷:

Հայ ազատագրական շարժման գործիչներից մեկի գրքի ռուսերեն թարգմանութիւնը, Ռուսաստանում բնակվող հայերի կարծիքով, պիտի նպաստեր հայկական հոգերի ազատագրման և հայկական պետականութեան վերաստեղծման գաղափարի տարածմանը, ինչպես նաև ռուս հասարակայնութեան շրջանում հետաքրքրութիւն արթնացնել հայկական

խնդրի նկատմամբ: Սակայն 1786 թվականը ավարտվում էր, իսկ Հայաստանը շարունակում էր մնալ Թուրքիայի և Պարսկաստանի լծի տակ:

ԱրղուՅեանը, հույսը կորցնելով, մտածում էր Ստեփանին Պետերբուրգից հետ կանչելու մասին: Բայց այդ ժամանակաշրջանում ռուսական կառավարութիւնը տակավին փայփայում էր պարսկական արշակունի կառավարութիւնը չէր հրաժեշտ տալու հայոց ազգի միակ վանքի ծրագրերը և մտադիր չէր նրանցից չէր էլ կնքում նրա հետ: Այլիպէս ներկայացուցչին, թեև դաշնագիր չէր էլ կնքում նրա հետ: Այլիպէս պաշտոնական համաձայնագրով, քանի որ նրա ծրագրերը նախատեսում էին միանգամայն այլ բնույթի գործողութիւններ:

Այդ կապակցութեամբ ավելի հասկանալի են դառնում այն իրադարձութիւնները, որ Պետերբուրգում ծավալվեցին 1786 թ. վերջի և 1787 թ. ռուս-թուրքական պատերազմի միջև ընկած կարճ ժամանակահատվածում: Հենց այդ ժամանակաշրջանում Եկատերինա II-ը ընդունեց Ստեփանին: Ի դեպ, վերջին փաստը և դրան հետևող իրադարձութիւնները դուրս են մնացել հետազոտողների տեսագաշտից: Դա բացատրվում է հավանաբար այն պարագայով, որ նրանք ծանոթ չէին այն վավերագրերին, որոնք լրացնում են Ստեփանի առաքելութեան մասին տեղեկութիւնները:

Ստեփանի որդու՝ Դավթի՝ ռուսական ցարին հղած նամակը միանգամայն նոր պատկերացում է ստեղծում Ստեփանի առաքելութեան վերջին շրջանի մասին*:

Նախ, հիշյալ աղբյուրում ուղղակի նշվում է, որ Եկատերինա II-ը արարատյան դեսպանին ընդունել է առանձնահատուկ բարեհաճութեամբ և երախտագիտութեամբ: Երկրորդ, Դավթի տեղեկութիւններն օգնում են պարզելու ռուսական կառավարութեան կողմից Ստեփանին Պետերբուրգում պահելու պատճառը: Դավթի ճայտնում է, որ կայսրուհին Ստեփանին հանձնարարել է անհապաղ մեկնել հայրենիք՝ հանձնարարութիւններ կատարելու: Հիշյալ նամակի շարունակութիւնից իրազեկ ենք դառնում, որ Ստեփանը վեց զորական գնդի ուղեկցութեամբ գալու էր Հայաստանը պարսիկներից ազատագրելու¹⁸:

* Դավթի տեղեկութիւնների արժանահավատութեանը մենք չենք կարող կասկածել, քանզի նա ստույգ տեղյակ էր հոր գործերի վիճակին: Թեև Դավթի նամակը թվագրված չէ, բայց ըստ բովանդակութեան կարելի է վերագրել XIX դարի առաջին շրջանի վերջին:

Կարելի է եզրակացնել, որ հայ-ուսական դաշնագիր կնքելու շուրջ բանակցությունները Եկատերինա II-ը, ի վերջո, հանգեցրեց դեպի Անդրկովկաս ուսական զորքերի արշավանք կազմակերպելու բանակցություններին՝ իբր թե Հայաստանն ազատագրելու համար*:

Այստեղ մենք պետք է շեղվենք բուն տեքստից և նշենք, որ ցարիզմը բոլորովին էլ մտադրված չէր վերականգնելու հայկական պետականությունը ոչ XVIII դարի ընթացքում, և ոչ էլ XIX դ. առաջին տասնամյակում: Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը մի կողմից, հայ ժողովրդի և նրա քաղաքական գործիչների ուսական կողմնորոշման հարատևությունը մյուս կողմից, անհրաժեշտ էին ցարական կառավարությանը, որպես իր արտաքին քաղաքական խնդիրների լուծման կարևոր միջոցներից մեկը՝ ինչպես թուրքիայի ու իրանի, այնպես էլ նրանց ենթակա խաների նկատմամբ: Մինչդեռ հայ պատմագրության մեջ գոյություն ունի հակառակ կարծիքը, որը ժառանգել են նաև որոշ երիտասարդ հեղինակներ: Օրինակ, 1796 թվականի ուսական զորքերի Կասպիական արշավանքին նվիրված հոդվածում պնդվում է, որ Կովկասյան կորպուսի ծրագրի մեջ, որն իրականացնում էր այդ արշավանքը, համաձայն Եկատերինա Երկրորդի հրամանագրի, մտնում էր նաև «Հայաստանի վերականգնումը»¹⁹: Հեղինակի հասկացողությամբ խոսքը վերաբերում է հայոց պետականության վերականգնմանը: Սակայն, դիմենք սկզբնաղբյուրին, որին որպես իր կոնցեպցիայի հավաստում հղում է հեղինակը ընթերցողին, մոռանալով բերել այդ սկզբնաղբյուրը: Կորպուսի հրամանատար Վալերիան Զուբովին ուսական կայսրուհու հղած հրամանագրում ասվում է. «Сильное наступление войск наших и тем отдаление Аги-Магомет-хана от левого берега реки Аракса, защита дагестанской и ширванской областей, восстановление Грузии и Арме-

* Սա ոչ միայն վկայում է, որ ցարական կառավարությունը լրջորեն չէր վերաբերում հայ-ուսական դաշնագրի կնքմանը, այլև հայկական խնդրի լուծման հարցում հայ հասարակայնության և ուսական կառավարության միջև XVIII դարում նշմարվում է տարբեր մոտեցում: Ընդ որում, Հայաստանի նկատմամբ իր իրական մտադրությունների մասին (նույնիսկ հեռանկարային առումով) ցարական կառավարությունը, ելնելով տակտիկական նկատառումներից, հարկ չէր համարում տեղեկացնել հայ հասարակայնությանը: Այլ կերպ ասած, ցարիզմը ամենևին էլ մտադիր չէր հայկական պետականությունը վերականգնել ոչ XVIII դարի ընթացքում, ոչ էլ XIX դարի առաջին երեսնամյակում: (Այստեղ մենք չենք շեղվում Ռուսաստանի հովանավորության ներքո հայ-վրացական պետական միավորում ստեղծելու մասին մտադրության հարցը, որը լրջորեն առաջ է բաշխել միայն Պետրոս Առաջինի օրոք, թեև հենց այդ ժամանակ ամենից քիչ հավանականություն կար այդ գաղափարը կենսագործելու համար):

нии, освобождение Ибрагим-хана шушинского и соединение с ним ханов азербайджанских против Аги-Магомет-хана на западе... все разные обороты сии, устремленные к единому и тому же предмету, к уничтожению слишком и так уже пространной власти Аги-Магомет-хана, удобны к уничтожению предположенной цели»²⁰. Ն. Ֆ. Գուբրովինի գրքից արված այս մեջբերումից և նույն գրքում վերադրված այլ փաստաթղթերից պարզ երևում է, որ խոսքը գնում է Աղա Վեսեղված այլ փաստաթղթերից պարզ երևում է, որ խոսքը գնում է Աղա Մուհամեդ-խանի ագրեսիվ գործողությունների հետևանքով Անդրկովկասում գոյություն ունեցող քաղաքական վիճակի կայունացման մասին: Ուրեմն, ուսական զորքերի 1796 թվականի Կասպիական արշավանքի հիմնական նպատակն էր վերականգնել և պահպանել Անդրկովկասի ստատիկական կայունությունը և ոչ թե «Հայաստանի վերականգնումը», ինչպես փորձում է համոզել հեղինակը: Ի դեպ ասենք, որ փաստաթղթից մեջբերում կատարելու ժամանակ հեղինակն ուշադրությունը կենտրոնացնելով իրեն հետաքրքրող տողերի վրա և անտեսելով կարևոր միտքը, թյուրիմացությամբ մեջ է գցում ընթերցողին: Հոդվածագրի սխալ հետևությունները պրոֆեսիոնալիզմի խիստ պակասի հետևանք են, իսկ հետևությունները պատմական փաստաթղթերի վերլուծության անճարագրա արդյունքը պատմական փաստաթղթերի վերլուծության անճարակությունն է:

Վերադառնանք մեր նյութին: Ռուսական կառավարության նոր ծրագրերում հայ դեսպանին փաստորեն հատկացվում էր ուղեկցորդի դեր: Լեզունների իմացությունը, տեղանքին ծանոթ լինելը, ինչպես նաև կապերը հայերի հետ, որոնք նրան տեղեկություններ էին ուղարկում թուրքիայից և Պարսկաստանից, նրան դարձնում էին ուսական հրամանատարության համար արժեքավոր մարդ: Ուստի զարմանալի չէ, որ մայրիկի վրա զինվորական աստիճան:

Սակայն Ստեփանին բախտ չվիճակվեց զորքերով մուտք գործել Անդրկովկասի սահմանները: Խանգարիչ հանգամանք էր 1787 թ. սկսված Անու-թուրքական պատերազմը: Այդ մասին գրում է Դավիթը հորը նըվիրված իր պատմության մեջ: Այդ նամակում կան տողեր, որոնք ոչ միայն լրացուցիչ լույս են սփռում Ստեփանի առաքելության վրա, այլև հարևանցիորեն բացահայտում են հայ ազատագրական պայքարի նոր միտումները, որոնք դրսևորվեցին ուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում: Դավիթը նշում է, որ այդ կարևոր դեպքը (իմա՝ պատերազմը—ժ. Ա.) պահանջում էր անհապաղ իրականացնել այն միջոցառումները, որոնց համար ընտրվել էր Ստեփանը²¹:

Պետերբուրգից կամ Մոսկվայից իր հետ բերել տպագրիչ և կազմարար, որպեսզի տեղում աշակերտներին սովորեցնեն տպագրական գործը²⁸։

Տպարանը տեղափոխվում և նույն՝ 1790 թ. ամառվանից սկսում է գործել նոր նախիջևանի Ս. Խաչ վանքում, ու այնտեղ մինչև տարեվերջը տպագրվում է երեք գիրք²⁹։ Տպարանը Ս. Խաչ վանքում գործեց մինչև 1796 թվականը, այս տեղափոխվեց Աստրախան և 1800 թ., Հ. Արղուսթյանի և Թ. Մարուքյանի մահից հետո, դադարեց գործելուց։

Խաղաղությանի տպարանում պետերբուրգյան տարիներին հրատարակվում է տասնութ, նոր նախիջևանում՝ քսան, իսկ Աստրախանում՝ վեց անուն աշխատություն։ Այսպիսով, իր գոյության շուրջ քսան տարում ռուսահայ առաջին տպարանում հրատարակվում է քառասունչորս գիրք։ Դա իր ժամանակի համար բավական պատկառելի թիվ է։ Դժվար է պատկերացնել, որ տպագրական այն ժամանակվա պարզունակ տեխնիկայի պայմաններում, երբ յուրաքանչյուր գրքի հրատարակումը հայ մշակութային կյանքում նկատելի երևույթ էր, աշխատությունները տպագրվում էին առանց խիստ ընտրության ու որոշակի նպատակի։

Ռուսաստանի հայկական առաջին տպարանից դուրս եկած գրքերի բովանդակությանը և հրատարակվելիք աշխատությունների վերաբերյալ Հ. Արղուսթյանի նամակներին ու օրագրություններին ծանոթանալիս ակնհայտ է դառնում, որ տպարանը ծառայեցվում էր իրար հետ փոխադարձաբար կապված մի ընդհանուր նպատակի՝ լուսավորության, կուլտուրկրթական և հայ ազատագրական շարժման գործին։

Հրատարակված գրքերով լուծվում էր հիմնադրված և հիմնադրվելիք դպրոցները դասագրքերով ապահովելու խնդիրը։ Դրանից բացի հրատարակությունը հետամուտ էր հայ ազգաբնակչությանը, մանավանդ նորահաստատ գաղութներին բնակչությանը ռուսերեն սովորեցնելու, ինչպես և նրանց՝ ռուսաց պատմությանը ծանոթացնելու խնդրին։ Տպարանը Պետերբուրգ տեղափոխելու հենց առաջին տարում լույս է տեսնում «Տետրակ այբբենական» ուսուցքը։ Ազատագրական շարժման հայտնի ներկայացուցիչ Մովսես Սարաֆյանի դուստր Կլեոպատրա Սարաֆյանը հրատարակում է «Գիրք որ կոչի բանալի գիտութեան» խորագրով աշխատություն, որը ռուսաց լեզու սովորեցնելու ձևնարկի բնույթ ունեցող հայ ռուսերեն բառարան էր։ 1788-ին հրատարակվում է Գ. Խաղաղայանի կազմած հայ-ռուսերեն բառարանը և այլն։

Իր հայրենակիցներին Ռուսաստանի պատմության փառահեղ զբլվագներին ծանոթացնելու նպատակով Հ. Արղուսթյանը Գ. Խաղաղայանին հայտնում էր Պետրոս Մեծի համառոտ պատմության թարգմանության

մասին և խնդրում 600 օրինակ հայերեն և ռուսերեն և 400 օրինակ հայերեն տպագրել և հասցնել իրեն՝ արտաքին երկրներ առաքելու համար³⁰։ Նա հրատարակում է «Տետրակ համառոտ անուանեալ դուռն ողորմութեան» գիրքը, ուր շարադրում է Թուրքիայի դեմ Սուլթոյի տարած հաղթանակներից հետո հայերի նկատմամբ ռուսական բանակի և պաշտոնյաների հոգատարությունը և կազմակերպված գաղթը։

Հայ առաջադեմ գործիչները հատուկ ընտրությամբ տպագրած կամ հրատարակության նախապատրաստած աշխատություններով ներկայացնում էին Հայաստանի դրվատելի անցյալը և սերմանում հայրենի երկիրը ազատագրելու գաղափարը։ Այսպես օրինակ, հրատարակության է պատրաստվում Եղիշեի «Պատմութիւն Վարդանանց» հայրենիքի ազատության րաստվում Եղիշեի «Պատմութիւն Վարդանանց» հայրենիքի ազատության ու անկախության համար պայքարի կոչող երկը։ 1790 թ. հրատարակվում է Ստեփանոս Սյունեցու «Ողբք և հառաչանք ի դիմաց մոր մերոյ վրոյ էջմիածնի» աշխատությունը։ Նկարագրելով իր երկրի ու ժողորսրոյ էջմիածնի» աշխատությունը։ Նկարագրելով իր երկրի ու ժողորսրոյ վրոյի տարաբախտ վիճակը, հեղինակը զենքի ունակ բոլոր մարդկանց կոչ է անում պայքարի ելնել տիրողների դեմ։ Հ. Արղուսթյանը հատուկ նամակով ողջունում էր Մ. Երևանցուն՝ Շ. Շահամիրյանի գրքի թարգմանակով կատարելու և տպագրության պատրաստելու առթիվ։ Միամանակ հույժ կարևոր էր համարում Դավիթ Բեկի մասին աշխատության հրատարակությունը³¹։

Անգամ կրոնական թեմատիկայով հրատարակված քարոզգրքերը՝ «Ավետարանը», Ե. Շնորհալու «Գիրք որ կոչի ընդհանրականը» նպատակ ունեին հայ եկեղեցու զավանսներին վերաբերող վեներելի հրատարակությունների միջոցով առատորեն տարածվող կաթոլիկական պրոպագանդային հակադրվելու, հետևաբար և մարդկանց արևմտյան կողմնորոշման ազդեցությունից դուրս բերելու կամ դրանից հեռու պահելու։

Հրատարակված գրքերը բազմաթիվ օրինակներով տարածվում էին առաջին հերթին Ռուսաստանի հայկական գաղութներում։ Ռուսաստանի սահմաններից դուրս հատկապես սերտ կապ էր պահպանվում Կոստանդուպոլսի և Հնդկաստանի գաղութների հետ։ Նոր նախիջևանից հարյուրավոր օրինակներով «Տետրակ համառոտ անուանեալ դուռն ողորմութեան», «Տարեցույց» և այլ գրքեր էին առաքվում Կ. Պոլիս։ Հայկական գրքերի տարածման համար Հ. Արղուսթյանը հարաբերությունների մեջ էր մտել անգամ Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Բուլգակովի հետ։ Իր նամակներից մեկում նա հորդորում էր Խաղաղայանին արագացնել նախա-

տեսված գրքերի և հատկապես «Օրացույցի» տպագրությունը, քանի որ դեռսպան Բուլգակովը պահանջում է շտապեցնել դրանց առաքումը³²:

Համանման ձևով գրքեր էին առաքվում և իրացվում հնդկահայ գաղութներում: Դրան նպաստում էին մասնավորապես լուսավորության ու ազատագրական շարժման հարցերում Հ. Արղուճյանի և Ծ. Շահամիրյանի միջև ստեղծված գործարար կապերը³³: Ստեփան քահանա Հարությունյանին Հնդկաստան առաքելով, Արղուճյանը նրա հետ ուղարկել էր երեք օրինակ «Գիրք որ կոչի ընդհանրական» և մտադրություն ուներ ուղարկել 100 օրինակ Եղիշեի «Պատմությունից»³⁴:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում Հ. Արղուճյանի, Հ. Լազարյանի հետ և նրանց ծավալած լուսավորական գործունեությանը լծվել էր հայրենասեր մտավորականների մի ամբողջ խումբ՝ Մարգար և Փիլիպոս Մանուչարյանները, Մ. Սարաֆյանը, Գ. Կամպանյանը և ուրիշներ: Առաջագնի այդ գործիչներից էր նաև վաճառական Գրիգոր Խաչարյանը, որն առանձնահատուկ ձգտում ուներ դեպի լուսավորությունը: Նրա այդ սերը շմնաց հայեցողական երազանքների ոլորտում, այլ, հանձին իր հիմնադրած տպարանի, գործնական մարմնավորում ստացավ: Խաչարյանը տպարանի անխափան գործունեությունը ապահովելուց զատ զբաղվում էր նաև ստեղծագործական աշխատանքով: Մանկավարժական և հատկապես խմբագրական-տպագրական անխոնջ աշխատանք էր կատարում Ք. Մարուքյանը: Տպարանի գործունեությունը թե՛ նոր նախիջևանում, թե՛ Աստրախանում անխզելիորեն կապվում է նրա անվան հետ: Պատահական չէ, որ Կովկաս մեկնելուց առաջ Հ. Լազարյանի խորհրդով Արղուճյանը հատուկ կտակով տպարանը հանձնում է Մարուքյանին, իր մահվան դեպքում տեղ ու տնօրինությունը նրան անցնելու պայմանով³⁵: Թարգմանչական-հրատարակչական արգասավոր աշխատանք էր տանում ժամանակի գրագետ ու դիտուն դեմքերից մեկը՝ Մարգար Խոջենց Երեվանցին: Նա օտար գրականությունից կատարում էր թարգմանություններ, խմբագրում ու տպագրության պատրաստում աշխատությունները: Մ. Երևանցին Ք. Մարուքյանի հետ տանում էր հրատարակչական-տպագրական գործի ամբողջ ծանրությունը:

Այսպիսով, XVIII դարի վերջին քառորդում ռուսահայ գաղթավայրերում կուլտուր-կրթական, լուսավորական լայն շարժում էր սկսվել: Այդ շարժումը, տեղի պայմաններից ելնելով և նրա պահանջներին ընդառաջելով հանդերձ, անմիջականորեն արձագանքում ու կապված էր հնդկահայերի ծավալած լուսավորական գործունեության հետ և նրա

նման ու նրա հետ ըստ էության ուղղված էր ժողովրդին լուսավորելու, ինքնաճանաչման բերելու ուղիով նրան ազատագրելու նպատակին:

* * *

Հայ ազատագրական շարժման կարևոր միտումներից մեկը, որ նշանաձող էր դարձել ամբողջ XVIII դարում, այն էր, որ Ռուսաստանի օգնությամբ հայ ժողովրդի ազատագրությունը նախատեսվում էր իրականացնել վրաստանի աջակցությամբ ու նրա հետ դաշնակցած: Այդ գաղափարն առավել հասունացավ և գործնական բնույթ ընդունեց դարձվելիս քառորդում, Կովկասում ռուսական քաղաքականության ակտիվացման շրջանում:

Ռուս և հայ-վրացական քաղաքական կապերի մեջ էին ներթաշվել, բնականաբար, հայոց կաթողիկոսները՝ Սիմեոն Երևանցին և հատկապես այդ շրջանում գործող (1780—1799 թթ.) Ղուկաս Կարնեցին: Նրանք մշտական դրացիական հարաբերությունների և գործնական կապերի մեջ էին վրաց պետական գործիչների, Հերակլ II թագավորի ու առհասարակ էին վրաց պետական գործիչների, Հերակլ II թագավորի և Ռուսաստանի հայ կաթողիկոսներն էին ներկայացնում հայ ժողովրդի հասարակական-քաղաքական շահերը վրաստանում և ինչ-որ շահով ապավինում հարևան պետությանը: Ռուսաստանի և Հնդկաստանի հայ գործիչների համեմատությամբ, էջմիածինը, ելնելով թուրքական և պարսկական իշխանություններին անհարկի շրջադրելու, ժողովրդին վտանգի կենթարկելու, բուն Հայաստանի կոնկրետ պայմաններից, առավել զգուշ քաղաքականություն էր վարում: Այսուհանդերձ, վրաստանի հետ դաշնակցած, Ռուսաստանի օգնությամբ արևելյան բռնատիրական պետությունների լծից ազատագրվելու խնդրում նրանք թեպետև զգուշավոր, Ռուսաստանի և Հնդկաստանի ազատագրական շարժման գործիչները:

Ռուսահայ շրջանները և հատկապես Հ. Անդրկովկասի հետ կապված իրարեն աննշվում էին Հայաստանի ու Անդրկովկասի առաջնորդ, նա ենդարձություններին: Որպես ռուսական թեմի հոգևոր առաջնորդ, նա ենթակա ու սերտ կապերի մեջ էր էջմիածնի հետ: Հաճախ ինքն էր հայ ժողովրդի անունից հանդես գալիս ռուսական պաշտոնական ատյաններից: 1780 թ. հունվարին Հ. Արղուճյանի ու Հ. Լազարյանի հետ էին բանակցություններ վարում նաև պետական պաշտոնյա Ի. Գորիշը և քաղաքականության կասպիական արշավանքը գլխավորող գեներալ ապա նախատեսվող կասպիական արշավանքը գլխավորող գեներալ Ա. Սուվորովը³⁶, Արղուճյանը և Լազարյանը Անդրկովկասը, հետևաբար

նագրությունից: Հետևաբար, պետք է ենթադրել, որ Հ. ԱրղուՅյանը ծանոթ էր Հերակլ II-ի 1771 թ. առաջադրած պայմաններին և իր կազմած նախագծում հաշվի էր առել այդ առաջարկները:

Այսպիսով, հայ ժողովրդի համար բախտորոշ նշանակություն ունեցող՝ Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու իրադարձություններին անմիջականորեն նախորդած ու դրան նախապատրաստող ժամանակաշրջանում Ռուսաստանի և Հնդկաստանի հայկական գաղութները ակտիվ գործունեություն էին ծավալել Թուրքիայի և Պարսկաստանի ծանր լծից մայր հայրենիքը՝ Հայաստանը, ազատագրելու գործում: Այդ գաղութները XVIII դ. վերջին քառորդում առաջատար դեր էին կատարում և ընթացում հայ ազատագրական շարժման ավանգարդում:

ՄԱՆՈՒԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Թ. Ավդալբեգյան, Հայ ազատագրական շարժման երկու հոսանք XVIII դ. վերջում (Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969): Առ, Հայոց պատմություն, հ. 3, Երևան, 1946: Ա. Ծ. Մեացականյան, 18-րդ դարում գրված հայ-ռուսական դաշնագրության երկու նախագծերի գնահատման հարցի շուրջը, «Բանբեր մատենագրանի», № 4, 1958: А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Ереван, 1947 և այլն:

2 Տե՛ս Е. Дружинина, Северное Причерноморье в 1775—1800 гг., Москва 1959, стр. 68—80 և հետ.:

3 Г. А. Эзов, Начало сношений Эчмиадзинского патриаршего престола с русским правительством, «Кавказский вестник», Тифлис, 1901, стр. 6—8.

4 Տե՛ս А. Р. Иоаннисян, Иосиф Эмин, Ереван, 1945, стр. 61.

5 Այդ մասին տե՛ս Գ. Հ. Գրիգորյան, Հայ առաջավոր հասարակական-քաղաքական մտքի պատմությունից, Երևան, 1957:

6 Ծ. Շահամիրյան, Որոգայքի փառաց, Թիֆլիս, 1913, էջ 21:

7 Տե՛ս А. Р. Иоаннисян, Иосиф Эмин, стр. 298—299.

8 «Տետրակ որ կոչի նշտակ վասն կառավարելոյ ինչս որոց և առանց կտակ նեշելոց», Մազրաս, 1783 թ.:

9 Այդ մասին տե՛ս Թ. Ավդալբեգյան, Ծ. Շահամիրյանի և հնդկահայոց համայնական ինքնավարությունը 18-րդ դարում (Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969, էջ 255—275): А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение, стр. 16—158.

10 Թ. Ավդալբեգյան, Հայագիտական հետազոտություններ, էջ 264:

11 «Տետրակ որ կոչի նշտակ», էջ 4, 5:

12 Հե՛ս Մինխատրյանի խորհրդին առնթեր Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ (Մատենագրան), կաթ. դիվան, Բ. 6, վ. 10ա:

13 Նույն տեղում, Բ. 16, վ. 99:

14 «Հյուսիսափայլ», 1859, № 5, էջ 385—393:

15 «Մասնաց ազավնի», 1861, էջ 133—138:

16 Մ. Մաշտոցի անվան Մատենագրան, ձեռ. № 2951, Բ. 30:

17 Հայկական հե՛ս պետական պատմական կենտրոնական արխիվ (ՀՊՊԿԱ), ֆ. 54, դ. 209, Բ. 2:

18 Մ. Մաշտոցի անվան Մատենագրան, Հազարյանների արխիվ, Բ. 109, դ. 22, վ. 45:

19 Նույն տեղում, ձեռ. № 4496, Բ. 143:

20 Նույն տեղում, ձեռ. № 2949, Բ. 470:

21 Նույն տեղում, Հազարյանների արխիվ, Բ. 102, դ. 6, վ. 9:

22 Նույն տեղում, ձեռ. № 4496, Բ. 46:

23 Նույն տեղում, ձեռ. № 2949, Բ. 112:

24 Նույն տեղում, կաթ. դիվան, Բ. 6, վ. 18, Բ. 8:

25 Տե՛ս Ե. Շահագիր, Նոր նախիջևանի Ս. Խաչ վանքը, Թիֆլիս, 1901, էջ 47—48:

26 Մ. Մաշտոցի անվան Մատենագրան, ձեռ. № 2949, Բ. 189:

27 «Գիվան հայոց պատմության», զիրք Բ, մասն Ա, Թիֆլիս, 1911, էջ 101:

28 Մ. Մաշտոցի անվան Մատենագրան, ձեռ. № 2949, Բ. 233—234:

29 Գր. Խաչարյանի տպարանի մասին մանրամասն տե՛ս Վ. Բարխուդարյան, Ռուսահայերի առաջին տպարանը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1967, № 4:

30 Մ. Մաշտոցի անվան Մատենագրան, ձեռ. № 2949, Բ. 49:

31 Նույն տեղում, Բ. 88, 93—94:

32 Նույն տեղում, ձեռ. № 2949, Բ. 79:

33 Տե՛ս А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, стр. 158—177.

34 Մ. Մաշտոցի անվան Մատենագրան, ձեռ. № 2949, Բ. 174:

35 Նույն տեղում, ձեռ. № 2951, Բ. 85 ր:

36 А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение, стр. 21—24; М. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений, кн. первая, Ереван, 1956, стр. 43—76.

37 Տե՛ս Վ. Մարտիրոսյան, 1783 թ. Գեորգիևսկի դաշնագիրը և հայերը, «Լրարբեր հաս. գիտ.», 1978, № 9, էջ 93—94:

38 Նույն տեղում, էջ 95—96.

39 Թ. Արամյան, Շահամիրյանի նորահայտ նամակագրությունը, «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին», 1969, № 3, էջ 149:

40 Այդ մասին տե՛ս В. Мартиросян, Георгиевский договор 1783 года и армяне, «Из истории вековой дружбы», Ереван, 1983, стр. 88—94.

41 Տե՛ս А. Р. Иоаннисян, Иосиф Эмин, стр. 137—138.

42 Տե՛ս А. Р. Иоаннисян, Иосиф Эмин, стр. 248.

43 Տե՛ս Պ. Ա. Չորանյան, Վրացական ուղեգրությունները և նրանց տեղեկությունները հայերի մասին, Երևան, 1981, էջ 81—82:

44 Տե՛ս նույն տեղում:

45 Նույն տեղում, էջ 83—84:

46 Տե՛ս Վ. Թ. Գրիգորյան, Նոր տեղեկություններ Հովսեփ Գանիրեկյանի մասին, ՊՐԸ, 1979, № 1, էջ 108—110:

47 Գիվան հայոց պատմության, նոր շարք, հ. 1, աշխատ. Վ. Գրիգորյանի, Երևան, 1984, էջ 525—529:

- 48 ՏԵՍ Պ. Չորանյան, նշվ. աշխ., էջ 85:
- 49 Նույն տեղում, էջ 86—87:
- 50 Նույն տեղում, էջ 88—89:
- 51 Նույն տեղում, էջ 90:
- 52 ՏԵՍ Ա. Ք. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение, стр. 154.
- 53 Պ. Չորանյան, նշվ. աշխ., էջ 178:
- 54 Նույն տեղում, էջ 169:
- 55 Ա. Ք. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение, стр. 152.
- 56 Պ. Չորանյան, նշվ. աշխ., էջ 172:
- 57 Նույն տեղում, էջ 170:
- 58 Նույն տեղում, էջ 171—172:
- 59 Նույն տեղում, էջ 173:
- 60 Նույն տեղում, էջ 172:
- 61 ՏԵՍ Ա. Ծ. Մնացականյան, նշվ. աշխ., էջ 156—157:
- 62 ՏԵՍ Ս. Մ. Мурадян, Армяно-грузинские литературные взаимоотношения в XVIII веке, Ереван, 1966, стр. 163—164.
- 63 ՏԵՍ Георгиевский трактат, Исследование, документы, фотоконии В. Мачарадзе, Тбилиси, 1983 г., стр. 35—43.
- 64 Նույն տեղում, էջ 36:
- 65 Դիվան հայոց պատմության, Հ. Գ, Քիֆլիս, 1899, էջ 731:
- 66 Նույն տեղում:

Վ. Մ. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ XVIII ԴԱՐԻ
80-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅԲԱՐՈՒՄ

XVIII դարի 80-ական թվականները հայ-վրացական բազմադարյան փոխանշությունների տարեգրության մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեն՝ մեր ժողովուրդների պատմության ուշագրավ, բազում առումներով հետաքրքրական դրվագներով:

Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ Ռուսաստանը վերստին ձեռնամուխ եղավ լուծելու իր արտաքին քաղաքականության կարևոր խնդիրներից մեկը՝ ամրապնդել դիրքերը Կասպից ծովի հարավային և արևմտյան ափերին, խնդիր, որ տակավին առաջադրել էր Պետրոս Առաջինը:

Ռուսական զորքերի ձեռնարկվելիք արշավանքը նպատակ ուներ ոչ միայն ապահովելու Ռուսաստանի առևտրատնտեսական շահերը, այլև կանխելու քաղաքական առումով կաթվածահար իրանի և նրա անդրկովկասյան երբեմնի տիրույթների ներքին գործերին եռանդուն միջամուխ լինելու, նաև իրենց բռնատիրությունն այդ ռեգիոնի վրա տարածելու, թուրքական կառավարող շրջանների ակնհայտ ջանքերը: Մի իրողություն, որ հղի էր լուրջ վտանգներով, ինչպես Ռուսաստանի, այնպես էլ հիշյալ երկրների ժողովուրդների համար:

Ռուսական արտաքին քաղաքականության ղեկավարները չէին կարող անտեսել թուրքական նկրտումները Ռուսաստանի համար ստրատեգիական և տնտեսական կարևոր նշանակություն ունեցող այդ ռեգիոնի նկատմամբ: Այդ իսկ պատճառով կյանքի կոչվեցին կասպիականի հարավային և արևմտյան ափերին տիրելու, ձեռքբերվելիք տարածքի անվտանգությունն ապահովելու, մեկընդմիջ պարսկա-թուրքական տիրապետությունից անջատելու, հայ պետականությունը վերականգնելու ծրագրերը:

Ռուսական նշված ծրագրերի բաղկացուցիչ մասն էր կազմում նաև Քարթլ-Կախեթի թագավորությունը Ռուսաստանի հովանավորության ներքո վերցնելը, որը կենսագործվեց 1783 թ. հուլիսի 24-ին, Գեորգիևսկ ամրոցում կնքված պայմանագրով:

Իսկ ինչ վերաբերում է Հերակլ II-ին, ապա վերջինս Պ. Ս. Պոտյոմ-կինին գրած նամակում այսպես է բացատրում իր վարքագիծը Իբրահիմ խանի նկատմամբ. «Քանիցս գրել ենք մենք Ձերդ գերազանցությանը, որ Իբրահիմ խանը, եթե մեր մեջ նույնիսկ չնչին փոփոխություն և մտադրության տատանում նկատի... ապա առավելապես կհակվի զեպի թուրքերը և կմիանա նրանց, ու գործն ավելի կբարդանա, Գանձակը կկորցնենք, և Ղարաբաղը մեր դեմ կելնի»²⁰: Դեռ ավելին, մինչև ռուսական զորքերի Անդրկովկաս մուտք գործելը, ռուսական կողմը խրախուսում և հավանություն էր տալիս Հերակլ արքայի՝ Իբրահիմ խանի նկատմամբ վարած քաղաքականությանը: Այսպես, Պ. Ս. Պոտյոմկինը 1784 թ. ապրիլին՝ Ստեփան Բուռնաշովին՝ ռուսական ներկայացուցչին Հերակլի արքունիքում, գրում էր. «Ներշնչեք արքային, որպեսզի նա այս զազրելի խանին (նկատի ունի Իբրահիմին— Վ. Մ.) չօտարացնի, հուսադրելով նրան հանգեցնի ինձ հետ սերտ դաշինք կնքելուն, իսկ այդ ընթացքում ոչ մի բան ձեռքից բաց չթողնի»²¹:

1784 թ. ապրիլի 30-ին և մայիսի 1-ին Տիֆլիս ժամանած «գնդապետ վասիլի Տամարայի հետ ունեցած ընդարձակ զրույցների ժամանակ Հերակլը հայտարարել է, որ թեև ինքը երկար տարիներ դաշնակից է Իբրահիմին, սակայն այժմ, Ռուսաստանի հետ դաշնագիր կնքելուց հետո, նա իրեն այնքանով է խանի հետ կապված համարում, որքանով այդ ցանկալի է ռուսներին»²²:

Գոտեպնդված Գեորգիևսկի դաշնագրով Ռուսաստանից ակնկալվող ռազմաքաղաքական օգնությամբ և հովանավորությամբ, Հերակլ արքան առաջ էր քաշում իր թագավորությանը Երևանի, Գանձակի, Նախիջևանի խանությունները, ռուսական զորքերի օգնությամբ, միացնելու հարցը, գտնելով, որ գործողացած վրաստանը Ռուսաստանի հուսալի հենարանը կլինի Անդրկովկասում²³:

Ինչպես տեսնում ենք, թվարկված խանությունները Արևելյան Հայաստանի զգալի մասն էին կազմում: Արդյո՞ք Հերակլը չէր կամենում օգտվել հայկական պետականության վերականգնման վերաբերյալ ռուսական ծրագրերից, իր գալիստների ներքո միավորելով հայկական հողերը՝ վրաց և հայոց արքա տիտղոսով:

1784 թ. մայիսի 13-ին Պ. Ս. Պոտյոմկինին գրած նամակում Հերակլ II-ը նշում է, որ Տիֆլիս ժամանելիս լավ կլինի, եթե Պավել Պոտյոմկինին ուղեկցի արքեպիսկոպոս Հովսեփ Արղուիցյանը, «դա օգտավետ կլինի գործի համար»²⁴:

Վերը շարադրվածից արդեն պարզ է, թե ինչ գործ նկատի ունեք Հերակլ արքան: Չէ որ Հովսեփ Արղուիցյանը ազատագրական շարժման այն ներկայացուցիչն էր, որը սերտ կապերի մեջ էր վրաց արքայի հետ և, շնորհիվ Գ. Ա. Պոտյոմկինի և ռուս այլ պետական գործիչների հետ ունեցած շփումների, ըստ էության, Արցախի մելիքների, արևելահայ ազատագրական շարժման գործիչների իղձերի թարգմանն էր ռուսական արքունիքում: «...Ձի իմ կամքն է ծաղկեցուցանել զոսոս և կոշիլ ոչ միայն թագաւոր վրաց, այլև հայոց»²⁵:

Մեծ հայրենասերի, ազատագրական շարժման ականավոր գործչի թեկուղ զգացմունքների հուժկու պոռթկումով ասածը գալիս է հավաստելու այն միտքը, որ ոչ միայն ինքը՝ վրաց արքան, այլև հայ գործիչները ևս միտում էին Հերակլի ուսերին հայոց արքայի ծիրանին տեսնել:

Հերակլ արքան 1784 թ. մայիսի 3-ին ռուսական կողմին ներկայացրած իր ծրագրային հուշագրում շոշափում է նաև հայկական հարցը՝ նա գրում է. «Եթե բարձրագույնը կրարհաճի, որ հայերն ունենան թագավոր, և հենց իրենք էլ այդ հայցեն, ապա այդ հեշտությամբ կարելի է կատարել»²⁶:

Բնականաբար հարց է ծագում, արդյո՞ք վրաց արքան այս առաջարկությամբ չէր կամենում հուշել ռուսական արքունիքին հենց իր թեկնածությունը:

Հ. Արղուիցյանը սերտ աղերսներ ուներ վրաց պետական գործիչներին հետ և նրանց հետ վարվող նամակագրություններում անսթղ շոշափում էր հայ ազատագրական շարժման ղեկավարներին հուզող հարցեր: Այս էր հայ ազատագրական շարժման ղեկավարներին հուզող հարցեր: Այսպես, 1785 թ. հուլիսի 15-ին Պետերբուրգում վրաց դեսպան Գ. Ծավպես, 1785 թ. հուլիսի 15-ին Պետերբուրգում վրաց դեսպան Գ. Ծավպեսին հասցեագրված նամակում կարդում ենք. «Մեկիցս աղաղակն ճավաձեին հասցեագրված նամակում կարդում ենք. «Մեկիցս աղաղակն է, զի զԳանջայն տիրեսցէ արքայն զօրօք ռուսաց, յայնժամ նոքա մեք է, և հաւաստեաւ և բերթն Շուշա ոչինչ, որպէս և գիտես»²⁷:

Արդյոք այս հեռահար նպատակը նկատի չունեի Ղուկաս Կարնեցին, երբ 1782 թ. մայիսի 8-ին ռուս գեներալ Պավել Պոտյոմկինին հղած նամակում Հերակլ արքային հուշակում է «այստեղի ժողովրդի (իմա՝ հայերի— Վ. Մ.) հինավուրց տիրող և պաշտպան»²⁸:

Ղուկաս Կարնեցին Հերակլ արքային 1783 թ. ապրիլին գրած նամակում նշում է. «...զքեզ գիտեմք և ճանաչեմք զխաւորագույն հավատարիմ, օգնական և խնամարկու սրբոյ աթոռոյս և մեզ, մերայնոցն և երկրիս մերոյ»²⁹:

Հերակլ արքայի ընտրած քաղաքական ընթացքը ներհակ է Արցախի, Հերակլ արքայի ընտրած քաղաքական ընթացքը ներհակ է Արցախի, Գեորգիևսկի և Անդրկովկասի այլ խաների քաղաքական միտումներին: Այն

Քշնամանքի կատաղի մուուցք առաջացրեց Թուրքիայի կառավարող շեր-
ջաններում, որոնք Անդրկովկասին սահմանակից իրենց փաշաներին լայն
արտոնություններ, զորական և նյութական հնարավորություններ ընծե-
ռեցին Քարթլ-Կախեթի թագավորության դեմ փաստորեն չհայտարար-
ված պատերազմ ծավալելու, պատերազմ, որ վարում էին տեղական խա-
ների, Դաղստանի Ֆեոդալների միջոցով: Ստեղծված իրավիճակը ան-
հրաժեշտաբար պահանջում էր արագացնել ռուսական, պատշաճ քանա-
կով, զորքերի մուտքը Անդրկովկաս, մի բան, որ հղի էր լուրջ բարդու-
թյուններով: Ռուսական զորքերի մուտքը, սակայն, ըստ էության, Ռու-
սաստանի համար կնշանակեր ներքաշվել այդ չհայտարարված պատե-
րազմի մեջ, որը Անդրկովկասի թատերաբեմում կարող էր վերաճել ռուս-
թուրքական պատերազմի:

Անդրկովկասում լայն ճակատով պատերազմելու հնարավորություն-
ներ բացատրված էր Ռուսաստանի համար: Այդ էր պատճառը, որ առժա-
մանակ ռուսական կառավարող շրջանները ձեռնպահ էին մնում ընդա-
ռաջելու վրաց և հայոց գործիչների բազում խնդրանքներին: Ահա թե
ինչու շենք կարող համաձայնել վրաց պատմաբան Գ. Մալսուրաձեի այն
մտքին, թե «շուտով պարզվեց, որ ոչ էլ նրա (իմա՝ Հերակլ արքայի— Վ.
Մ.) հովանավոր դաշնակից մեծ Ռուսաստանն էր Հերակլի արտակարգ
հզորացման կողմնակից: Նա սեփական տիրապետությունն ընդարձակե-
լու համար էր պայքարում և միաժամանակ դաշինք էր կնքում ինչպես
Հերակլի, այնպես էլ Հայաստանի և Ադրբեջանի խանությունների հետ:
80-ական թվականներին ռուսական կառավարությունը ծրագրում էր
Հայաստանի և Ադրբեջանի թագավորությունների վերականգնում իր հովա-
նավորության ներքո և հասկանալի է, «Հայոց արքայի» տիտղոսի համար
պայքարող Հերակլը այս խնդրում նրա համար պիտանի չէր»³⁰:

«Դեպքերի ամբողջ ընթացքը ակնհայտորեն վկայում էր, որ Անդր-
կովկասի ոչ վրացի քրիստոնյաների (այսինքն՝ հայերի— Վ. Մ.) վրա
Հերակլի իշխանության տարածումը չէր համապատասխանում Ռուսաս-
տանի շահերին, և այդ իսկ պատճառով ռուսական կառավարությունը
ցանկալի չէր համարում Քարթլ-Կախեթի հզորացումը»³¹, — կարգում ենք
«Ակնարկներ Վրաստանի պատմության» շորրորդ հատորում:

Դժվար չէ նկատել, որ վրաց պատմաբանները 80-ական թվականնե-
րի իրադարձությունների մասին դատում են շուրջ երկու տասնամյակ
հետո տեղի ունեցած իրողությունից, այսպես ասած, հետագարձ վերլու-
ծության են ենթարկում նախկինում, քսան տարի առաջ տեղի ունեցած
անցքերը: Եվ մեր կարծիքով վրիպում են, որովհետև ոչ թե Քարթլ-Կա-

խեթի թագավորության հզորացումը չէր հրապուրում ռուսական կառա-
վարությանը, այլ Թուրքիայի հետ իր համար աննպաստ պայմաններում
զորական բախումներ ունենալու հեռանկարն էր հարկադրում գրվանի
տակ դնել իր իսկ առաջ քաշած ծրագիրը:

Հերակլ արքայի և Արցախի բռնակալի փոխհարաբերությունները,
ինչպես և պետք էր սպասել, ակնհայտորեն սրվեցին, իրարամերձ քա-
ղաքական կողմնորոշում ընտրած երբեմնի դաշնակիցները դարձան ան-
հաշտ թշնամիներ: Այս պայմաններում արդեն Հերակլ II-ը թաքցնելու
ոչինչ չուներ, և նրա դաշինքը հայ մելիքների հետ ավելի բացահայտ
բնույթ ստացավ: Իբրահիմ խանի թշնամական ոտնձգությունները կան-
խելու, նրա նվաճողական ձգտումներին վերջ դնելու նպատակով էր, որ
ռուսական ծրագրերը օրակարգից հանելուց հետո էլ Հերակլը սերտ դա-
շինքի մեջ էր հայ գործիչների, Արցախի մելիքների հետ:

Այսպիսով, բերված փաստերը հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ
Հերակլ արքան 80-ական թվականներին ծավալված հայ ազատագրական
շարժման ջերմ համակիրն էր և հայ պետականությունը վերականգնելու
կողմնակիցը: Դեռ ավելին, ինքն էր միտում հայոց արքայի թագին տի-
կողմնակիցը: Դեռ ավելին, ինքն էր միտում հայոց արքայի թագին տի-
կել, մի հանգամանք, որ համահնչուն էր հայ ազատագրական գործիչ-
ների ձգտումներին:

Ռուսական քաղաքականությունն ուղղված էր Անդրկովկասում զո-
րեղ հակաթուրքական պատվար ստեղծելուն, և այդպիսի պատվար կա-
րող էր լինել Քարթլ-Կախեթի թագավորությունը, որն արդեն գտնվում
էր Ռուսաստանի հովանավորության ներքո, և նախատեսվող հայկական
պետականությունը: Քարթլ-Կախեթի հետագա հզորացումը չէր հակա-
սում այդ շրջանում ռուսական քաղաքականությունը:

XVIII դարի 80-ական թվականներին հայ-վրաց ազատագրական
գործիչների համագործակցությունը ակնկալվող արդյունքին չհասավ
Թուրքիայի ծավալած հակառուսական պայքարի հետևանքով, որի գոր-
ծուն կիրառողները եղան Դաղստանի իշխողները, ինչպես նաև Ղարա-
բաղի, Խոյի խաները:

ՄԱՆՈՒԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Այդ նախագծերի մասին տե՛ս Ան, Հայոց պատմություն, հ. 3, գիրք 2, Երևան,
1973: Թ. Ավդալբեգյան, Հայ ազատագրական շարժման երկու հոսանք 18-րդ դարի վեր-
ջում («Նորք», գիրք 1, Երևան, 1922): А. Р. Иоаннисян. Россия и армянское осво-
бодительное движение в 80-х годах XVII столетия, Ереван, 1947, М. Г. Нер-
сисян. Из истории русско-армянских отношений, кн. первая, Ереван, 1956:
Ա. Մեացախեյան, 18-րդ դարում գրված հայ-ռուսական դաշնագրային երկու նախագծե-
ք

ღი განათმან ზარფი ჯორჯი («წანერე შათნაგარანსი», № 4, 1958), վ. Ա. Գիլյան, *Հաղարյանների հասարակական-քաղաքական գործունեության պատմությունից, Երևան, 1966, Զ. Տ. Գրիգորյան, Հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը, Երևան, 1960 և այլն:*

- 2 Ն. չաճածք. *Տաճարաբան Երևան, 1923, էջ 205:*
- 3 Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 234:
- 4 Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 4496, Բ. 207—208:
- 5 Նույն տեղում, Բ. 176:
- 6 Մ. Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 2951, Բ. 214—215:
- 7 Ա. Ք. Խոաննիսյան, *նշվ. աշխ., էջ 147:*
- 8 Ա. Ա. Կաղարյան, Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся до Грузии, т. II, вып. II, СПб., 1902, АВПР, ф. СРГ, 1774—1804, д. 18, лл. 153—154.
- 9 Ս. Վ. Տե՛ս Ավետիսյան, *Նյութեր Հնդկաստանի հայ գաղութի պատմության համար («Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ», հ. 13, 1940, էջ 42):*
- 10 Պարույր Սևակ, *Սյամ-Նովա, Երևան, 1961, էջ 130—131:*
- 11 Օ. Ք. Մարկովա, Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, М., 1966, с. 171.
- 12 Լ. Ալեքսիճե, Взаимоотношения Грузии с Россией в XVI—XVIII вв. (международно-правовое исследование), (Труды Тбилисского государственного университета, т. 94, Тб., 1963, с. 91).
- 13 Յ. Մ. Մարտիրոսյան, Новые документы о политическом положении Закавказья, (80-е годы XVIII века), Вестник общест. наук АН АрмССР, 1979, № 3, с. 92.
- 14 Նույն տեղում, էջ 96:
- 15 История СССР, т. III, М., 1976, с. 644.
- 16 Լեո, *Հայոց պատմություն, հ. 3, գիրք 2, Երևան, 1973, էջ 366:*
- 17 Նույն տեղում, էջ 367:
- 18 Այս կարծիքը պարզունակ համարելով, առաջինը բնագատել և մերժել է *ակադեմիկոս Արգար Հովհաննիսյանը, տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 103: Սակայն սխալն անցել է Լեոյի աշխատության մեջ ևս, որը, առանց որևէ ծանոթագրության, վերահրատարակվել է 1973 թ.:*
- 19 Յ. Մ. Գամրեկելի, Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии (конец 60-х и начало 90-х годов XVIII в.), Документы и материалы, I выпуск, Тб., 1980, с. 212—213.
- 20 Новые материалы для жизнеописания и деятельности С. Д. Бурнашева, СПб., 1901, с. 21.
- 21 Ա. Ք. Խոաննիսյան, *նշվ. աշխ., էջ 102:*
- 22 Յ. Մ. Գամրեկելի, *նշվ. աշխ., էջ 172:*
- 23 Նույն տեղում, էջ 168:
- 24 Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 2951, Բ. 215:
- 25 Օ. Ք. Մարկովա, *նշվ. աշխ., էջ 174:*
- 26 Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 4496, Բ. 315—316:
- 27 ЦГАДА СССР, ф. 23, д. 13, ч. 24 - 10'

- 28 Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 2803, Բ. 147—147ա:
- 29 Զ. Մաշտոցի. Երևան, 1982, էջ 282:
- 30 Զ. Մաշտոցի, *նշվ. աշխ., էջ 282:*
- 31 Տաճարաբան Երևան, 1923, էջ 205:

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջարան (Վ. Բ. Բարխուդարյան) 5

Վ. Կ. Ոսկանյան. Հայ ազատագրական շարժման ուսական կողմնորոշման սկզբնավորման պատմությունից (XV—XVIII դդ. սկիզբ) 17

Ս. Է. Քոլանջյան. Հայազգի գործիչների մասնակցությունը միջնադարյան Մուղո-վայի և Վալախիայի ժողովուրդների հակաօսմանյան պայքարին (XV—XVIII դդ.) 58

Վ. Ա. Բայբուրջյան. Հայաստանի ազատագրման խնդիրը և ջուղայահայ առևտրական բուրժուազիան XVI—XVII դարերում 97

Է. Խ. Թաչիրյան. Հոլանդահայ գաղութը և հայ ազատագրական միտքը (XVII դար) 116

Վ. Ա. Խաչատրյան. Հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումները և Աստրախանի հայ գաղութը XVIII դարում 140

Լ. Ա. Պոդոսյան. Հյուսիսային Կովկասի հայկական գաղթավայրերը XVIII դարի հայ-ուսական հասարակական-քաղաքական հարաբերություններում 155

Ժ. Հ. Անանյան. Հայկական գաղթավայրերի հիմնումը Սև ծովի հյուսիսային շեր-շաններում և հայ ազատագրական շարժումը XVIII դարի վերջին երեսնամ-յակում 171

Վ. Բ. Բարխուդարյան. Ռուսաստանի և Հնդկաստանի հայկական գաղութները XVIII դարի վերջին քառորդի հայ ազատագրական շարժումներում 187

Վ. Մ. Մարտիրոսյան. Հայ-վրացական համագործակցությունը XVIII դարի 80-ական թվականների ազատագրական պայքարում 217

XVI—XVIII ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐՃՈՒՄՆԵՐԸ
ԵՎ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐՆԵՐԸ

(Հոդվածների ժողովածու)

Հրատ. խմբագիր Ա. Լ. Սահակյան
Նկարիչ Ս. Ս. Մկրտչյան
Տեխ. խմբագիր Լ. Կ. Հառայրյանյան
Սրբագրիչ Գ. Է. Գեղամյան

ИБ № 1382

Հանձնված է շարվածքի 10. 08. 1988 թ.: Ստորագրված է տպագրության 12. 05. 1989 թ.:
ՎՅ 04017 Չափը 60×84¹/₁₆ թուղթ № 2: Տառատեսակ «գրքի սովորական»—
բարձր տպագրություն: Պայմ. 13,48 մամ., տպագր. 14,5 մամուլ: Ներկ. մամուլ 13,48:
Հրատ.-հաշվարկ 12,73 մամուլ: Տպաքանակ 3000: Հրատ. № 7374 Պատվեր № 500:
Գինը 1 ո. 70 կոպ.:

ՀեՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ.:
Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24 г.
ՀեՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:
Типография Издательства АН АрмССР, 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна, 24.